

**T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (CUMHURİYET TARİHİ) ANABİLİM DALI**

**BİRİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ' NDE
TRABZON MİLLETVEKİLLERİ ve FAALİYETLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

MUSTAFA USLU

**TEZ YÖNETİCİSİ
DOÇ. DR. SELÇUK URAL**

KARS – 2006

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Mustafa USLU' ya ait "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Trabzon Milletvekilleri ve Faaliyetleri" konulu çalışma, jürimiz tarafından Tarih (Cumhuriyet Tarihi) Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile Tarih (Cumhuriyet Tarihi) Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir / edilmemiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

İmza

Doç. Dr. Cihat GÖKTEPE (Jüri Başkanı)

.....

Doç. Dr. Selçuk URAL (Jüri Üyesi)

.....

Yard. Doç. Dr. Nebahat ARSLAN (Jüri Üyesi)

.....

.....

.....

.....

.....

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ....../...../2006 tarih ve ...../..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

UYGUNDUR

...../...../.....

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
TABLO LİSTESİ	VIII
GİRİŞ	
1- Trabzon İlinin Kısa Tarihi	1
2- Trabzon'un İşgali ve Rus İşgali Sırasındaki Durumu	4
3- Trabzon'un Kurtuluşu	6
4- Mütareke Döneminde Pontusçu Rumların Faaliyetleri	7
5- Pontus Sorununa Karşı Alınan Önlemler	11
6- Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti	14
7- Erzurum Kongresi ve Trabzon	17
8- Sivas Kongresi ve Trabzon	21

BİRİNCİ BÖLÜM

TBMM' NİN AÇILIŞINA KADAR SİYASİ DURUM VE TBMM'NİN AÇILIŞ ÇALIŞMALARI

1- Son Osmanlı Mebusan Meclisi	24
2- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı	28
3- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı	34
4- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlk Çalışmaları ve Meclisteki Gruplaşmalar	39

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÖNEM TRABZON MİLLETVEKİLLERİNİN HAYATLARI

1. Ali Şükrü (Doruker) Bey	49
2. Celaleddin (Akyar) Bey	53
3. Ahmet Faik (Aybay) Bey	53
4. Hafız Mehmet (Engin) Bey	55
5. Hamit (Kapancı) Bey	56
6. Hasan Hüsnü (Saka) Bey	58
7. Hüsrev (Gerede) Bey	60
8. İzzet (Eyüpoğlu) Bey	64
9. Nebizade Hamdi (Ülkümen) Bey	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TRABZON MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

A) Siyasi Alandaki Faaliyetler	67
B) Mali ve Ekonomik Alandaki Faaliyetler	87
C) Askerî Konulardaki Faaliyetler	109
D) Dahiliye (İçişleri) İle İlgili Faaliyetler	125
E) Dış İşleri İle İlgili Faaliyetler	138
F) Eğitim Alanındaki Faaliyetler	150
G) Bayındırlık Alanındaki Faaliyetler	151
SONUÇ	155
BİBLİYOGRAFYA	159
EKLER	174
ÖZGEÇMİŞ	194

ÖZET

Bu çalışmada Milli Mücadele yıllarında Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri olan Trabzon'un Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki milletvekillerinin faaliyetleri araştırılmıştır. Yaşam biçimleri, kültür düzeyleri ve dünya görüşleri birbirinden ayrı fakat ülkesinin bağımsızlığı, ulusunun mutluluğu uğruna her türlü tehlikeyi göze alarak Ankara'da toplanan bu ihtilalci kişilerin neler yaptıkları incelenmiştir.

23 Nisan 1920'de toplanan meclis, Osmanlı devletinin elinden bir takım yetkileri alarak Anadolu'nun kaderine el koymuştur. Bundan sonra milletin ne şekilde yaşayacağına, milletin kendi seçtiği mebuslar karar verecektir.

Çok renkli bir yapıya sahip olan Birinci Meclisteki Trabzon milletvekilleri hem geldikleri yörenin sıkıntılarını dile getirmişler hem de milletin kurtuluşuna çare aramakta ön ayak olmuşlardır. Dönemin zor şartları altında toplanan meclis, yeni kurulacak olan devletin yönetim şeklinin de sinyallerinin verildiği bir ortam olmuştur. Şartlar gereği bütün seçilenlerin her konuda hemfikir olması gerekiyordu. Böylece vatanın kurtuluşu için daha çabuk kararlar alınabilecekti. Ancak demokratik rejimin gereği olan muhalefet o dönemde Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey tarafından yapılmıştır. Ali Şükrü Bey'in meclisteki muhalefeti yıkıcı değil eleştirel olmuştur. Ali Şükrü Bey de Milli Mücadele taraftarı vatansever bir milletvekilliydi. Hüsrev (Gerede) Bey, Atatürk'ün silah arkadaşı olması nedeniyle ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne karşı başlatılan isyanların bastırılmasında önemli rol oynadığından mecliste ayrı bir öneme sahiptir. Hasan (Saka) Bey de gerek eğitiminden ve gerekse politik kişiliğinden kazandığı yetenekleri mecliste kullanarak ön planda olan ve fikirlerine başvurulması olmayı başarmıştır. Mustafa Kemal'in güvenini kazandığından Lozan Konferansı'na TBMM adına temsilci olarak katılmıştır. Maliye Vekilliği yaptığı dönemlerde memleketin hızla kalkınması için çaba sarf etmiştir.

Meclis açıldığı dönemde vali olan Hamit Bey, Milli Mücadelede Trabzon basınının önemli isimlerinden Ahmet Faik Bey, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin önemli isimlerinden Celaleddin Bey ve Hafız Mehmet Bey, iyi bir hukukçu olan Nebizade Hamdi, Hamdi Bey ve Ordu Müdafaa-i Hukuk Teşkilatının kurucularından Mehmet Recai Bey Trabzon adına mecliste yer alarak görüşlerini sunmuşlardır. Meclisin gerek açık toplantılarında gerekse gizli toplantılarında

konuşmalarda söz alarak kanun tekliflerinde, takrir sunumlarında, sor ve gensoru önergelerinde bulunmuşlardır.

Çalışmada Trabzon'un, Anadolu'da Milli Mücadele'nin kazanılmasında ne kadar büyük payı olduğu görülebileceği gibi, yeni devletin temellerinin atıldığı mecliste ne derece etkili oldukları da görülecektir. Kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temellerinin atıldığı Birinci meclisin her aşamasında Trabzon milletvekillerinin rolü olduğu görölmektedir.

ANAHTAR KELİMELEER: Trabzon, Milli Mücadele, Birinci Meclis, TBMM, Trabzon Milletvekilleri.

ABSTRACT

This study investigates the activities of Trabzon's, one of the important cities in Anatolia, parliament members, of the First Turkish National Assembly during the National Struggle years. It studies what those revolutionist people who had different living styles, different cultural levels and different views from each other did for the independence of their country and the wellness of their nation gathering in Ankara and taking every kind of risk.

Taking some powers from the Otoman State, the Parliament which gathered on 23 rd April 1920 got hold of the fate of Anatolia. From that time on the members of parliament chosen by the nation itself would decide how the people should live.

The varied Trabzon members of parliament of the First Turkish National Assembly put forward the problems of the districts they came from and played an important role in finding solutions for the independence of the Nation. The Assembly which gathered under the hard conditions of the period tended to be the place where signals of the ruling system of the new state, that was to be founded, was given. Under the present conditions all elected parliament members had to share the same view. In this way decisions that would lead to the liberty of the country could be made faster. However the opposition, a necessity of a democratic regime, was made by Ali Şükrü Bey, the Trabzon member of parliament of the time. The opposition of Ali Şükrü Bey in the Parliament was criticising rather than destructive. He also was a patriotic deputy who supported the National struggle. Hüsrev (Gerede) Bey was another important figure in the Assembly as he was the friend of Atatürk in the army and played an important role in putting down the rebellions against the Turkish National Assembly. Also Hasan (Saka) Bey succeeded to be one of the leading persons in the Assembly who was often consulted because of using his skills resulting from his education and his political character. He attended the Lozan Conference as a representative of the Turkish National Assembly as he gained the confidence of Mustafa Kemal. He also worked for the fast development of the country during his post as Finance Minister. Hamit Bey who was governor during the opening of the Assembly, Ahmet Faik Bey, one of the important names in the press of Trabzon during the National struggle, the important figures of the Trabzon Defending Law Community Celaledin Bey and Hafız Mehmet Bey, a good jurist Nebizade Hamdi Bey and one of the founders of the Ordu Army Defence Law

Community Mehmet Recai Bey took part in the Assembly on behalf of Trabzon and put forward their views. They talked on both open and secret meetings and put forward bills, statements, inquiry and interpellations.

From this study we can understand what important role Trabzon played in the National Struggle in Anatolia as well as its important effects in the Assembly, where the foundations of the new state were laid. It can be seen that the Trabzon members of parliament had an important role in every stage of the First Assembly in the formation of the New Turkish Republic State.

Key Words: Trabzon, National Struggle, First Assembly, Turkish National Assembly, Trabzon Members of Parliament.

ÖNSÖZ

İtilaf Devletleri'nin Mondros Mütarekesinin maddeleri gereğince Anadolu'yu işgal etmeye başlamaları üzerine Osmanlı Devleti'nin elinin bağlı olduğunu gören Mustafa Kemal kurtuluş çaresini yine Anadolu'da aramak maksadıyla Ordu Müfettişi sıfatıyla Samsun'a çıkmıştır. Anadolu halkının içine düşmüş olduğu durumu ve onların bağımsızlık isteklerini gören Mustafa Kemal artık çareyi milletten başka yerde aramanın faydasız olacağı kanaatine vararak çok sevdiği askerlikten istifa edip milletin bağımsızlığına önder olmak için harekete geçer. Önce tam manasıyla milletten sinesinde çıkıp gelen temsilcilerle Erzurum Kongresi'nde bir araya gelir. Bu kongre O'na bütün milletin yanında olduğunu gösterdi. Bundan güç alan Mustafa Kemal Sivas'ta daha büyük katılımlı bir kongre düzenleyerek Osmanlı Devleti'nin yöneticilerine etki etmeye başladı.

O'nun girişimleri sonucu halkın iradesiyle seçilip toplanan Osmanlı Mebusan Meclisi'nin en önemli icraatı (bunu en çok Mustafa Kemal istemiştir) Misak-ı Milli'nin kabulü olmuştur. Bunun ardından İstanbul'un işgal edilmesi artık Osmanlı saltanatının fiilen sona erdiğini göstermiştir. Padişahın çaresizliği tam halkı umutsuzluğa sürükleyecekken Mustafa Kemal 23 Nisan 1920'de Ankara'da "olağanüstü yetkilerle" toplanacak olan Büyük Millet Meclisi'nin müjdesini tüm yurda duyurdu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin birinci devresi 23 Nisan 1920'de başlayıp eylemli olarak 21 Mayıs 1923'e kadar sürdü. Ama hukuksal olarak İkinci Meclis'in işe başlama tarihi olan 11 Ağustos 1923'e kadar görevi bitmemiştir.

Birinci meclis "Milli Mücadele Meclisi" olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarık Zafer Tunaya, Birinci TBMM için "geniş bir Sivas Kongresi mahiyetini yani kanunî bir Müdafaa-i Hukuk organı özelliğini daima muhafaza eden bir meclis" olarak tanımlamaktadır. Meclisin açıldığı dönem dikkate alındığında burada ayrılıklara mahal verecek bir durum söz konusu değildi. Ancak toplanan meclis çok renkli bir yapıya sahipti. Her kesimden insanlar bir araya gelmiş bağımsızlık için neler yapılabileceğine karar vereceklerdi. Olağanüstü şartlarda, olağanüstü yetkilerle toplanan meclise katılım (o günün şartlarında) oldukça fazla idi. Bundan güç alan Mustafa Kemal artık milletin kaderine el koymuştur.

I.TBMM'ne Trabzon'dan katılan milletvekilleri oldukça eğitimli ve deneyimli kişilerdi. Trabzon halkının Rus işgalinden dolayı çektiği sıkıntıları iyi bildiklerinden vatanın bağımsızlığından başka bir şey düşünmüyorlardı. Mecliste alınan kararlarda milletin menfaatlerini ve vatanın bölünmez bütünlüğünü ön planda tutmuşlardır.

Bu çalışma Milli Mücadele döneminin meclisinin, Birinci TBMM'nin anısına duyulan saygının bir göstergesi ve o mecliste görev yapan kişilere olan minnettarlık göstergesi olarak kabul edilmelidir. Sadece üç yıl görev yapan Birinci Meclis, Cumhuriyetin ilanından önce görevini yerine getirdiğini söyleyerek kendi azalarının kararıyla görevine son vermiştir.

Bu çalışmayı yaparken temel araştırma merkezi olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi ve Kütüphanesini, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivini kullandım. Buralardan ana kaynaklara ulaşarak çalışmamı devam ettirdim. Ayrıca bu milletvekillerinin akrabalarını tanıyanlara ulaştım ancak bizzat akrabalarına ulaşamadım. Akrabalarının göç etmiş olmaları, onlara ulaşmamda en büyük sorun oldu. Buna rağmen elde edebileceğim tüm bilgileri, TBMM Arşivi'nden, TBMM Kütüphanesi'nden, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden, Milli Kütüphane'den, YÖK Tez Araştırma Merkezi'nden, TTK Kütüphanesi'nden, Kafkas Üniversitesi Kütüphanesi'nden, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi'nden, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kütüphanesi'nde ve en önemlisi danışmam hocamın şahsi kütüphanesinden toplayarak bu çalışmayı meydana getirdim.

Bu çalışmada büyük emeği olan danışman hocam Doç. Dr. Selçuk URAL'a, benden maddi ve manevi desteğini esirgemeyen babama, çalışma öncesi ve sırasında yol gösteren saygı değer hocam Doç. Dr. Hikmet ÖKSÜZ'e, sevgili hocam Yard. Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR'e ve tez hazırlama safhasında her türlü kahrımı çeken Özdem VURAL'a sonsuz teşekkür ederim.

KISALTMALAR

AAM Yayınları	Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları
ARMHC	Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
AÜSBFD	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BTTD	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
D.	Devre
EMHMC	Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti
H.T.V.D.	Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	Sayfa
S.	Sayı
TİY	Trabzon İl Yıllığı
TMHMC	Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM GCZ	Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TBMM ZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
VŞMHMC	Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti
Yay.	Yayınları
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

TABLULAR LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo – 1 Milletvekillerinin Eğitim Durumları	37
Tablo – 2 Mesleklere Göre Milletvekili Sayısı	38
Tablo – 3 Milletvekillerinin Yaşları	39
Tablo – 4 BMM’nde Grupların Üye Sayıları	46

GİRİŞ

1- Trabzon İlinin Kısa Tarihi

Trabzon ile ilgili Eskiçağ'a ait arkeolojik kazılar tam olarak yapılmadığı için, kent tarih öncesi devirleri hakkında detaylı bilgilere ulaşmak şimdilik mümkün değildir.¹ Bu yöre ile ilgili eski çağa ait bilgilere ancak yazılı kaynaklarda rastlayabiliyoruz.² Trabzon adına, "Trapezos" olarak ilk kez, Yunanlı komutan Ksenophon tarafından kaleme alınan, M.Ö. IV. yüzyılda geçen olayların anlatıldığı "Anabasis" adlı antik kaynakta rastlanmaktadır.³ Ksenophon M.Ö. 400 yılında, "Onbinlerin Dönüşü"⁴ sırasında buraya geldiğinde Trapezos'un Sinope'ye belirli bir vergi ödediğini belirtmektedir.⁵

Trapezos'un batısında, Kerasus⁶ ile Trapezos arasında Tibarenler, Mosynoikler, hemen güneyinde Makronlar, Sanniler, doğu ve kuzeydoğusunda Byzerler, Moskhiler ve daha kuzeyde Kolkhisliler gibi topluluklar oturmaktadır.⁷ Ksenophon'un belirttiği Orta Asya ve Kafkasya'dan buraya gelen bu Turanî kavimler⁸ Trabzon şehrinin bilinen ilk kurucularıdır. Koloni olarak kurulan şehir, Anadolu'nun deniz yoluyla batıya açılan penceresi olması nedeniyle bölgedeki her milletin ilgisini çekmiş ve ticaretle ilgilenen devletler için mutlaka alınması gereken bir

¹ Prof. Dr. Kılıç Kökten tarafından yapılan kazı çalışmalarına göre yöredeki ilk yerleşimin M.Ö. 7000 yılına (Paleolitik Çağa) kadar uzandığı ortaya çıkarılmıştır. Bkz. Ömer Şen, **Trabzon Tarihi**, Trabzon, Derya Kitabevi, 1998, s.13

² Yurdumuzun Eskiçağ tarihi ve Arkeolojisi yönünden az araştırılan bölgelerinden biri de Karadeniz Bölgesi'dir. Bunda en önemli etken bölgenin dağlık bir yapıya sahip olması ve yılın dört mevsimi toprağın yeşil bitki örtüsüyle kaplı olmasıdır. bkz. Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, Trabzon, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2000, s.34-46

³ bkz. Veysel Usta, **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, Trabzon, Serander Yayınları, Haziran 1999, s.13-23

⁴ Yunanlılar hakimiyet alanlarını genişletmek ve Pers bölgesindeki otoritelerini sağlamlaştırmak için İranlılarla yağmış olduğu çetin savaştan sonra Güney Mezopotamya'dan kuzeye doğru yönelmişlerdi. Sayıca onbinleri bulan bu kalabalık paralı ordunun Karadeniz kıyılarını baştan başa katederek Yunanistan'a ulaştıkları çetin yolculuğun anlatıldığı "Onbinlerin Dönüşü" adlı eser o döneme ışık tutmaktadır. bkz. Ksenophon, **Anabasis Onbinlerin Dönüşü**, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1998

⁵ Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", s.38

⁶ Bu günkü Giresun şehrinin eski adıdır. Kerasus'un civarda bol miktarda yetişen kirazdan geldiği rivayet edilir. Başka bir kaynağa göre ise, yarımadanın boynuz gibi denize uzanmasından dolayı Yunanca'da boynuz manasına gelen "Keras"tan türetilmiştir. bkz. Ayhan Yüksel, **Giresun Tarihi Yazıları**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003, s.11-41

⁷ Ksenophon, **Anabasis Onbinlerin Dönüşü**, s. 136

⁸ Bu kavimlerden hiçbirinin Yunan menşeli olmadıkları Ksenophon'un eserinde belirtilmektedir. Ayrıca bu kavimlerin en önemli özelliği savaşçı olmaları ve ticaretle meşgul olmalarıdır. bkz. Muhammet Beşir Aşan, "Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon İle Olan İlişkileri", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998**, s.123

şehir olmuştur. Bu sebeple bölgeye hakim olabilmek için güçlü devletler sürekli mücadeleye girişmişlerdir.⁹

M.Ö. 756'da Trabzon'da koloniler kuran Miletliler'den sonra M.Ö. 675 yıllarından itibaren Kimmerler bölgeye yerleşmeye başladılar. Doğu Karadeniz bölgesine Kimmerler'den sonra İskitler ve Medler hakim oldu.¹⁰ M.Ö. 4. yüzyılda Makedonya İmparatoru İskender, bütün Anadolu'yu istila edince, İran'ın elinde bulunan Makedonyalıların egemenliği altına girdi. M.Ö.323'de İskender ölüp, komutanları arasında çekişmeler başlayınca, İran'ın valilerinden III. Mihirdad M.Ö. 298 yılında bölgede bağımsız bir devlet kurdu.¹¹ "Pontus" adını alan devletin ilk başkenti Amasya ve sonraları M.Ö. 169'da Sinop oldu.¹² Pontus Devleti'nin kurucusu, hanedanı, tebaası çarpıtılan bilgilerin aksine Yunanlı değildi. Kurucusu ve hanedanı Pers, tebaası Anadolu'nun yerli kavimleriydi.¹³

Orta Asya'daki Türk kavimlerinin batıya doğru ilerlemeleri sırasında İslamiyet'in doğuşuyla birlikte bazı Müslüman toplulukları da Trabzon'a yönelmişlerdi. Bizans İmparatoru II. Justianos döneminde (705-711) İslam orduları Doğu Karadeniz bölgesine de ulaştılar. Bundan sonra Trabzon ve Doğu Karadeniz, Bizanslılar ile Müslümanlar arasında sürekli el değiştirdi. 1071 Malazgirt Zaferinden sonra ise, Anadolu'nun kapıları Müslüman Türklere kesin olarak açılınca Trabzon ve civarının Türkleşmesi ve Müslümanlaşması hızlandı.¹⁴

IV. Haçlı Seferleri'nde İstanbul'un Latinlerin eline geçmesi üzerine, imparator I. Andronikos Komnenos'un İstanbul'dan kaçan torunları Alexios ve David, Gürcü Kraliçesi Tamara'nın da yardımıyla Trabzon'da 1204 yılında Komnenos Krallığını kurdular. Anadolu Selçukluları döneminde evlilik bağı oluşturarak ve vergi ödeyerek siyasi varlıklarını sürdürebilen Komnenos Krallığı, I. Manuel Komnenos zamanında (1238-1265) en parlak dönemini yaşamıştır. Gümüşhane'deki gümüş madenlerinin etkisiyle de ekonomik olarak güçlenen Manuel'in sikkeleri üzerinde "en mutlu" ünvanı yer almaktadır.¹⁵

⁹ İsmail Hacifettahoğlu, "Kuruluşundan Fethine Trabzon'un Kısa Tarihi", **Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi**, Trabzon, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2001, s.11

¹⁰ **Trabzon İl Yıllığı**, Trabzon, Trabzon Valiliği Yayınları, 1973, s.4-5

¹¹ Mahmut Goloğlu, **Anadolu'nun Milli Devleti Pontus**, Ankara, Başnur Matbaası, 1973, s.33

¹² Goloğlu, **Anadolu'nun Milli Devleti Pontus**, s.33

¹³ Yusuf Gedikli, **Pontus Meselesi**, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2002, s.18

¹⁴ Hacifettahoğlu, **Kuruluşundan Fethine Trabzon'un Kısa Tarihi ve Fethi**, s.14

¹⁵ Şen, **Trabzon Tarihi**, s.22

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında şehir, bir ara Selçukluların eline geçiyse de vali Thedos Gabras tarafından geri alındı.¹⁶ 1458'de tahta çıkan Trabzon Kralı Davit Commen, Kafkasya'dan Fransa'daki Burgon Dukalığına kadar bütün ulusları ve devletleri Osmanlı Türklerine karşı birleşmeye çağırdı. Trabzon Kralı'nın eniştesi olan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan da 1459'da İstanbul'a bir heyet göndererek Trabzon'dan vergi alınmamasını, aksi halde Osmanlı Devleti'nin vaktiyle Akkoyunlu'ya vermeyi kabullendiği verginin altmış yıllığını birden göndermesini istemesi üzerine 1461'de Sadrazam Mahmut Paşa'nın komutasındaki donanma Karadeniz'e çıkarken, Fatih Sultan Mehmet'in yönetimindeki kara ordusu da Anadolu içlerini ilerledi. Amasya ve Sinop'u alan Fatih Sultan Mehmet, Erzincan üzerine yürüdü. Uzun Hasan durumun kötüye gittiğini görerek, Osmanlı ülkesine saldırmaması ve Trabzon Devleti'ne yardım etmemesi şartıyla anlaşmaya vardı. Trabzon üzerine yürümeyi sürdüren Fatih Sultan Mehmet, David Commen'le yaptığı anlaşma sonucunda 1461'de Trabzon'u fethetti.¹⁷

Trabzon Sancağı,¹⁸ Canik'ten¹⁹ Hopa'ya, Karadeniz'den Gümüşhane'ye kadar uzanan toprakları içine alıyordu. Trabzon 16. yüzyılda, merkezi Batum olan Lazistan Sancağı ile birleştirilerek eyalete dönüştürülmüş ve bu yeni idari birimin merkezi olmuştur. 1868 yılında vilayet olmuş, merkez sancağı dışında Lazistan, Gümüşhane, Canik Sancakları da buraya bağlanmıştır.1868 yılında yapılan değişiklikle il durumuna getirilerek 18. vilayet oldu.²⁰ Samsun, Trabzon, Rize ve Gümüşhane sancakları birleştirilerek Trabzon Vilayeti meydana getirildi. Milli Mücadele başlarında Rize (Lazistan) ve Gümüşhane, Trabzon vilayetine bağlı birer sancak, Giresun ve Ordu ise Trabzon vilayetine bağlı birer kaza durumundaydı.²¹

Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına kattığı ve beş asra yakın bir süre milletlerarası bir anlaşmazlığa konu olmadan Müslim ve gayrimüslim halkın kardeşçe bir arada yaşadığı Trabzon, tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve ticari yönden en önemli merkezlerinden birisi

¹⁶ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, 1993, s.352

¹⁷ Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, Ankara, Kalite Matbaası, 1975, s.8

¹⁸ Trabzon, Osmanlı Döneminde önce eyalet ve sancak olarak şehzade ve mutasarrıflar tarafından idare edilmiştir. İlk sancak beyi Hızır Bey'dir. Bkz. Şehabettin Tekindağ, "Trabzon" **T.İ.A.**, s.461

¹⁹ Bugünkü Samsun ili. Çelebi Mehmet zamanında Osmanlı yönetimine katılan Samsun, 1427 yılında "Canik Sancağı" adıyla anılmaya başlamıştır. Bkz. Ali Sarcan, **Samsun Tarihi**, Ankara, Kültür Matbaası, 2002, s.4

²⁰ Şehabettin Tekindağ, "Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Fethi", **Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi**, s.54

²¹ Kamil Erdeha, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975, s.175

olmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesinde de gerek tarihi “İpek Yolu” üzerindeki konumu ve ticaret hayatı, gerekse zengin yer üstü ve yer altı kaynaklarıyla en fazla iktisadî canlılık gösteren şehirlerimizdendir. Birinci Dünya Savaşı öncesi Trabzon’u asıl önemli kılan faktör askerî ve stratejik açıdan çok önemli bir konuma sahip olmasıydı.²²

2- Trabzon’un İşgali ve Rus İşgali Sırasındaki Durumu

19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında Avrupa’da bozulan siyasi ve ekonomik dengelerin yeniden düzenlenmesine yönelik bloklaşma girişimlerinin bir sonucu olarak Birinci Dünya Savaşı çıkmıştır. Avrupa ülkeleri menfaatleri doğrultusunda ortaya çıkan bu yeni bloklaşma sonucunda silahlanma yarışına girişmişlerdir.

2 Ağustos 1914’te imzalanan anlaşma gereğince, Almanya’nın yanında savaşa giren Osmanlı İmparatorluğu, savaş sırasında bir çok cephede çarpışmak zorunda kalmıştı.²³ Türk donanmasına katılan Goben (Yavuz) ve Breslav (Midilli) kruvazörlerinin Alman Amirali Souchon’un komutasında 28-29 Ekim 1914 gecesi Rusya’nın Odesa ve Sivastopol limanlarını topa tutması üzerine Osmanlı İmparatorluğu fiilen savaşa katılmış oldu.²⁴ 31 Ekim’de Ruslar’ın Doğu Beyazıt’ın kuzeyinden sınıra tecavüzleri ve İngilizler’in 1 Kasım’da Akabe’yi bombalamalarıyla 2 Kasım 1914’de Rusya, 5 Kasım 1914’de İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti’ne resmen savaş ilan ettiler. Doğu Cephesinin ikmalini önlemek için Karadeniz kıyılarını abluka altına alan Rus Donanması, 6 Kasım 1914 günü Zonguldak ve Kozlu kömür tesislerini topa tutarak üç yük gemisini batırıldığı gibi 17 Kasım 1914’de de 19 parçadan oluşan Rus Donanması Trabzon’u bir buçuk saat kadar bombaladı.²⁵ Avrupalıların Türk Ermenistan’ı dedikleri ve Doğu-Kafkas cephesinin hareket alanı içinde yer alan Vilayeti Sitte²⁶ ile birlikte Trabzon’da bu alanın içinde savaşa katıldı. Rusya’nın Trabzon ve çevresindeki Karadeniz sahillerine yönelik hareketinin temelinde, Karadeniz’deki Türk nakliyatını kesmek bulunuyordu. Trabzon Karadeniz kıyısındaki tek modern liman özelliği taşıdığından Ruslar, Trabzon’u ele geçirip, Erzurum cephesindeki Türk

²² Sabahattin Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, Ankara, TTK Yayınları, 1991, s.1

²³ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995) I-II**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2004, s.99

²⁴ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s.242-244

²⁵ Mesut Çapa, “Trabzon’da Rus İşgali ve Sonuçları”, **Türk Kültürü**, S.37 / 433, Ankara, 1999, s.267

²⁶ Elazığ, Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Sivas Vilayetleri

ordusunun ikmal yolunu kesmek suretiyle serbest hareket etmesini sağlayacak bir limana sahip olacaktı. Rus taarruzlarına karşı Azap ve Köprüköyü'nde başarılı muharebeler verildi. Fakat Enver Paşa komutasında 20 Aralık 1914 - 14 Ocak 1915 tarihleri arasında düzenlenen Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlıkla sonuçlanması 9., 10. ve 11. kolordulardan meydana gelen 3. Ordunun zayıflamasına neden oldu.²⁷

Ruslar, Mart 1916'da Osmanlı İmparatorluğunu paylaşmak için yapılan Sykes-Picot Antlaşması doğrultusunda imzaladıkları Pedrograd protokolüyle Trabzon'a kadar Doğu Karadeniz kıyılarını işgal etme hakkını kazandı. Bu sebeple Trabzon'a yönelik ileri harekatta bulunan Ruslar, General Lyakhov'un komutasında Ocak 1915'de Hopa'yı, 27 Mart 1915'de Artvin'i ele geçirdiler. Rus harekâtı sırasında Van'daki Ermeniler 15 Nisan 1915'de ayaklandılar ve şiddetli çatışmalar neticesinde, şehrin boşaltılmasıyla Rusl ordusu Van'a girerek şehri tahrip etti. 16 Şubat 1916'da Erzurum ve Muş, 3 Mart'ta Bitlis, 6 Mart'ta Pazar ve Çayeli, 8 Mart'ta Rize ve 26 Mart'ta Of işgal edildi.²⁸ 13 Nisan'da hazırlıklarını tamamlayan Rus ordusu Trabzon'a doğru harekete geçti. Türk birliklerinin mukavemeti karşısında ilerleyemeyen Ruslar Ahudağ civarındaki çarpışmalarda çok kayıp verdiler. Batum istihkâmlarına kadar ilerleyen 37. Tümen komutanı Trabzonlu Kurmay Albay Pirselimoglu Hacı Hamdi Bey ve cesur askerlerinden oluşan taburu Araklı'daki Karadere vadisini aşmak isteyen Rus birliklerine büyük kayıp verdirdiler. Fakat kazanılan başarılar mevzii olmaktan ileriye gidemedi. Çoğu yerli olan askerlerin evlerinin derdine düşerek köylerine dağılmaları ve Gürcülük cereyanı Türk birliklerinin direnişini zayıflatıyordu.²⁹ Ruslar'ın hiçbir direnişle karşılaşmadan kolayca buraları işgal ettiği haberinin Trabzon'a ulaşması halkta büyük moral bozukluğuna sebep olmuştur. Asker sayısında meydana gelen azalmalar³⁰ ve takviye birliklerin de gelmemesi üzerine direnmenin faydasız olacağını düşünen Trabzon halkı göç etmeye başladı.³¹

15 Nisan 1916'da Trabzon'a yaklaşan Ruslar, Türk kuvvetlerini arkadan vurmak amacıyla Akçabaat'a kuvvet çıkarmak üzereyken Trabzon'un boşaltıldığı haberini almışlardı. Şehir 15 / 16 Nisan gecesini tahliye edilmiş, Türk halkının büyük kısmı şehri terk etmişti. Trabzon Rumları da 18 Nisan'da Rus komutanına bir temsilci göndererek

²⁷ İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s.101

²⁸ Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s.2-4

²⁹ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Trabzon, KTÜ Matbaası, 1986, s.8

³⁰ Rusların 34 tabur piyade, 3 bölük süvari, 48 top ve 12 deniz uçağına karşılık Rize ve havalisindeki Türk kuvvetleri 10 tabur halinde 4879 erden oluşuyordu. Trabzon'un doğusunda bu müfrezenin mevcudu 1200'e kadar geriledi. Bkz. Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s.5

³¹ Şen, **Trabzon Tarihi**, s.312

Türkler'in şehri boşalttıklarını bildirmişler ve dolayısıyla Trabzon'un topa tutulmamasını rica etmişlerdi. Böylece Ruslar hiçbir direnişle karşılaşmadan Trabzon'a girmişlerdi.³² Rus işgal ordusu komutanını Trabzonlu Rumlar ve Ermeniler başlarında metropolit ve papazlarıyla birlikte karşıladı. Rum metropoliti beraberindeki 20 papazla birlikte gerçekleştirdiği dini törende Çarın sağlığına, Rus ordusunun kesin zaferine ve Hristiyanların Türk boyunduruğundan kurtarılmasına dualar etmişlerdi.³³

Trabzon'un işgali üzerine Rumları Pontus hülyasına teşvik eden Patrikhane tarafından Rus Çarına tebrik telgrafı çekildi. Lyakhov komutasındaki Trabzon ve çevresi Alman Generali Şvartz idaresine bırakıldı. Trabzon Rum Metropolidi Hrisantos, Rus komutanının onayıyla geçici bir hükümet kurdu ve çoğunluğunu Rumların oluşturduğu bir belediye meclisi meydana getirdi. Trabzon'dan sonra 20 Nisan'da Akçaabat'ı işgal eden Ruslar, Trabzon'un doğusundaki Kavata'ya çıkartma yaparak askerî güçlerini artırdılar. İki yıla yakın bir süre Rus işgaline maruz kalan Trabzon'da Rumlar, işgalin akabinde sahipsiz kalan eşya ve emval-i metruke nakde çevirerek bedelleri Rum zimmetlerine geçirdiler. Bu şahıslar arasında vaktiyle Osmanlı taraftarları olarak bilinen Foster, Yorgi, Avukat Nikolaki Orfanidi gibi kimselerin yanı sıra papazlar da bulunuyordu. Ruslar şehirde büyük değişiklikler yapmış, askeri gerekçelerle imar faaliyetlerinde bulunmuşlardı. Trabzon'a getirilen savaş malzemelerini kıyı ve iç kısımlara nakledebilmek için Maraş caddesini açmışlar, bunun için 800 kadar evi yakmışlardı. Öyle ki, Bitpazarı, Aktarlar, Yemenciler çarşılarıyla, Mumhane önü ve civarı da harap olan yerler arasındaydı.³⁴ Her sokağa isim vererek, evleri numaraladılar. Şehirde bulunan cami, türbe ve mezarlıklar tahrip edilerek, cami içlerindeki kıymetli halı ve kilimler yağmalandı.³⁵ Karadeniz sahilindeki Rus işgali ve taarruzu, Tirebolu'nun Harşit deresine kadar ulaştı.³⁶

3- Trabzon'un Kurtuluşu (24 Şubat 1918)

1917 yılı başlarında, Rusya'da baş gösteren sıkıntılar nedeniyle kendi dertlerine düşen Ruslar, savaşmanın verdiği bıkkınlıkla çözülmeye başladılar. 1917'de ortaya

³² Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s.6

³³ Şen, **Trabzon Tarihi**, s.312

³⁴ Çapa, **Pontus Meselesi**, s.269-270. Trabzon'da yapılan Rus tahribatı hakkında bkz. Selçuk Ural, "Kurtuluşun Mütarekeye Kadar Trabzon Vilayetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil ve Edebiyat Sempozyumu**, s. 567-577

³⁵ **İstikbal**, 8 Mart 1922, S.55

³⁶ Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, s.24-25

çıkan Bolşevik devrimi, Doğu cephesindeki Rus kuvvetleri arasında karışıklıkların çıkmasına neden oldu. Bu arada Sovyet hükümeti, Çarlık döneminde yapılan gizli antlaşmaları açıklayarak, savaştan çekilmeye karar verdi. 26 Kasım 1917'de Almanya'ya başvurarak mütareke yapılmasını teklif etti.³⁷ 15 Aralık'ta Brest-Litovsk'ta Rusya ile Almanya ve 17 Aralık 1917'de de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Erzincan'da mütareke imzalandı.³⁸ Ruslar, Doğu Anadolu'daki birliklerini geri çekmeyi kabul ederken boşalan yerleri Ermeni ve Gürcüler'den oluşan kıtalar almaya başladı. "Büyük Ermenistan"ı kurma sevdasında olan Ermeni çeteleri, Türkler'e karşı katlimalara başladılar. Bayburt ve Trabzon çevresinde yoğunlaşan Ermeni zulmü Ruslar'dan da destek görüyordu. Tam bir asayişsizlik içinde olan Trabzon'un bu durumuna son vermek üzere 2 Şubat 1918'de Vehip Paşa komutasındaki 3. Ordu harekete geçti. Trabzonlu Albay Hacı Hamdi Bey komutasındaki 37. Tümen 123. Alay ile takviye edilerek Giresun'dan Trabzon'a doğru yola çıktı. Bölgedeki çeteleri temizleyerek ilerleyen birlikler, 15 Şubat 1918'de Vakfıkebir'i, 17 Şubat 1918'de Akçabaat'ı geri aldı.³⁹ 24 Şubat 1918'de Albay Kazım Özalp komutasında Türk kuvvetleri Trabzon'a girerken, Türk donanması da kurtarma harekâtına denizden katıldı. Bayraklarla donatılan şehir, iki yıla yakın bir süre devam eden Rus işgalinden ve çetelerden kurtarıldı.⁴⁰

4- Mütareke Döneminde Pontuşu Rumların Faaliyetleri

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının akabinde yeniden faaliyet sahasına çıkan Pontus-Pontuşçuluk emelleri Karadeniz Bölgesi'ndeki asayişsizliğin temelini oluşturdu. Pontus meselesini hiç yoktan var ettiğini iddia eden Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'a göre; kurulması planlanan Pontus Devleti, Ermenistan ve Gürcistan'la işbirliği yaparak Müslümanlara ve Rus emperyalizmine karşı sağlam bir set oluşturabilirdi. Mondros Mütarekesinin 24. Maddesi'ni kendi amaçları doğrultusunda kullanan İtilaf Devletleri, Doğu Anadolu'yu işgal ettikten sonra içte bir Ermenistan, sahilde de bir Pontus Rum Devleti kurmak

³⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.258

³⁸ Nilgün Akgül, **Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler (1917-1921)**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1994, s. 21-22

³⁹ Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s.29

⁴⁰ Kazım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, C.I, Ankara, TTK Yayınları, 1998, s.24

düşüncesindeydiler.⁴¹ Rumlar, mütareke gereğince bölgeye serbestçe giren Yunan harp ve ticaret gemileriyle getirilen silah ve cephane ile silahlanıyor, İngilizler'den de gerekli desteğini görüyorlardı. Çeteler Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun ve diğer Karadeniz şehirlerinde asayiş bozuk göstererek, İtilaf devletlerinin müdahale ve işgaline zemin hazırlamaya çalışıyorlardı. Nitekim Mütarekenin askeri hükümleriyle Türk ordusu terhis edilirken, asayiş her geçen gün daha da kötüleşiyordu.⁴²

Pontuşçu faaliyetler arttığı halde, dönemin İstanbul hükümetleri ancak ordu birliklerinden takip müfrezeleri kurarak asayişin teminine gayret ediyordu. Takip müfrezelerinin mevcutları önceleri 80 kişiden fazla iken, terhis dolayısıyla 25 ere kadar düştü.⁴³ Asayiş sağlayabilmek için 9. Ordu Müfettişi göreviyle bölgeye atanan Mustafa Kemal Paşa'nın yetkisi, Anadolu'nun dörtte üçünü kapsayacak kadar fazlaydı. 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan hareket eden Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Mayıs 1919'da Anadolu topraklarına ayak bastılar.⁴⁴

Mustafa Kemal Paşa bazı incelemelerde bulunduktan sonra 21 Mayıs'ta Sadaret makamına gönderdiği şifreli telgrafta durumu şöyle açıklıyordu; *"Pontus hareketinin başında Samsun Metropolidi Termanos bulunmaktadır ve onun, Müslümanların Hıristiyanlara saldırdıklarına dair İstanbul'daki Fransız Temsilcisine yolladığı rapor mübalağalıdır. Bölgede Rum nüfusu artırmak için Rusya'dan göçmen getirildikten başka, deniz yoluyla kıydan içeri çeteler sokulmuştur. Samsun ve civarında kırk kadar Rum çetesi faaliyet göstermekte olup İslam halkı bunların saldırısından korunmak maksadıyla on üç Müslüman çetesi teşekkül etmiştir. Bölgede asayiş kuvvetleri yetersiz kaldığından mümkün olan tedbirler alınmıştır."*⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezaretine Karadeniz'e takviye Jandarma kuvveti yollamasını isteyerek,⁴⁶ merkezi Sivas'ta olan 3. kolorduyu çetelerin faaliyetlerini

⁴¹ Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s.35

⁴²Bülent ATALAY, "Trabzon Metropoliti Hrisanthos'un Pontus Meselesine Dair Türkiye Dışında Yaptığı Bazı Faaliyetler", **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil ve Edebiyat Sempozyumu**, s. 615

⁴³Mesut Çapa, "Karadeniz'de Pontuşçuluğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisine Sadakatleri, Hıristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu", **19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu(Bildiriler)**, 20-22 Mayıs 1999, s.55

⁴⁴Kemal Arıburnu, **Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara' ya Kadar Olaylar ve Anılarla**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1992, s.22

⁴⁵**Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk**, Yay. Haz. Uğur Demirbaş, Ali Osman Çınar, Ali Mesut Birinci, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003, s.21

⁴⁶**Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk**, s.18

önlemek için görevlendirdi.⁴⁷ Havza'dan 1 Haziran 1919'da Trabzon Valiliği'ne buradaki cemiyetler hakkında bilgi isteyen bir telgraf çekti.⁴⁸ Telgrafta, Trabzon'da Adem-i Merkeziyet ve Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin durumlarıyla bunlardan başka cemiyet olup olmadığı sorulmuştu. Vali Mehmet Galip imzasıyla 9 Haziran'da gönderilen cevapta⁴⁹ Trabzon'da Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin bulunmadığı belirtilmiş, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nden etraflıca söz edildikten sonra, Trabzon'da ayrıca İhtiyat Zabitan Cemiyeti'nin bulunduğu bildirilmişti.⁵⁰

18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda Rum ve Ermeni talepleri Trabzon üzerinde yoğunlaşmıştı. Türkiye'deki Rumlar da boş durmuyorlardı. Karadeniz Rumlarını temsil ettiklerini ileri süren birkaç Pontuşçu, Pontus Cumhuriyeti kurulmasına yönelik taleplerini 23 Şubat 1919'da İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletiler. Bu arada Pontus davasını savunmak üzere Paris'e gönderilecek olan delegasyona Trabzon Rum Metropolidi Hristisantos da davet edildi. Hrisantos'un 29 Nisan'da Paris'e gelişi, Paris'te başlatılan Yunan propagandasının yayılmasını hızlandırdı.⁵¹ Bununla birlikte Rumların Kasım 1918'de Avrupa, Amerika ve Türkiye'deki Rumları Marsilya'da düzenlenen kongrede bir araya getirmeleri bu şehirde de Rum-Pontus propagandasının hız kazanmasını sağladı. Hrisantos, Pontus meselesine dair konferansa geniş bir muhtıra verdi. Hrisantos muhtırada; Rize hariç bölgede bir Pontus Devleti kurulmasını, Trabzon, Samsun, Sinop, Amasya ve Şebinkarahisar'ın bu yönetime dahil edilmesini istedi.⁵² Muhtırada Pontus bölgesinde, Rusya kıyıları ve Kafkasya'da yaşayan 250.000 Rum'un ilavesiyle 850.000 Rum, 50.000'i Trabzon Vilayetinde 78.000 Ermeni'nin yaşadığı iddia edilerek, Rumların sözde çoğunlukta olduğu vurgulandı.⁵³

Hrisantos'un Pontus için bağımsızlık değil de, sadece özerklik talep etmesinin nedeni, Yunan Başbakanı Venizelos'un 4 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansında yaptığı konuşmada, Marmara kıyısından Meis adasına kadar çekilen hattın batısında

⁴⁷Ercüment Kuran, "Milli Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986**, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1988, s.78

⁴⁸Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk-Vesikalar**, Ankara, AAM Yayınları, 1991, Vesika No:5, s.614

⁴⁹Atatürk, **Nutuk-Vesikalar, C.III**, Vesika No:6, s.615

⁵⁰Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s.75

⁵¹Mesut Çapa, "Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Rum-Pontus Meselesi, **Türk Kültürü**, S.356, Ankara, 1997, s.730-731

⁵²Çapa, **Pontus Meselesi**, s.59

⁵³Yılmaz Kurt, **Pontus Meselesi**, TBMM Basımevi, Ankara, 1995, s.108. Pontuscular'ın bölgedeki faaliyetlerine ilişkin Kâzım Karabekir Paşa'nın yazdığı muhtıra durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, Emre Yayınları, 1993, s.66-68

kalan Anadolu topraklarının Yunanistan'a katılmasını öngörüp Pontus'tan söz etmemiş olmasındandı. Venizelos böylece Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesini sağlamak amacıyla Trabzon'u Ermenilere bırakmayı düşünüyordu.⁵⁴ Bölgedeki Müslüman-Türk nüfusu az göstermeye çalışan Hrisantos'un iddialarının aksine, o sırada yalnız Trabzon'da 60.000 Hristiyan, 317.000 Türk vardı. İtilaf devletleri de Rumlar tarafından verilen nüfus istatistiklerinin inandırıcı olmadığı kanaatiyle, Pontus devleti kurulması önerisini soğuk karşıladılar. İngiltere'ye göre, Karadeniz Bölgesinde Rumlar çoğunluk teşkil etmediklerinden, Pontus devleti kurulamazdı. ABD ve Yunanistan da aynı kanaatteydi. Fakat Yunanistan'ın amacı, söz konusu bölgedeki Rum unsurunu Batı Anadolu bölgesinde yapacağı hareket için kullanmaktı. Sonuçta, Pontus meselesinin görüşülmesinin gereksizliği kararına varıldı.⁵⁵

Nüfus, devletlerin mühim unsurlarından birini teşkil ettiğinden, Wilson ilkelerinin 12. Maddesi'ni dayanak teşkil etmek isteyen Yunanistan, Mütareke sonrasında daha önce Rusya'ya, Anadolu'ya ve Yunanistan'a göç eden Rumların eski yerlerine dönmeleri için çalışmalara girişmişti. Bu amaçla kurulan Rum Muhacirin Cemiyeti ve Kordos Komitesi göç çalışmalarını sistemli olarak yapıyordu.⁵⁶

Trabzon'a yönelik Rum göçü 1919 yılı sonlarına kadar devam etti. Fakat hiçbir zaman % 10'u aşamadı. Milli Mücadele başlarında yörede 250.000 Hristiyana karşılık 2.350.000 Türk ve Müslüman yaşıyordu. Rum Patrikhanesi son 50 yılda göç eden Rumların geri dönmesi halinde Trabzon Vilayeti'ndeki Rum nüfusun % 70'e yükseleceğini iddia ediyordu. Kurulması düşünülen Rum Pontus Devleti'nin tasarlanan başkenti Samsun olmakla beraber, Pontuşçuluk faaliyetlerinin ağırlık merkezini Trabzon oluşturuyordu. İnebolu ve Kastamonu'daki Rum göçmen cemiyetleri Trabzon'daki Pontus Cemiyeti'nin birer şubesi durumuna getirildi. Bütün bu çabaların hedefi, içerdeki teşkilatı güçlendirip bir Yunan çıkarması olunca ayaklanmayı sağlamaktı. Yunanistan bölgeye heyetler göndererek kitlesel bir ayaklanmanın meydana gelmesi için gerekli şartları oluşturmaya çalışıyordu.⁵⁷

1920 yılında başlayan ve Sakarya Savaşı öncesinde en yüksek seviyeye ulaşan Batı Cephesine yönelik nakliyat için Trabzon limanı son derece önemli bir konumdaydı. İtilaf Devletlerinin de desteğiyle Batı cephesine yapılan sevkiyatı önlemeye çalışan

⁵⁴ Çapa, "Milli Mücadele döneminde Trabzon'da Rum-Pontus Meselesi" s.734

⁵⁵ Mustafa Balcıoğlu, **İki İsyân; Koçgiri, Pontus**, Nobel Yayınları, Ankara, 2000, s.81

⁵⁶ Ali Güler, "Tarih Boyunca Rumların Türklerle Olan İlişkileri" **Askeri Tarih Dergisi**, S.46, Ankara, 1999, s.67

⁵⁷ Mesut Çapa, "Karadeniz'de Yunan Gemilerinin Faaliyetleri ve Trabzon Üzerindeki Etkileri" **Askeri Tarih Dergisi**, S.42, Ankara, s.83-84

Yunan gemileri kıyıdaki önemli merkezleri de top atışma tutmuşlardı. 26 Mart'tan itibaren Karadeniz kıyılarını abluka altına alan Yunanlılar Haziran 1921'de kıyılardaki şehirleri bombardıman etmeye, bazı yelkenli ve küçük kayıkları batırmaya başlamışlardı. 9 Haziran 1921'de Kalkış adlı Yunan Muharebe gemisi İnebolu'yu topa tuttu. 19 Temmuz da Samsun ve Giresun önünde dolaşan Yunan gemileri, 20 Temmuz'da Trabzon önünden sahil bataryalarımızın etkili ateşi sonucunda çekilmek zorunda kaldılar. Yunan gemileri, Trabzon kıyılarındaki faaliyetlerini Sakarya Zaferine kadar devam ettirdiyse de önemli bir varlık gösteremediler.

22 Haziran 1920'de başlayan Yunan genel taarruzu üzerine, kesin zaferin kazanılmasına kadar devam edecek olan bir takım önlemler de alındı. Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Komutanlığınca, Vilayet ve Tümen komutanlığıyla istişarede bulunularak, kotralar ve motorlarla Batı Cephesine yapılacak nakliyatın gece yapılması öngörüldü. Düşman gemileri hakkında toplanan bilgi ile birlikte, Batı Cephesine askeri nakliyatla bulunan gemilerin hareket ve varış saatleri Trabzon'daki III. Kafkas Fırkasına bildiriliyordu. Bu önlemlerin yanı sıra, Yunanlıların Ereğli'yi ve İnebolu'yu bombalaması üzerine TBMM Hükümeti 12 Haziran 1921'den itibaren Karadeniz kıyısındaki tüm şehirleri harp sahası ilan etti. Gerek Yunan gemilerinin faaliyetlerinin ciddi boyutta olmaması ve gerekse alınan önlemler dolayısıyla, Trabzon limanından Batı Cephesine yapılan nakliyat tüm güçlüklerle rağmen devam ettirildi.

5- Pontus Sorununa Karşı Alınan Önlemler

Karadeniz bölgesinde bir Rum-Pontus Devleti kurulması için faaliyette bulunan Rum çetelerine karşı halkın katılımıyla milis teşkilatlar kurulduysa da sayılarının azlığı, silah ve cephaneden yoksunluğu etkili olmalarını önliyordu. Jandarma teşkilatı yetersizdi. Bu yüzden 15. Tümen'in 45. Piyade Alayı, Sinop'tan gönderilen birliklerle takviye edilerek bölgenin asayişi için görevlendirildi. 1920 yılı başlarında takviye edilen birliklerle taarruza geçildi. Fakat bu kuvvetlerle de tam bir emniyet sağlanamıyordu.⁵⁸ Bu nedenle milli müfrezelerin ve mili ordunun kurulması yönünde çalışmalara hız verildi. Milli müfrezelerin, ordunun faaliyetini kolaylaştıracak tarzda "seyyar müfrezeler" ve "sabit müfrezeler"⁵⁹ olmak üzere iki grup halinde teşkilatlandırıldı. Bu aşamadan sonra, Pontusçu faaliyetleri tamamen halletmek üzere

⁵⁸ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C.2, s.68-69

⁵⁹ Kasaba ve köylerin gayri Müslimlerin ihtilalci tecavüzlerinden korunması için kurulan birliklerdir.

Sivas'taki 3. Kolordu kaldırılarak, 9 Aralık 1920'de karargahı Amasya'da olmak üzere "Merkez Ordusu" teşkil edildi. Komutanlığına da Nureddin Paşa tayin edildi.⁶⁰ Başlangıçta mevcudu 10.000 kadar olan Merkez Ordusu, lağvedilen 3. Kolordu'ya dahil olan 5. Kafkas Tümeni ve 15. Tümen ile Sivas'ta yeniden oluşturulan 6. Atlı Piyade Tümeni ile 13. Bağımsız Süvari Tugayından meydana geliyordu. Bölgedeki çeşitli kuvvetler de ordunun emrine verildi. Merkez Ordusu, 1921 yılı başlarında Rum çetelerine karşı tenkil harekâtına başladıysa da, ordunun başarısı alınacak diğer önlemlere bağlıydı. 9 Haziran 1921'deki Yunan saldırılarında düşmanın karaya asker çıkarması ihtimaline karşı Karadeniz sahilleri savaş alanı ilan edildi. Bölge Rumlarının faaliyetlerini bir nebze de olsa engellemek için ilk iş olarak yaşlıları silah altında bulunan Rumlar askere çağırıldı.⁶¹ 26 Aralık 1920 tarihli bu karara göre; şimdilik üç sınıf gayr-i Müslim davet edilecekti. Daha sonra lüzum görüldükçe diğer sınıflarda askere alınacaktı. Çağrıya uymayanlar silaha sarılarak dağlara çıktı. Merkez Ordusu Komutanlığı yayınladığı bildirimlerde tanınan süre içinde geri dönenlerin affedileceğini duyurdu. Fakat çağrı istenen sonuc doğurmadı. Bunun üzerine tenkil hareketlerine hız verilerek 3 Şubat 1921'de Merkez Ordusu Komutanlığı ile İstiklal Mahkemesi'nin ortak kararıyla Pontusçulukla meşgul olanların ve takibine başlandı. Ayrıca Samsun ve Trabzon Metropolithaneleri de arandı Vaktiyle kolej hastanesinde hizmet etmiş bir hanımın, hastane ile kolej içerisinde toprak altında gizli yollar ve depolar bulunduğunu, buralara zaman zaman otomobiller ile silah ve cephane taşındığını ihbar etmesi üzerine Bakanlar Kurulu kolejin aranmasına karar verdi. 5. Tümen tarafından gerçekleştirilen aramada Pontus Kulübü yönetmelikleri, bayrakları ve haritaları ele geçirildi. İncelemeler sonunda Samsun Metropoliti Eftimos ve Başpapaz Platon Mantoz, 9 Şubat 1921'de İstiklal Mahkemesi'ne verildiler. İstiklal Mahkemesi, "*Memleketin bir kısmını ayırarak hükümet kurmak teşvik etmek ve çete kurarak ahâliyi kati ile aynı zamanda asker kaçağı oldukları için vatanlarına ihanet ettikleri*" gerekçesiyle suçluların idamına mal ve mülküne el konulmasına oy birliği ile karar verdi.⁶²

10 Ekim 1921'e kadar Pontus Meselesinden dolayı 3'ü Müslüman, 174'ü Rum olmak üzere 177 kişiyi idam edildi. 74 kişi gıyaben idama, 10 kişi kürek cezasına çarptırılırken, 2 kişi de hapsedildi. 34 kişi ise şüpheli görülerek Milli Mücadele'nin sonuna kadar sürgün edildi ve 1 kişi de beraat etti. Trabzon Metropolidi Hrisantos, Giresun

⁶⁰ Atatürk, **Nutuk**, s.76

⁶¹ Çapa, **Pontus Meselesi**, s.116

⁶² Kurt, **Pontus Meselesi**, s.369-370

Metropolidi Laurentios ve Giresunlu Kaptan Yorgi'nin oğlu Konstantinidis'in gıyaben idamlarına mal ve mülklerinin müsaderesine karar verildi.⁶³ Karadeniz kıyılarının Yunan donanmasının tehdidi altında bulunduğu ve Pontus çetelerinin saldırılarını şiddetlendirmeleri üzerine hükümet halkın elindeki silahlarının teslimini istedi. Hükümetin isteğine Rumların uymaması üzerine aramalara başlanılarak Samsun - Amasya bölgesinde oturan Rumlardan 2.000'den fazla silah ile 1.200.000 fişek toplandı.⁶⁴ Yunan donanmasının tehdidi sırasında Türk hükümeti tarafından alınan diğer bir önlem ise; eli silah tutan 15-50 yaş arasındaki Ermeni ve Rumların 16 Haziran 1921'den itibaren Karadeniz kıyılarından uzaklaştırılmasına karar verilmesidir. Türk birliklerinin ardında Rum unsurunun bırakılmaması ve casusluğun önüne geçilmesi açısından alınan bu önlem Samsun'da ve kısmen Trabzon'da uygulandı.⁶⁵

Alman önlemlere rağmen Rumların faaliyetlerinin sürmesi TBMM'de tartışmalara sebep oldu. Lazistan Mebusu Osman Bey, Merkez Ordusu Komutanı Nureddin Paşa'nın sert davranışlarından şikayetçi olarak görevden alınmasını istedi. Lazistan Mebusu Ziya Hurşit Bey de, 15-50 yaş arası Rumların tehcire tabi tutulmasının, Rum halkın dağa çıkmasına ve zulmüne Nureddin Paşa'nın yetersizliğinin neden olduğunu ileri sürdü.⁶⁶ 1921 başlarında bir taraftan Merkez Ordusunun başlattığı harekât devam ederken, diğer taraftan Rumları iknaya çalışıyordu. Nitekim Şubat 1922'de Dahiliye Vekili Fethi Bey, Rum çetelerine, kan dökülmesine sebebiyet vermemeleri ve bir hafta içinde Bafra, Çarşamba, Ladik, Erbaa, Vezirköprü ve Havza'da yetkili makamlara teslim olmalarını önerdi.⁶⁷

TBMM Hükümeti'nin Pontuşçu Rumlara karşı takip ettiği siyaset zaman içinde önemli ölçüde olumlu sonuç verdi. 15 Şubat 1921'de Trabzon Rum cemaati, Mustafa Kemal Paşa ve Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'e bağlılıklarını bildirerek, Trabzon ve çevresinin eskiden beri Türk ve Rum unsurların müşterek vatani olduğunu, bağımsız bir Türkiye'nin varlığını kendi menfaatleriyle eşdeğer gördüklerini ve Londra Konferansı'na katılacak olan Bekir Sami Bey'e tam yetki verdiklerini belirttiler. Alınan önlemler çerçevesinde Rum nümayişlerine 6 Şubat

⁶³ Çapa, "Karadenizde Pontuşçuluğun Sonu" s.57

⁶⁴ Kurt, **Pontus Meselesi**, s.387

⁶⁵ Çapa, "Karadeniz'de Pontuşçuluğun Sonu",s.55

⁶⁶ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.II, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s.372

⁶⁷ **İstikbal**, "Rum Asillerine Dahiliye Vekilinin Beyannamesi" 18 Şubat 1921, S.538

1923'te son verildi. Rum çetelerinin bir kısmı Yunanistan'a giderken bir kısmı da "Türk-Rum Nüfus Mübadelesi" gereği bölgeden ayrıldı.⁶⁸

6- Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

Milli Mücadele'nin başında Trabzon, Rize, Ordu, Giresun ve Gümüşhane sancaklarını içine alan Trabzon Vilayeti, TBMM'nin açılmasıyla Ankara'nın kontrolüne girdi.⁶⁹ Milli Mücadele önderlerinin de üzerinde önemle durdukları Trabzon, İstanbul'un Doğu Anadolu ile bağlantısını sağlıyordu. Bununla birlikte Rusya'dan gelebilecek bir Bolşeviklik tehlikesi ve yurt dışında bulunan İttihatçı liderlerin buradan Anadolu'ya girebileceği ihtimali, Trabzon'u önemli kılan diğer nedenler arasındaydı. Dolayısıyla Doğu Anadolu'nun iç ve dış güvenliği bakımından Trabzon son derece önemli bir şehirdi.⁷⁰

Trabzon'un bu nazik durumunun yanı sıra vatanın bütünlüğü de tehlikedeydi. Mondros Mütarekesi'nin uygulamaya konulmasıyla, Doğu vilayetlerinde Ermenistan, Karadeniz sahillerinde Pontus-Rum Devleti kurulabilirdi. Fakat bütün bu tehlikeli ihtimaller yurdun çeşitli bölgelerinde direniş hareketlerinin kendini göstermesine neden oldu. Bu kendini Müdafaa-i Hukuk, Muhafaza-i Hukuk gibi isimlerle anılan cemiyetlerin teşekkülüyle ortaya koyuyordu. Bu cemiyetler, temsil ettikleri bölgelerin tarih, coğrafya ve nüfus bakımından Türkler'e ait olduğunu ilmi araştırmalarla, istatistiklerle ispat etmek ve Osmanlı camiasından ayrılmamayı amaçlıyordu.⁷¹

Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus işgaline (14 Nisan 1914-24 Şubat 1918) uğrayan Trabzon, hürriyetin ve bağımsızlığın değerini yaşadığı acı tecrübelerin neticesinde anlamıştı.⁷² İtilaf devletlerinden destek gören Ermeni ve Rum çeteleri Türk ahalinin malına, canına, ırz ve namusuna tecavüze başlamışlardı. Böyle bir durumda milli mücadele bayrağını açmakta hiç tereddüt göstermeyen 12 Şubat 1919'da Trabzon'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kuruldu.⁷³ Cemiyetin genel gayesi; bölge üzerindeki Rum ve Ermeni emellerine karşı Türk ve Müslüman ahalinin

⁶⁸ İstikbal, "Şehrimizdeki Rumlar", 21 Mart 1923, S.871

⁶⁹ Mesut Çapa, Veysel Usta, **Milli Mücadele'de Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar**, Trabzon, Trabzon Valiliği Yayınları, 1995, s.9

⁷⁰ Sami Sabit Karaman, **İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Trabzon ve Kars Hatıraları**, İstanbul, Arma Yayınları, Mayıs 2002, s.35-36

⁷¹ Hüseyin Albayrak, **Kurtuluş Savaşında Trabzon**, Trabzon, 1981, s.98-99

⁷² Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s.51

⁷³ İzzet Öztoprak, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)**, Samsun, 1988, s.335-336

hak ve hukukunu korumaktı. Cevad Dursunoğlu, o sıralarda Trabzon'a hakim olan atmosferi şu şekilde anlatmaktadır: *“Trabzon'un uyanık halkı, vatansever aydınları Pontus yılanının baş kaldırmasına meydan vermemek, muhtemel tehlikeyi daha başlangıçta önlemek için bir birlik gösteriyorlardı. Genç, ihtiyar hepsi bir ağızdan konuşuyor, millet ve memleket müdafaasından başka bir kaygı göstermiyorlardı. Trabzon'un Türk camiasından ayrılığını kabul etmeyen ve varlığını müdafaaya azmetmiş olan halkı teşkilatlanmak üzere faaliyete geçti.”*⁷⁴ Tüzüğü 14 Şubat'ta hükümete verilen cemiyetin kuruluşu 15 Şubat 1919'da İstikbal Gazetesi'yle halka duyuruldu.⁷⁵ Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin kurucuları arasında şu isimler bulunuyordu; Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi, Barutçuzade Faik Bey, Eyüpzade İzzet, Eyüpzade Ömer Fevzi, Abanozzade Hüseyin, Murathanzade Ziya, Nemlizade Sabri, Nemlizade Şevki, Culhazade Kadri, Hatipzade Emin, Hacıali Hafizzade Mehmet Salih, Kazazzade Hüseyin, Mollabekirzade Mehmet Ali, Müftüzade Hacı Ahmed, Subaşızade Münir, Zahirzade Zühtü, Hocazade İbrahim Cüdi, Kulaksızzade İbrahim, Ustazade Nazmi ve Hafız Mehmet.⁷⁶ Kazım Karabekir'in değerlendirmesine göre cemiyet üyeleri namuslu insanlardı ve hiçbir devletin nüfuzu altında değillerdi.⁷⁷ Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin ilk kongresini, 23 Şubat 1919'da⁷⁸ Trabzon müftüsü İmameddin Efendi'nin başkanlığında Nemlizadelerin Uzun Sokak'taki evinde gerçekleştirildi.⁷⁹ Kongrede Barutçuzade Ahmet, Eyüpzade İzzet, Eyüpzade Ömer Fevzi, Abanozzade Hüseyin, Murathanzade Ziya, Nemlizade Sabri, Hatipzade Emin, Kazazzade Hüseyin, Hacıali Hafizzade Mehmet Salih, Mollabekirzade Mehmet Ali, Müftüzade Hacı Mehmet Heyeti Merkeziye üyeliğine, Hafız Mehmed, Barutçuzade Faik, Çulhazade Kadri, Nemlizade Şevki, Subaşızade Münir, Ustazade Nazmi, Müftüzade Hacı Mehmet İdare Heyetine Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi de cemiyet başkanlığına seçildi. Cemiyetin düşüncelerini yayma görevini Ahmet Efendi'nin oğlu Faik Bey'in sahibi bulunduğu İstiklal Gazetesi üstlendi.⁸⁰ Bir beyanname yayınlayan cemiyet, ilk iş olarak İstanbul'a bir heyet gönderdi. Hatipzade Emin, Eyüpzade Ömer Fevzi ve Hacıalizade İsmail beylerden oluşan üç kişilik heyet 27 Nisan 1919'da padişahın huzuruna çıkarak kongre adına Trabzon

⁷⁴ Cevad Dursunoğlu, **Milli Mücadelede Erzurum**, Ankara, 1946, s.23-24

⁷⁵ Cemiyetin tüzüğü için Bkz. Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, Nüve Matbaası, Ankara, 1968, s.143-144

⁷⁶ Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s.18-19

⁷⁷ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.59

⁷⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul, 1952, s.506

⁷⁹ Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s.64

⁸⁰ Goloğlu, **Erzurum Kogresi**, s.19

Vilayeti'nin Osmanlı Devletinden ayrılmama hususundaki karar ve çabalarını izah etti.⁸¹

İzmir'in işgal edilmesi üzerine 16 Mayıs'ta Belediye'de bir araya gelen Trabzon'un ileri gelenleri İzmir'in işgalini protesto etmeye karar verdiler. Fakat, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Rumların taşkınlıklarına sebebiyet vermemek için, protestoya izin vermedi. Bunun üzerine 22 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti bütün delegelerinin katılımıyla olağanüstü kongre toplantısı yaptı.⁸² Kongrede; İşgalci azınlıklara karşı silahla mukabele edilmesi, asker toplanması, Vilayet-i Sitte ile birlikte çalışmak üzere her sancaktan gönderilecek temsilcilerin katılımıyla büyük bir kongre yapılması ittifakla kabul edildi.⁸³ Azınlıkların işgallerine karşı silahla karşı konulmasını benimseyen cemiyet iskele kahyası Yahya ile anlaşarak onun komutasında denizcilerden oluşan bir müfreze kurdu. Mücadele uğrunda müfrezenin harcamalarını karşılamak için de limana girip çıkan yüklerden özel bir vergi alındı. Trabzon'a bağlı Giresun ilçesinde de Topal Osman Ağa müfrezesi kurulmakla birlikte diğer ilçe ve bucaklarda da benzer önlemler alındı. Silahlı savunma kararı Rumlarının taşkınlıklarını kısmen önledi ve hatta bir kısım Rumlar "Bağımsız Devlet" fikrinden ayırıp özerklik fikrine yöneldi. Bu sırada Trabzon Vilayet Valisi Hazım Bey Trabzon'da ihraç edilen hayvan ve diğer ticari mallardan "Müdafaa-i Hukuk Hissesi" adıyla alınan paralarla ilgili, cemiyetin hesaplarının incelenmesi gerektiğini Dahiliye Vekaletine bildirdi. Bununla birlikte 26 Kasım 1921'de 13.Tümen Komutanı Sami Sabit Bey de Kazım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta, Yahya Kahya'ya ağır suçlamalar yöneltmişti.⁸⁴ Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti hakkında toplanan paraların suistimal edildiği yolundaki ihbarlar üzerine, hükümet soruşturma açılmasına karar verdi. Bu görev Sait Paşa başkanlığında Trabzon Valisi Ebubekir Hazım Tepeyran ile Gümüşhane Muhasebecisinden meydana gelen kurula verildi. Tahkik Heyeti Trabzon'da süren çalışmalarının sonunda bir rapor hazırladı. Raporda; cemiyete yönelik, usulsüz vergi toplanması, usulsüz harcamalar, kayıtların düzenli olarak tutulmaması, Müdafaa-i Hukuk seçimlerinde ve Merkez Heyetinin oluşturulmasında usulsüzlükler yapıldığı şeklinde suçlamalar mevcuttu. Soruşturma sırasında, cemiyet yöneticileri soruşturmanın yansız yapılmasına kolaylık olsun gerekçesiyle görevlerinden

⁸¹ Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s.65

⁸² Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s.70

⁸³ Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, s.507

⁸⁴ Çapa, **Pontus Meselesi**, s.101

istifa ettiler.⁸⁵ Yönetimin istifası üzerine, Murathanzade Ziya Bey'in başkanlığında Kazazzade Hüseyin, Hacı Hami, Hacıkadızade Arif, Nuhoglu Ariş Ali Becil, Süleyman Mahir ve Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'ndan oluşan üyelerle "Heyet-i Müteşebbise" adıyla bir fırka kuruldu.⁸⁶

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin dışında Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, Trabzon ve Havalisi Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Laz Tekamül-i Milli Cemiyet-i Hayriyesi, Trabzon-Rize Cemiyet-i Hayriyesi gibi cemiyetler de kuruldu. Fakat bu cemiyetler bir yayılma ve etki gösteremediler.⁸⁷ Buna rağmen Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti bölgedeki Rum ve Ermeni azınlıklarına karşı örgütlü bir direniş sergileyerek Türk Milletinin sesini duyurarak milli mücedelede etkili gruplardan bir tanesi oldu.⁸⁸ Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Halk Fırkasına dönüştürülmesiyle tüzel kişiliği sona eren bu cemiyet, Milli Mücadele hareketi içinde Trabzon'un sesini duyuran önemli teşkilat olmuştur.⁸⁹

7- Erzurum Kongresi ve Trabzon

Ermeniler ve Rumlar Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi'nden yararlanarak kendi devletlerini kurma hayaline kapıldılar. Buna engel olmak için İstanbul'da Vilayat-i Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetini kuruldu. Doğu illerinde de bu cemiyetin şubeleri açıldı. Ermeni ve Yunan isteklerinin odağındaki Trabzon'da Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti güçlü bir teşkilatlanmayla faaliyet gösteriyordu. Vilayat-ı Şarkiye'de Türklerin örgütlenmesi, İstanbul'daki İtilaf devletleri temsilcilerince hoş karşılanılmıyordu. Onlara göre, bu durum düzeltilmeliydi. Asayişin yoluna konması için Türk Hükümeti üzerine baskı yapıldı. Neticede Karadeniz ve çevresine olağanüstü yetkilerle donanmış birinin gönderilmesi kararlaştırıldı. Padişah ve hükümetin seçimi Mustafa Kemal Paşa üzerinde birleşti. Asayişsizliği önlemek üzere Mustafa Kemal Paşa, 30 Nisan 1919'da 9. Ordu Müfettişi olarak görevlendirildi. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı ilk günden itibaren

⁸⁵ Özel, **Milli Mücedelede Trabzon**, s.162-164

⁸⁶ Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, s.71

⁸⁷ Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s.20

⁸⁸ Huriye Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon ve I-II Dönem TBMM Milletvekilleri**, Ankara, MK Yayınları, 2006, s.30

⁸⁹ Mesut PİYALE, **Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, 1992, s.145

üzerinde durduğu konuların başında, Anadolu'nun diğer bölgelerinde açılmış bulunan Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetleri ile temasa geçmek oldu.⁹⁰ Bu amaçla çalışmalarını sürdüren Mustafa Kemal Paşa Anadolu'daki vilayetlere telgraflar çekerek cemiyetlerin durumları hakkında bilgi istedi.⁹¹

Mustafa Kemal Paşa'nın çalışmaları devam ettiği sırada, İzmir'in işgali, aynı akıbete uğramak endişesinde olan Trabzon ve Erzurum'daki cemiyetleri, Ermeni ve Rum istilalarına karşı koymaya yöneltti. Vilayat-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi, 30 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ni kongre yapmaya davet etti.⁹² Trabzon'a çekilen telgrafta; ırkı, dini, tarihi birlik ve ortak karakteri olan Trabzon'un Vilayat-i Şarkiye ile işbirliği yapma zamanının geldiği belirtilerek; *"Trabzon vilayetimizin nefes borusu ve gözü ve burular Trabzon'un bel kemiğidir. Trabzon bizsiz, dahili vilayetlerimizin de Trabzonsuz yaşaması imkansızdır"* deniliyordu.⁹³

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Erzurum'un teklifini kabul ederek kongre için Erzurum'un müsait olduğunu, Erzurum şubesi heyetini "heyet-i müteşebbise" seçtiklerini bildirdi ve kongre zamanının belirlenmesini istedi. Bu haberi alan Erzurum, durumu diğer vilayetlere duyurarak temsilcilerin bir an önce Erzurum'a gönderilmesini istedi. 17 - 25 Haziran 1919'da arasında yapılan Erzurum Vilayet Kongresinde, kongre tarihi 10 Temmuz 1919 olarak kararlaştırıldı.⁹⁴ Erzurum, Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis, Sivas ve Trabzon vilayetleri davet edildikleri kongreye en seçkin evlatlarını göndermek için gayret ediyordu.⁹⁵ Of, Sürmene, Akçaabat (Pulathane), Vakfıkebir, Tirebolu, Giresun ve Ordu'dan seçilen Trabzon delegeleri, merkez delegeleri ile birlikte yola çıkmak için Trabzon il merkezinde toplandı. Delegeler arasında Trabzon Merkez kazasından; Abanoszade Hüseyin Avni Bey, Hacısalihoglu Servet Siret (Salihoğlu), Akçaabat kazasından Serdarzade Hasan Remzi (Serdaroğlu), Giresun kazasından; İbrahim Hamdi, Muhsin (Elgen), Duydukzade Dr. Ali Naci, Gümüşhane kazasından; Kadirbeyli Zeki, Kelkit kazasından; Osman Nuri, Maçka kazasından; Eyüpzade Mehmet İzzet, Of Kazasından; Yunus Sıtkı (Bulut), Ordu kazasından Hasan Hilmi (Koral), Rize kazasından; Gençagaoglu (Abaza) ,

⁹⁰ Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987, s.16

⁹¹ Trabzon'a çektiği telgraf için Bkz. Atatürk, **Nutuk**, Vesika No:5, s.621

⁹² Albayrak, **Kurtuluş Savaşında Trabzon**, s.128-129

⁹³ Esin (Derinsu) Dayı, "Erzurum Kongresinde Pontus Meselesi", **19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu, Bildiriler**, s.84

⁹⁴ Haluk Selvi, **Milli Mücadelede Erzurum 1918-1923**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s.102

⁹⁵ Albayrak, **Kurtuluş Savaşında Trabzon**, s.134

Hafız İsmail Hakkı, Memişoğlu Mehmet Necati, Sürmene kazasından; Eyüpzade Ömer Fevzi, Kulaçzade Ahmeti, Şiran kazasından; Polatoğlu Hasan Bahri, Vakfıkebir kazasından; Kellecioğlu Hafız Abdullah Nasip (Ataman) bulunuyordu.⁹⁶

8 Temmuz'da Erzurum'a varan Trabzon delegeleri Mustafa Kemal Paşa, Kolordu erkânı ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti İdare Heyeti tarafından karşılandı. Kongre hazırlıklarıyla görevli heyet ilk toplantısını 10 Temmuz'da yaptı. Oysa kongrenin o gün toplanması gerekiyordu. Fakat bir çok delegenin Erzurum'a vaktinde gelememesi nedeni ile kongre 23 Temmuz'a ertelendi. Böylece Trabzon delegeleri kendi aralarında ve EMHMC üyeleri ile görüşme imkanı buldular.⁹⁷

Trabzon delegelerinin kendi aralarında yaptıkları toplantılardan birinde kongre başkanlığına kimin getirileceği konusu ortaya atıldı. Kongre başkanlığına delegelerden herhangi birinin seçilmesi, başkan vekillerinden birinin mutlaka Trabzonlu olmasında ısrar edildi. Böylece Abanozzade Hüseyin Efendi ile Trabzon'un Maçka delegesi Eyüpzade İzzet Bey'den birisinin başkan vekiliğine aday gösterilmesi kararlaştırıldı. Kongre başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'nın getirilmek istendiği duyulunca, Trabzon'un Sürmene delegesi Ömer Fevzi Bey, milletin içinden doğan böyle bir kongrenin başkanlığına tanınmış bir kişinin ve özellikle de bir komutanın getirilmesinin yurt dışında kötü yankılar yapacağını öne sürerek delegelerin kendi aralarında birini başkan seçmeleri gerektiğini savundu.

İzzet Bey ve arkadaşları ise, kongre başkanlığına her bakımdan güçlü olan Mustafa Kemal Paşa'nın getirilmesinin yararlı olacağını savundular. Kongre hazırlıkları sırasında bir kısım Trabzon delegeleri tarafından, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığı hususunda oluşturulmaya çalışılan muhalefet Kazım Karabekir Paşa'nın duruma el koymasıyla yatıştırıldı. Kazım Karabekir Paşa'ya müracaat eden TMHMC üyeleri Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığı hususunda ikna edildiler.⁹⁸ Trabzon

⁹⁶ Dayı, "Erzurum Kongresinde Pontus Meselesi", s.86

⁹⁷ Dursunoğlu, **Milli Mücadelede Erzurum**, s.109-112. Bu görüşmelerde TMHMC ve EMHMC üyeleri arasında bazı önemli konular müzakere edildi. Bunlardan biri de, kongre hazırlıklarının devam ettiği sırada üzerinde durulan en önemli meselelerden Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in kongreye girip girmemesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye başkan seçilip seçilmemesiydi. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongreye girebilmeleri için herhangi bir yerden aza seçilmeleri gerekiyordu ve kendileri de Erzurum temsilcisi olarak kongreye katılmak istiyorlardı. Onların bu isteğini derhal yerine getiren EMHMC üyelerinden Cevat ve Kazım Bey'ler 20 Temmuz 1919'da kongre azalığından istifa ederek yerlerini Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e bıraktılar. İstifa eden Cevat Bey Hasankale'den, Kazım Karabekir de Tortum'dan aza seçilerek, kongreye katılma imkanı buldular. Bkz. Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s.68

⁹⁸ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbinin Esasları**, İstanbul, Timaş Yayınları, 1992, s.66-67

delegelerinden Zeki, Servet ve İzzet beyler de Kazım Karabekir ile yaptıkları görüşme sonucunda Mustafa Kemal Paşa'nın başkan seçilmesi hususunda mutabık kaldılar.⁹⁹

Kongre hazırlıklarıyla uğraşıldığı sırada, 20 Temmuz 1919'da bir usul ve hukuk anlayışı da Trabzon delegelerinin itirazları ile karşılandı. Kongreyi düzenleyen EMHMC merkezi İstanbul'da olan VŞMHMC'nin bir şubesi idi. Erzurum şubesi, Kongre'yi genel merkez adına açmak istiyordu. Trabzon delegeleri buna karşı çıkararak kendilerinin TMHMC tarafından gönderildiklerini ve İstanbul'daki cemiyetle bir ilişkilerinin olmadığını, kongre bu anlayışla açılacak olursa Erzurum'u terk edeceklerini ileri sürdüler. Yapılan müzakerelerden sonra EMHMC, İstanbul merkezine 21 Temmuz'da bir telgraf göndererek kongrenin başka illerin de katılımıyla genel bir nitelik aldığını bildirdi. Böylece Erzurum Kongresi bağımsız bir mahiyet kazandı.¹⁰⁰

Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919'da bir okul binası salonunda Erzurum şubesi reisi Hoca Raif Efendi'nin açılış konuşması ve Müftü Hasan Efendi'nin duasıyla çalışmalarına başladı. Kongrenin ilk günü hazır bulunan 45 kişiden 38'inin oyu ile Mustafa Kemal Paşa kongre başkanlığına, Raif Efendi ve İzzet Bey başkan vekilliğine, Süleyman Necati Bey ve Abdullah Hasip Efendi katipliğe seçildiler. Başkan seçilen Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasından sonra değişik konularda çalışacak olan Nizamname, Matbuat ve Maliye encümenleri seçildi.¹⁰¹

Trabzon delegeleri her türlü iç ve dış tehlikeye karşı ortak hareket edilmesi ve bir birlik oluşturulması gerektiğini savunarak kongrenin gerçek hedefini ortaya koydular. Kongrenin 7 Ağustos tarihli son toplantısında Heyet-i Temsiliye seçimi yapıldı. 15 gün süren Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı kapanış konuşmasının ardından bir beyanname ile düşünce ve kararlarını ilan etti.¹⁰² Erzurum Kongresi, vatanın bölünemeyeceğinin ve Türk milletinin bağımsızlığı için kanının son damlasına kadar çarpışacağı somut delili olması bakımından Sivas Kongresi öncesi büyük önem arz etmektedir. Sivas Kongresi burada alınan kararların bütün milletçe kabul edildiğini göstermek amacıyla toplanacaktı.¹⁰³

⁹⁹ Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s.69

¹⁰⁰ Atatürk, **Nutuk**, Vesika No.37, s.636-637

¹⁰¹ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s.437

¹⁰² Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s.31

¹⁰³ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.34

8- Sivas Kongresi ve Trabzon

Mücadele çabalarını ve milli kuruluşları bir elde toplamak ve yetki sınırlarını vatana yaymak için Sivas'ta da bir kongre yapılabilirdi. Fakat Erzurum Kongresi'nden sonra Sivas Kongresi'nin yapılmasının gereksizliği düşüncesi yaygındı. Bu arada delegelerin büyük kısmı geri dönmüştü. Bunları tekrar çağırıp Sivas'ta yeni bir kongreye götürmek mümkün değildi. Mustafa Kemal Paşa'ya göre tek çare doğu illerinin Erzurum Kongresinin seçtiği Heyet-i Temsiliye üyeleri tarafından temsil edilmesi idi.¹⁰⁴ Ne var ki, Heyet-i Temsiliye'nin 9 üyesinden Mutki Aşireti Reisi Musa, Bitlis Eski Mebusu Sadullah ve eski valilerden Bekir Sami Bey'ler kongrede bulunmamış olmalarına rağmen Heyet-i Temsiliye üyesi seçilmişler ve kongre sonrasında da Erzurum'a gelmemişlerdi. Şeyh Fevzi Efendi ile İzzet ve Servet Bey'ler de memleketlerine dönmüşlerdi. Sadece Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Raif Efendi Erzurum'da bulunuyordu. Trabzonlular Sivas'ta ayrı bir kongre yapılmasını ve bu kongreye genel bir kongre niteliği verilmesini Erzurum kongresi kararlarına aykırı buluyorlardı. Sivas Kongresi henüz toplanma aşamasında iken, Trabzon'da muhalefet oluşmuş, Heyet-i Temsiliye üyelerinden Servet Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek; Sivas Kongresinin bir genel kongre durumuna sokulmasının, yeni bir Heyet-i Temsiliye seçilmesinin Erzurum Kongresi kararlarına aykırı olduğunu, Erzurum Kongresi kararlarına daima saygılı kalınacağı fakat bunun dışındaki işlere karışılmayacağını belirtti.¹⁰⁵ Kazım Karabekir Paşa'da İzzet, Servet ve Zeki Beylerin düşüncelerine "*Pek yakından tanıdığım bu kişilere olağanüstü güven ve saygım vardır. Ben de onların düşüncelerinden yanayım*" ifadeleriyle katılmaktaydı. Erzurum kongresinde kendi hemşeri, arkadaş ve akrabalarına karşı Mustafa Kemal Paşa'yı desteklemiş olan İzzet, Servet ve Zeki Beylerin bu muhalefetinin daha da genişlememesi için, Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa'ya başvurarak Trabzon'daki duruma el konulmasını ve Halit Bey'in Trabzon ve çevresindeki milli kuruluşların basma getirilmesini istedi. Halit Paşa Trabzonluların Mustafa Kemal Paşa ile olan görüş ayrılıklarını gidermek amacıyla, İzzet ve Servet Bey'leri yıldırma, Gümüşhaneli Zeki Bey'i de yazdığı bir mektupla arkadaşlarından ayırma yoluna gitti. Yazdığı mektuba olumlu cevap alamayan Halit Bey, Zeki Bey'i yakalatıp yanına

¹⁰⁴ Sabahattin Selek, **Milli Mücadele Erzurum'da Gergin Günler**, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1999, s.89-91

¹⁰⁵ Atatürk, **Nutuk**, Vesika No:91, s.695

getirtti. İzzet ve Servet beylerle birlik olmadığına dair elinden imzalı bir belge almak istediysede bu teşebbüsünde başarılı olamayınca Zeki Bey'i serbest bıraktı.¹⁰⁶

Mustafa Kemal Paşa tarafından Sivas'a gitmek üzere Erzurum'a çağırılan Trabzon temsilcilerinden İzzet ve Servet Beyler Trabzon'da tahkik heyeti bulunduğundan bu çağrıya uyamayacaklarını beyan ettiler.¹⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa, Şark-i Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini temsil eden Heyet-i Temsiliye'nin çoğunluğunu sağlamak için, Erzurum'dan Rauf Bey ve Raif Efendi'yi ve Şeyh Fevzi Efendi'yi Erzincan'dan alarak yola çıktı. Tokat'ta bulunan Bekir Sami Bey de Sivas'a gelip onlara katılacaktı. Böylece 9 kişilik Heyet-i Temsiliye'nin 5 kişilik çoğunluğu Sivas'ta bulunarak Doğu illeri adına gereken kararları alabilecekti.¹⁰⁸

Mustafa Kemal Paşa 29 Ağustos'ta Erzurum'dan hareket ederek 2 Eylül'de Sivas'a ulaştı. 4 Eylül'de açılan kongrede doğu illerini, Heyet-i Temsiliye'nin beş üyesi temsil ediyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Erzurum Kongresi'nin kararları aynen kabul edilerek, Şark-i Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüştürüldü. Dolayısıyla mevcut şubeler ARMHC şubeleri halini aldı..¹⁰⁹

Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de, kararlara uyarak değişikliği yaptı. Barutçuzâde Ahmet Efendi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Trabzon Şubesi başkanı oldu.¹¹⁰ Bundan sonra TMHMC, ARMHC'nin bir şubesi olarak Milli Mücadelenin kazanılması çalışmalarını sürdürdü.

Mustafa Kemal Paşa'ya göre Trabzon – Sivas arasındaki anlaşmazlık Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey'den kaynaklanıyordu. Mustafa Kemal Paşa, Halit Bey'e Heyet-i Temsiliye kararı ile Trabzon ve Havalisi Kuvay-ı Milliye Komutanı adı ve yetkisini verdi. Bunun ardından da Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey'i tutuklama emrini verdi. Emri uygulayan Halit Bey, Mehmet Galip Beyi tutuklatarak Erzurum'a gönderdi. Trabzon'da ortaya çıkan infialî önlemek için Kazım Karabekir Paşa, Halit Bey ile Rüştü Bey'in yerini değiştirdi.¹¹¹ Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'daki 9. Tümen Komutanı Rüştü Beyi Trabzon'daki 3. Tümen Komutan vekilliğine gönderdi.

¹⁰⁶ Goloğlu, **Sivas Kongresi**, s.137

¹⁰⁷ Albayrak, **Kurtuluş Savaşında Trabzon**, s.144-145

¹⁰⁸ Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi, Milli Mücadele Tarihi**, Başnur Matbaası, Ankara,1969, s.20

¹⁰⁹ M. Tayip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1965, s.5

¹¹⁰ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.35

¹¹¹ Mehmet Galip Bey ile Halit Bey'in yerlerinin değişilmesi hakkında Bkz. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, s.289-298

Vali vekilliğini de Rüştü Beye verdi. Böylece anlaşmazlık giderilmiş oldu.¹¹² Bütün bu olaylar sırasında, kongre tarafından vatanın bütününi temsil edecek olan Heyet-i Temsiliye üyeleri seçildi. Kongrede ilan edilen 6 maddelik Misak-ı Millinin yan ısıra kongre bitiminde de 10 maddelik genel Kongre Beyannamesi yayınlandı. Sivas Kongresinde, ulusal egemenlik ilkesinin kabulü ile ulusal amaca ulaşmak yolunda ayrı ayrı çalışan dernekler birleştirilmiştir.¹¹³

Erzurum Kongresinin toplanmasına fiilen öncülük eden Trabzonlular kongre sırasında bir takım cereyanlara kapılmışlarsa da kongre kararlarını kabul etmiş ve uygulanması için çaba sarf etmişlerdir. Milli Mücadeleye taraftar olmakla birlikte Sivas Kongresine karşı tavır takınmalarının nedeni ise, bu durumun Erzurum Kongresi kararlarıyla usulen bağdaşmayacağı kanaatindedir.¹¹⁴

---

¹¹² Goloğlu, **Sivas Kongresi**, s.139-140

¹¹³ Kemal Arıburnu, **Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997, s.62

¹¹⁴ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.36

BİRİNCİ BÖLÜM

TBMM' NİN AÇILIŞINA KADAR SİYASİ DURUM VE TBMM'NİN AÇILIŞ ÇALIŞMALARI

1- Son Osmanlı Mebusan Meclisi

Osmanlı Devleti'nin kendi içindeki sosyal, siyasi ve ekonomik dengesini sağlamlaştırmak, batı medeniyetine karşı durumunu güçlendirmek için 1839'da Tanzimat Fermanı'nı ve 1856'da Islahat Fermanı ilan etmesi yeteri kadar etkili olamamıştı. 23 Aralık 1876'da Meşrutiyet ilan edilmesiyle devlet iktidarını belirli prensiplere bağlayan ilk yazılı anayasa olan Kanun-i Esasi yürürlüğe girdi.¹ 1876'da Osmanlı ülkesine parlamentolu yaşama giden yol açılmıştır. Bunu Avrupa'da okumuş aydınlar ve askerler otaklaşa başarmışlardır. Türk toplumu böylece parlamentolu yaşamla ilk kez tanışmış oldu. Seçen ve seçilenler görevlerini en iyi şekilde yerlerine getirmelerine rağmen, yöneticilerin eleştirilere açık olmaması münasebetiyle bu ilk parlamentolu yaşam kısa sürdü.

II. Abdülhamit 1877 -1878 Osmanlı – Rus Savaşı'nın doğurduğu sonuçları bahane ederek anayasayı Şubat 1878'de yürürlükten kaldırmıştır.² Ancak devletin içinde bulunduğu şartlar ve cereyan eden olaylar³ neticesinde 23 Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti, Selanik ve Manastır'da kendiliğinden Meşrutiyeti ilan etti.⁴ Abdülhamit ise yürürlükten kaldırdığı anayasayı tekrar yürürlüğe koyarak 24 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyeti ilan etmiş oldu.⁵ Meşrutiyetle birlikte düzelmesi umut edilen dış politika da herhangi bir değişiklik olmadığı gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarını güçlendirmeye yönelik yaptığı çalışmalar parlamentonun otoritesinde zayıflamalara sebep oldu. Bundan sonra kurulan bütün hükümetler üzerinde İttihat ve

¹ Kanun-ı Esasi'nin tam metni için Bkz. Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Tanzimattan Bugüne Kadar Türk Anayasa Metinleri**, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1957, s.25-38

² Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995) I-II**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2004, s.58

³ Selanik'te Talat Bey ve arkadaşlarının kurduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti II. Abdülhamit'e muhalefeti örgütliyordu. Gizli olarak faaliyet gösteren bu cemiyet, 21 Haziran 1906'da Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldı. Cemiyet 1907'de Abdülhamit'e meşrutiyetin ilanını isteyen bir beyanname göndererek varlığını göstermiş oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetin ilan edilmesiyle ilgili faaliyetleri hakkında Bkz. Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1906-1909**, İstanbul, Emre Yayınları, 1993, s.21-28

⁴ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.53

⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler,C.I**, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1952, s.5

Terakki Cemiyeti'nin etkisi görülmeye başladı.⁶ Ancak 1918 yılı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uyguladığı politikaların somut olarak iflasının ortaya çıktığı bir yıl olmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti parlamentoyu bir kayıt ajanı durumuna getirdi.⁷ Osmanlı Devleti dışta İtilaf Devletleri'nin içte ise İttihat ve Terakki Cemiyetinin kontrolüne girmeye başlamıştı.

Samsun'a 9. Ordu Müfettişi olarak olağanüstü yetkilerle çıkan Mustafa Kemal Paşa Anadolu'nun içinde bulunduğu duruma Osmanlı Devleti'nin çaresizliğini görünce, kurtuluşu millette arama yolunu seçti. Halkın seçtiği temsilcilerle birlikte kongreler düzenleyerek "milletin geleceğini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" ilkesini benimseyerek çalışmalarına devam etti. Mustafa Kemal, Meclis-i Mebusan'ın toplanmasını ve ARMHC üyelerinin buraya girmesi için çalışmalarını sürdürüyordu. Meclis-i Mebusan'a üye seçimi konusundaki ilk karar, Sivas Kongresinde alınmıştı. Mustafa Kemal Paşa, milletvekilleri seçiminin biran önce yapılmasını amaçlayan önergeyi 13 Eylül 1919'da komutanlara, illere, bağımsız sancaklara, belediyelere ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkez kurullarına gönderdi.⁸

Sivas'ta yapılan kongrenin ardından Heyet-i Temsiliye doğrudan doğruya padişah ile haberleşme yoluna girişmişti. Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne karşı girişilen çatışmada padişaha telgrafla yapılan şikayetler sonuç vermeyince "Genel Kurul" buyruğu ile İstanbul'la her türlü görüşme kesilmiştir.⁹ 2 Ekim 1919'da istifa eden Ferit Paşa Kabinesi'nin yerine milli mücadeleden yana olan Ali Rıza Paşa Kabinesi gelince, 7 Ekim 1919'da "Mebuslar Seçimine Mahsus Kararname"yi yayınlattı. Telgraflarla illere duyurulmasını ve derhal seçimlere başlanılmasını emretti. Bu seçimler, 1908'de yayınlanarak kanunlaştırılan 1876 tarihli "İntihabı Mebusan Kanunu Lahiyası"na göre yapıldı.¹⁰ Mebusan Meclisi için yapılacak seçim, Anadolu'nun düşman işgali altında bulunmayan bölgelerinde iki dereceli olarak yapılacaktı. Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı ve diğer örgütlerin katıldığı seçimi, ezici bir çoğunlukla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i

⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının çoğunlukta olduğu meclis hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908-1919**, İstanbul, Emre Yayınları, 1993

⁷ Tarık Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", **Türk Parlamentoculuğu'nun İlk Yüzyılı**, Yay. Haz. Siyasi İlimler Türk Derneği, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık, 1979, s.114

⁸ Arıburnu, **Sivas Kongresi**, s.95

⁹ Kongre Genel Kurulu'nun bütün komutanlıklara ve valiliklere gönderdiği 12 Eylül 1919 tarihli bildirge için Bkz. Kemal Arıburnu, **Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1992, s.94-95

¹⁰ İki dereceli seçim esasına göre hazırlanmış olan bu kanun, gerek mebus sayısının hesaplanmasında, gerekse seçilmede yalnız erkekleri göz önünde tutuyordu. Yalnız erkekler oy kullanabilir veya mebus olabilirlerdi. Her elli bin erkek için bir mebus seçilirdi. Seçme ve seçilmede din ayrılığının yeri ve etkisi yoktu. Bkz. Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara, Başnur Matbaası, 1970, s.43

Hukuk Cemiyeti kazandı.¹¹ Seçimlerin tamamlanmak üzere olduğu sırada Mustafa Kemal, Sivas'tan Ankara'ya geldi.

Mustafa Kemal Paşa tarafından 29 Aralık 1919'da Ankara'dan, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri merkezlerine gönderilen bir telgrafla, 5 Ocak 1920'den itibaren mebusların Ankara'ya ulaşmalarının beklendiği belirtti.¹² Ankara'ya gelen Heyet-i Temsiliye'nin ele aldığı ilk ve en önemli konu Meclis-i Mebusan'ın toplanma hazırlıkları idi.

5 Ocak 1920'den itibaren Ankara'ya gelen mebuslar, Mustafa Kemal Paşa ile görüşükten sonra İstanbul'a gitmeye başladılar. Sivas'ta Heyet-i Temsiliye üyeleri ile komutanların birlikte aldıkları karara göre, Mustafa Kemal Paşa Erzurum Mebusu seçilmesine rağmen İstanbul'a gitmeyip Ankara'da kalırken, Rauf Bey İstanbul'a gitti.¹³

Mustafa Kemal Paşa, meclisin İstanbul'da değil Anadolu da toplanması gerektiğini, bulunulan şartlar içinde meclisin İstanbul'da toplanmasının maksatsız ve mantıksız bir iş olacağını düşünüyordu.¹⁴ Üstelik, Salih Paşa ile yapılan görüşmede meclisin İstanbul dışında başka bir vilayette toplanması kararlaştırılmıştı.¹⁵ Fakat en sonunda Meclisin İstanbul'da toplanması kabul edildi.

Yoğun bir siyasal tartışma ortamında geçen 1919 seçimleri sonucunda Millî Türk, Osmanlı Mesaî, Teceddüt Partisi ve Osmanlı Çiftçi Derneğinden milletvekilleri seçilip, Osmanlı Parlamentosunda bir araya gelmişlerdir. Seçim sonuçları Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin kesin başarısını yansıtmıştır. İmparatorluk merkezinde özellikle Hürriyet ve İtilaf Partisi seçim sonuçlarına karşı şiddetli tepkiler gösterirken ulusalcılar memnun gözükmüyorlardı. Ulusalıcı düşüncüyü benimseyen kişi ve örgütler bağlı buldukları açık ve gizli siyasal örgütleri bir kenara iterek Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri çatısı altında birleşmeyi tercih ediyorlardı.¹⁶

Hükümet karşıtı Hürriyet ve İtilaf Partisi ve onun güdümündeki siyasal örgütlerin, Osmanlı İmparatorluğundan kopmak isteyen azınlık unsurlarının katılmamasına rağmen yapılan seçimler sonucunda Osmanlı Devleti'nin son meclisi 12 Ocak 1920'de açıldı. Rahatsızlığından ötürü açılıştan bulunamayan Padişah Vahdettin'in yerine Dahiliye

¹¹ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **İlk Meclis**, İstanbul, Çağdaş Yayınevi, 1990, s.9

¹² Atarürk, **Nutuk**, Vesika No:214, s.860

¹³ Cemil Özgül, **Heyeti Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları**, Ankara, TTK Yayınları, 1989, s.65

¹⁴ **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk**, Yay. Haz. Uğur Demirbaş, Ali Osman Çınar, Ali Mesut Birinci, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003, s.109-110.

¹⁵ Özgül, **Heyeti Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları**, s.66

¹⁶ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1985, s.40

Nazırı Damat Şerif Paşa'nın açılış nutkundan sonra toplantıya katılan 72 mebus and içtiler. Açılıştta düşman işgali dışındaki bölgelerden seçilen 72 mebus bulunuyordu.¹⁷ Bu haliyle çoğunluk sağlanamıyordu. Çünkü meclise 160-170 arasında mebus seçilmiş olacağına göre, Meclis-i Mebusan'ın resmen çalışmalarına başlaması için 86 mebusun bulunması gerekiyordu.¹⁸ 22 Ocak 1920'de 25 mebusun daha katılımıyla çoğunluk sağlandı.¹⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın başkan olması hakkındaki nabız yoklamaları, mecliste hazır bulunamayacak bir başkan düşünölemeyeceği gerekçesiyle olumsuz sonuç verdi. Başkan seçilen Reşat Hikmet Bey'in bir süre sonra ölmesi üzerine, Celaleddin Arif Bey başkanlığa getirildi. Daha evvel, Ankara'ya gelen mebuslarla görüşen Mustafa Kemal Paşa, onlardan Mecliste Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu adı altında bir grup kurmalarını istemişti. Bu grup, milletten güç alarak her nerede olursa olsun milletin kutsal amaçlarını savunacaktı. İttihat ve Terakki'nin tahakkümünü andıracağı ileri sürölünce, daha uzlaştıracı bir faaliyetle "Felah-ı Vatan" adlı bir grubun kurulması kararlaştırılmıştı. Ali Fuat Cebesoy, *"Bu durumun isim değıştirilmesi gibi basit bir hareket olarak telakki edilemeyeceğini, teşrii meclislerde kurulmuş olan grupların daima bir partiyi bir cemiyeti ve onların programlarını temsil ettiklerini, bu temsil sistemindeki en küçük bir değışikliğin dava ve programın ehemmiyetini sarsabileceğini"*²⁰ söyleyerek kurulacak olan grubun önemine değinmiştir..

Felah-ı Vatan Grubu'nu oluşturan mebuslar 15 maddeden oluşan ittifaknameyi kabul ederek vatanın kurtuluşu için uygulanmayı öngördükleri esasları açıkladılar.

Erzurum ve Sivas kongrelerinde kararlaştırılmış olan ilkeler siyasi bir metne dönüştürölerek, meclisin 28 Ocak 1920 tarihli gizli toplantısında "Ahd-ı Millî" adı ile kabul edildi.²¹ 28 Ocak 1920'de kabul edilen Misak-ı Millî, 12 Şubat 1920'de tüm dünya parlamentolarına açıklanmıştır. Misak-ı Millî'nin kabulü, Osmanlı Mebusan Meclisi'nin feshine ve TBMM'nin kuruluşuna giden yolu açmıştır.

Misak-ı Millî'nin kabulü ve ilanı, işgalcileri daha sert önlemler almaya yöneltmişti. Onlara göre bu meclis susmalı, Türk aydınları sürgünlere gönderilmeliydi. Osmanlı

¹⁷ Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s.50

¹⁸ Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Mebusan Meclisi Seçimleri*, TTK Basımevi, Ankara,2004, s.344

¹⁹ Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s.55. Ayrıca Bkz. Özgöl, *Heyeti Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları*, s.126,

²⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1953, s.311

²¹ Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s.80

İmparatorluğu'nun parçalanmasından beklediği payı alamamış olan Yunanlılar ve Ermeniler, Misak-ı Milliye aşırı istekler taşıyan bir belge olarak tanıttılar. Lloyd George ve Clemanceau, Wilson'un da onayını alarak İstanbul'u işgale karar verdiler.²²

12 Ocak 1920'de açılan Meclis-i Mebusan, topraklarını Fındıklı Sarayına girmiş işgal donanmasının ve kuvvetlerinin tehdidi altında çalışmalarını sürdürdü. İngilizler, Meclisten Rauf Orbay ve Kara Vasıf Beyleri alıp götürmüşler, Celal (Bayar) Bey ve birkaç arkadaşı, Üsküdar tarafında Tebekler Tekkesi'ne sığınmışlardı.²³ İşgal üzerine Meclis bütün bu haksız tecavüzlere karşı "*Günün içinde yaşanan şartları ve azil olunca kadar*" kaydıyla umumi toplantıların tehirine karar verdi. Rıza Nur Bey'in bu yönde verdiği tahrir oy birliğiyle kabul edilerek, Meclisin genel birleşimlerine ara verildi. Padişahın 11 Nisan 1920 tarihli emri ile de Meclis dağıtıldı, Müdafaa-i Hukukçuların gayretleriyle toplanması sağlanan son Osmanlı Mebusan Meclisi kısa ömürlü olmakla birlikte, Misak-ı Milli gibi bir bildiriye yayınlamakla da çok önemli bir faaliyette bulunmuştur.²⁴

2- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali, Meclisin 18 Mart 1920'de çalışmalarını süresiz olarak ertelemesine neden oldu. İstanbul'un işgali üzerine özgür çalışma ortamının bittiğini gören Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da yeni bir meclisin toplanması için vakit geçirmeden çalışmalara başladı. Bunun nedenle Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920'de bütün vilayetlere, müstakil livalara ve Kolordu Komutanlarına gönderdiği bir tamim ile²⁵ "*Devletin merkezinin korunmasını, milletin bağımsızlığını ve devletin kurtarılmasını sağlayacak önlemleri düşünmek ve uygulamak üzere, millet tarafından olağanüstü yetkiler taşıyan (salâhiyet-i fevkalâdeyi haiz) bir meclisin Ankara'da toplantıya çağırılması*" zorunluluğunu belirtti. Ankara'da toplanması öngörülen meclisin kimlerden oluşacağı da şu şekilde belirtilmektedir; İstanbul'dan gelebileceklerle, her livadan seçilecek beşer üyeden oluşacaktır²⁶

²² Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara, TTK Yayınevi, 1975, s.62

²³ Özgül, **Heyeti Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları**, s.127

²⁴ Taha Ziya Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Ankara, TTK Yayınevi, 2004, s.344

²⁵ Bkz. Velidedeoğlu, **İlk Meclis**, s.13-14

²⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın yayınladığı beyannamenin 2. ve 5. maddeleri. Bkz. Velidedeoğlu, **İlk Meclis**, s.13

Bununla birlikte mevcut seçim kanununa ek olarak olağan ikinci seçmenlerden başka "*Liva Müdafaa-i Hukuk Heyeti İdare*" üyelerinin de oy vermeleri öngörülmekteydi.²⁷ Bu şekilde milli birlik sağlanmış olacak ve yeni milletvekili seçimlerinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri aktif rol oynayacaktı.

Yukarıda özet olarak verilen tamim gereğince, Birinci Meclisin iki genel seçimle teşkil edilmesi, Anayasa tarihinde daha önce görülmemiş bir hali arz etmektedir.²⁸ Seçim genelgesinin yayınlanmasından sonra Anadolu'da mebus seçimi süratle yapılmaya başlandı.²⁹ Fakat bazı kazalardaki seçmenlerin liva merkezlerinde ve vilayetlerde toplanmasının çok zaman gerektireceği görülünce Mustafa Kemal Paşa, 21 Mart'ta her kazadaki seçimlerin, livalar ve vilayetler ile aynı günde ve buldukları yerlerde yapılabileceğini bildirdi. Ankara'nın gerçek gücünün tam manasıyla belli olmaması nedeniyle birlikte birkaç ilde seçim konusunda tereddütler ve engellemeler ortaya çıktı. Direnen yerler, Maraş, Urfa, Elazığ, Diyarbakır ve Trabzon'du. Bu bölgelerde seçimlerin yapılması Mustafa Kemal'le bağlantılı olan komutanların çabalarıyla sağlanabilmiştir.³⁰ Trabzon'da Vali Hamit Bey, pek heyecanlı günlerin yaşandığı şehirde vaziyetin seçimlere müsait olmadığı, herhangi bir teşebbüsün tehlikeyi davet edeceği kanaatindeydi.³¹ Bu durum karşısında Kâzım Karabekir Paşa, Hamit Bey'e gönderdiği mektupta, "Meclis-î Milli'nin basılarak ulusal onurun yaralandığını, hükümetin olmadığını, olanların da Mısır, Fas ve emsali ülkelerden daha aciz olduğunu" belirterek seçimlerin yapılmasına yardımcı olmasını belirtmiştir.³² Nitekim bu mektuptan sonra seçimler tamamlanmış vali Hamit Bey de milletvekili seçilmişti.³³

Mebusan Meclisi'nden çağrıya uyanlar ile yeni seçilen milletvekillerinin bir çoğu 10 Nisan 1920'de Ankara'da toplandı. Bu milletvekillerine yatakhane olarak Muallim Mektebi binası tahsis edildi.³⁴ Seçimlerin tamamlanmasından sonra kurulması amaçlanan meclis için bir bina teşkil edilmeliydi. Oysa o günün Ankara'sında böyle bir

²⁷Ergün Özbudun, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuku Niteliği" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.1, S.2, Mart 1985, s.485

²⁸Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler**, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002, s.61

²⁹Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, C.I, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1987, s.340

³⁰Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünce Yapısı**, s.48

³¹Trabzon'da seçimlerin yapılması hususunda Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve vali Hamit Bey arasında yapılan yazışmalar için Bkz. **Nutuk C.I**, s.302. Ayrıca **H.T.V.D.**, 7/26, B.No. **670-671-672-680-682-683-686-687-688**

³²Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul, Emre Yayınları, 1993, s.545

³³Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünce Yapısı**, s.49

³⁴Velidedeoğlu, **İlk Meclis**, s.15

işlevi görececek binayı bulmak son derece güçtü. Bu konuda yapılan çalışmaların sonucunda Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin için yapılan bina, meclise tahsis edildi.³⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanması için, yapılan hazırlıklarla bizzat halk meşgul olmuştu. Ankaralılar kucaklarında taşıdıkları kiremitlerle binanın üstünü örtmüşler, toplantı salonuna okullardan getirdikleri sıraları yerleştirmişlerdi.³⁶

Seçimlerin zor şartlar altında tamamlanmasıyla Mustafa Kemal Paşa 21 Nisan 1920'de askeri ve sivil makamlara çektiği telgrafla meclisin açılacağını resmen duyurmuştu. Heyet-i Temsiliye adına hareket eden Mustafa Kemal Paşa, vilayetlere, müstakil livalara, Müdafaa-i Hukuk merkezlerine ve kumandanlıklara çektiği 22 Nisan 1920 tarihli telgrafta, meclisin açılacağını şöyle ifade etmektedir;

“1. Bimennihilkerim Nisanın 23 üncü Cuma günü, Cuma namazını mütaakıp Ankara'da Büyük Millet Meclisi kuşat edilecektir.

“2. Vatanın istiklâli, makamı refii hilâfet ve saltanatın istihlâsı gibi en mühim ve hayati vezai fi ifa edecek olan bu Büyük Millet Meclisi'nin yevmi küşadını Cuma'ya tesadüf ettirmekle yevmi mezkûrun mebrukiyetinden istifade ve bilûmum mebusini kiram hazaratı ile Hacıbayram Veli Camii Şerifi'nde Cuma namazı eda olunarak envarı Kuran ve Salâttan da istifaza olunacaktır. Badessallât lihye' saadet ve sancakı şerifi hamilen daire-i mahsusaya gidilecektir. Daire-i mahsusaya dahil olmazdan evvel bir dua kıraatiyle kurbanlar zeph olunacaktır. İş bu merasimde camii şeriften bed' ile daire-i mahsusaya kadar kolordu kumandanlığınca kıtaati askeriye ile tertibatı mahsusa alınacaktır.

“3. Yevmi mezkûrun teyidi kutsiyeti için bugünden itibaren merkezi vilâyette vali beyefendi hazretlerinin tertibiyle hatim ve Buharii şerif tilâvetine bed' olunacak ve hatmi şerifin son aksanı teberrüken Cuma gûnû namazdan sonra daire-i mahsusa önünde ikmal edilecektir.

“4. Mukaddes ve mecruh vatanımızın her köşesinde aynı suretle bugünden itibaren Buharii ve hatemati şerife kıraatine suru edilerek Cuma günü ezandan evvel minarelerde salâvatı şerife okunacak ve esnayı hutbede hilâfetmaabımız padişahımız efendimiz hazretlerinin nam namii hümayunu zikredilirken zata şevketsimatı

³⁵ Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Ankara, AAM Yayınları, 1980,

³⁶ Velidedeoğlu, **İlk Meclis**, s.18

padîşahîlerinin ve memaliki şahaneleriyle bilûmum tebaai mülûkânelerinin bir an evvel nail halâs ve saadet olmaları duası ilâveten tezkâr olunacak ve cuma namazının edasından sonra da ikmali hatmedilerek makamı muallâyî hilâfet ve saltanatın ve bilcümle aksamı vatanın halâsı maksadiyle vukubulan mesaii millîyenin ehemmiyet ve kutsiyeti ve her ferdi milletin kendi vekillerinden mürekkep olan bu Büyük Millet Meclisi'nin tevdi eyliyeceği vezaiî vataniyeyi ifaya mecburiyeti hakkında mevîzeler irad olunacaktır. Bادهu halife ve padişahımızın, din ve devletimizin, vatan ve milletimizin halâsı, selâmeti, ve istiklâli için dua edilecektir. Bu merasimi diniye ve vataniyenin ifasından ve camilerden çıktuktan sonra bilâdi Osmaniye'nin her tarafında, makamı hükûmete gelinerek Meclisin küşadından dolayı resmen tebrikât icra edilecektir. Her tarafta cuma namazından evvel münasip surette mevlidi şerif okunacakür.

“5. İş bu tebliğin hemen neşrü tamimi için her vasıtaya müracaat olunacak ve serian en ücra köylere, en küçük kıtaatı askeriyeye, memleketin bilûmum teşkilât ve müessesatına iblâğı temin edilecektir. Ayrıca, büyük levhalar halinde her tarafa talik ve mümkün olan mahallerde tabî ve teksir ve mecannen tevzi edilecektir.

“6. Cenabı Hak'tan muvaffakiyeti kâmile tazarru olunur.”³⁷

Böylece 23 Nisan 1920'de meclisin toplanması için gerekli işlemler tamamlanmış oldu. Diğer taraftan Meclisin açılış günü, düşman işgali altında bulunmayan kısımlarda büyük ölçüde milli ve dini törenler yapılması kararlaştırılmıştı. Mustafa Kemal'in yayınlamış olduğu bu beyannâme yurdun her tarafına hızlı bir şekilde yayılmıştı.

23 Nisan 1920'de Hacı Bayram Veli Camii'nde kılınan Cuma namazının ardından kurbanlar kesildikten sonra okunan dualarla kalabalık bir halk topluluğunun katılımıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı.³⁸ Saat 13.45'te Ankara'da hazır bulunan 115 milletvekilinin katılımıyla³⁹ yapılan ilk oturum gayet kısa sürdü.

³⁷ Atatürk, **Nutuk**, s. Atatürk, **Nutuk**, C.I s.472-474

³⁸ Yunus Nadi meclisin açılış gününü şöyle anlatmaktadır; “TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 336 (1923) Cuma günü, Ankara'nın geçirdiği muhteşem ve heybetli günlerden biri oldu. Millet o gün sanki kendi talihine ait olacak yeni bir teşekkülün doğmak üzere bulunduğu gün idi...” Bkz. Yunus Nadi, **Birinci Büyük Millet Meclisi**, İstanbul, Yeni Gün Matbaası, 1998, s.33

³⁹ 6 Mayıs 1920 tarihli ve Eskişehir merkezli bir İngiliz raporunda, 24'ü İstanbul'dan gelen olmak üzere 174 üye ile açıldığı belirtilmişse de, bu sayı abartılıdır. Çünkü yerli kaynaklarda bu sayıyı doğrulayıcı bilgi yoktur. Bkz. Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, C.2**, Ankara, TTK Yayınları, 1975, s.101-102

Yapılan ilk celsede en yaşlı üye olan Sinop milletvekili Şerif Bey⁴⁰ geçici başkan seçildi.⁴¹ Şerif Bey vakarlı ve yaşına göre çok dik bir yürüyüşle ağır ağır başkanlık kürsüsüne çıkıp açılış söylevini okudu.⁴²

Bu söylev ve meclisin açılışı ertesi günkü gazetelerde geniş yer almıştı. Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nde "*Tarihi Bir Vakıa: Büyük Millet Meclisi*" başlığıyla çıkan yazıda Ankara'nın bu olağanüstü gününden "... *harikalarla dolu olan tarihimizde, milletin yaşama kabiliyetini ispat edici delillerin belki en yükseği...*" olarak söz ediliyordu.⁴³

Meclis-i Mebusan'dan, 19 Mart tebliğine göre seçilen mebuslardan ve Malta'dan gelen mebuslardan teşekkül eden Birinci Büyük Millet Meclisinde kaç mebus bulunduğu hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Değişik kaynaklarda farklı sayılardan söz edilmektedir.⁴⁴ Meclis üyelerinden Ali Fuat Cebesoy bu sayının 337 olduğunu öne sürerken,⁴⁵ bir başka mebus Mahzar Müfit Kansu, meclise 399 mebusun katıldığını, katılmayan 38 mebusla birlikte toplam sayının 437'ye ulaştığını söylemiştir.⁴⁶ Meclisin 18 Ağustos 1920'deki toplantısında okunan "Hukuku Esasiye Encümeni Mazbatası"nda milletvekili sayısı 365 olarak gösterilmektedir.⁴⁷

Milletvekili sayılarının farklılık arz etmesinin değişik nedenleri vardır. Bu nedenlerin en önemlileri şunlardır;

1. TBMM üyelikleri için yapılan seçimler dönemin olağanüstü koşullar nedeniyle aynı anda yapılamamış, seçimlerin tamamlanması uzun bir süre almıştır.

⁴⁰ Milli Eğitim Müdürlüğünden emekli olan 1845 doğumlu Şerif Bey meclisin en yaşlı üyesi gözüktüyordu. Bkz. Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünce Yapısı**, s.55

⁴¹ Kadir Türker Geçer, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup Muhalefeti**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1993, s.10

⁴² Velidedeoğlu, **İlk Meclis**, s.18, Açılış nutku için Bkz. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, C.3**, Ankara, TBMM Matbaası, 1940, s.1

⁴³ **Hakimiyet-i Milliye**, "Tarihi Bir Vakıa: Büyük Millet Meclisi", 23 Nisan 1920, S.24

⁴⁴ Mebus sayısını Mahmut Goloğlu 390 (**Üçüncü Meşrutiyet**, s.159); Ahmet Demirel 386 (**Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.86); Tarık Zafer Tunaya 337 (**Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul, 1952, s.241); Sabahattin Selek 300 (**Anadolu İhtilali**, İstanbul, Örgün Yayınları, 1981, s.335); Damar Arıkoğlu 381 (**Hatıralarım**, İstanbul, Tan Gazetesi Matbaası, 1961, s.148); Falih Rıfkı Atay 381 (**Çankaya**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2004, s.242); Kurt Steinhaus 441 (**Atatürk Devrimi Sosyolojisi**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2006, s.70); Yılmaz Altuğ 383 (**Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, 1973, s.39); Ahmet Mumcu 380 (**Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971, s.54) ve Frederick Frey 437 (**The political Elite in Turkey**, Cambridge, Massachusetts Institute of Technology Pres, 1965, s.311) olarak vermektedir.

⁴⁵ Ali Fuat Cebesoy, **General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları, C.I**, İstanbul, Temel Yayınları, 2002, s.310

⁴⁶ Mahzar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, C.II**, Ankara, TTK Yayınları, 1997, s.574

⁴⁷ **TBMM ZC, C.3**, s.281

Bazı livalarda seçimler Meclis'in açıldığı 23 Nisan 1920'den önce sonuçlanırken, bazı seçimler TBMM açıldıktan sonra tamamlanabilmiştir. Dolayısıyla seçilen ve TBMM'ne kanlan mebuslar aynı anda değil farklı tarihlerde Ankara'ya gelmiştir.

2. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920 tarihli tamimi gereğince nüfus büyüklüklerine bakılmaksızın her livadan beşer mebus seçilmesi öngörülürken, bazı livalarda hiç seçim yapılamamış, bazılarında ise 5 yerine daha az sayıda mebus seçilmiştir.

3. Seçimden sonra birçok mebus görev kabul etmeyip meclise katılmadan istifa etmiş, bazıları da uzun süre izinsiz olarak meclise katılmadığından, farklı tarihlerde mebusluktan düşürülmüştür. Boşalan üyelikler için bazı livalarda yeni seçim yapılırken bazılarında yapılmamıştır.

4. Bazı mebuslar ya seçimin ardından daha TBMM'ne katılmadan yada katıldıktan bir süre sonra vefat etmiştir. Bu mebuslardan boşalan üyelikler için yine bazı seçim bölgelerinde yeni seçim yapılmış, bazılarında yapılmamıştır.

5. Kendilerine TBMM'ye katılma çağrısı yapılan Meclis-i Mebusan üyelerinin bir bölümü Ankara'ya gelirken bir bölümü bu çağrıya uymayıp Ankara'ya gelmemiştir.⁴⁸

Sonuç olarak milletvekillerinin sayısındaki bu karışıklık, ülkenin içinde bulunduğu koşullar nedeniyle seçilenlerin zamanında meclise gelememelerinden, ülkede yerleşmiş bir seçim sistemi geleneğinin olmayışından ve yapılan seçimin özgün koşullarından ileri gelmektedir. Bazı milletvekilleri ise, vekilliğin riskini göze almayıp istifa ederek memuriyetlerine devam etmiş bazıları da yolda öldürülmüştür. Bu nedenlerle Meclis üyelerinin sayısı TBMM'nin faaliyetine başlamasından sonraki aylarda da uzun süre belirsiz kalmış, bir yandan yeni katılmalar, bir yandan da vefat ve istifalar sürmüştür. 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu'nu izleyen bir kaç ay içinde TBMM üyelerinin sayısına ilişkin belirsizlik büyük ölçüde giderilmiştir. Bu kanunun ardından o güne kadar meclise katılmayan yeni seçilmiş üyelerin mebusluk sıfatı sona erdirilmesine ve Mebusan Meclisi'nden gelenlerin kabul edilmemesine karar verilmiştir.⁴⁹

Şerif Bey'in bu nutkundan sonra Mustafa Kemal Paşa, meclisin hangi üyelerden teşekkür edeceği hakkındaki konuşmasından sonra mazbataların tetkiki için

⁴⁸ Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s.87

⁴⁹ **TBMM ZC, C.5**, s.183

encümen teşkilini teklif etmiş ve kura çekilerek 15'er kişilik iki encümen seçildikten sonra ilk günün toplantısı sona ermiştir.⁵⁰

İlk meclisteki mebusların kılıkları, giysileri, yaşları ve düşünsel düzeyleri başka başkaydı. Beyaz sarıklı, ak sakallı, cübbeli, eli tesbihli hocalarla; pırıl pırıl üniformalı genç subaylar, yazma ve şal sarıklı aşiret beyleri, külahlı ağalar ve kavuklu çelebilerle Avrupa'da yüksek öğrenimini yeni bitirip dönmüş, batı kültürüyle yetişmiş nokta bıyıklı Kuvay-ı Milliyeci kalpaklı gençler yan yana bulunuyordu.

3- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı

Meclisi teşkil eden milletvekillerinin hemen hepsi 1908 öncesini, İkinci Meşrutiyetin çeşitli olaylarla dolu senelerini, mütarekenin adaletsizliklerini görmüş geçirmiş kimselerdi. Hatta aralarında Abdülhamit idaresine karşı mücadele etmiş Jön Türkler vardı. İçlerinde meşrutiyet yıllarının siyasi partilerine mensup olanlar da vardı. Meclisin üstlendiği rol gereği artık onlar bir parti mensubu değil Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin doğal bir üyesi olarak göze çarpıyorlardı. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa yeni meclisin bir "*Meclis-i Müessisan*" olmasını tasarlamıştı. 17 Mart 1920'de vilayetlere ve kolordu komutanlıklarına meclisin bir "*Meclis-i Müessisan*" olacağını bildirdi. 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ve 3. Kolordu Komutanı Albay Selahattin Bey, kurucu meclis fikrine taraftar olmadıklarını ifade ettiler. Kâzım Karabekir Paşa, bu hususta "*halin aleyhimize kolayca tahrike vesile olacağım, Anayasa'nın ve Seçim Kanununun açık hükümleri karşısında bir Kurucu Meclis toplanamayacağını, Meclisi Milli'nin toplanmasının uygun olacağını*" belirtti.⁵¹ Komutanların direnmeleri karşısında "*Kurucu Meclis*" deyiminden vazgeçen Mustafa Kemal Paşa, "*selahiyet-i fevkalâdeye malik bir meclis*" deyimini kullanmak suretiyle 19 Mart tarihinde seçimlerin yapılmasını her tarafa tamim etti.⁵²

Mustafa Kemal Paşa, Kurucu Meclis tabirinden vazgeçmekle birlikte 17 Mart tarihli ilk bildiriye, bu tabiri kullanmaktaki maksadını şöyle izah etmektedir; "*Ben ilk yazdığım müsvedde de Meclisi Müessisan tabirini kullanmıştım. Maksadım da toplanacak Meclisin Rejim değiştirmek salâhiyetiyle, ilk anda mücehhez bulunmasını*

⁵⁰ Nadi, **Birinci Büyük Millet Meclisi**, s.37

⁵¹ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbinin Esasları**, İstanbul, Timaş Yayınları, 1992, s.224-225

⁵² Atatürk, **Nutuk, C.1**, s.466

temin etmek idi. Fakat bu tabirin kullanılmasındaki maksadı lüzumu gibi izah edemediğim için veyahut izah etmek istemediğim için, halkın ünsiyet etmediği bir tabirdir diye, Erzurum ve Sivas'tan ikaz edildim. Bunun üzerine Selâhiyeti fevkalâdeye malik bir meclis tabirini kullanmakla iktifa ettim."⁵³

Meclise verilecek ad üzerinde de tartışmalar başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye azaları ile komutanların bulunduğu bir toplantıda meclisin adının ne olacağı hususunda görüşme yapılmıştı. Bazıları "*Meclisi Kebir*" adını uygun bulurken, "*Meclis-i Mebusan*" adının verilmesi de ortaya atıldı. Toplantıda hazır bulunanlardan bazıları da "*Kurultay*" adını teklif etti. Fakat Mustafa Kemal Paşa kurultay tabirinin kullanılmasını isteyenlere, "*İstanbul'dan gelen mebuslar ve seçilenler toplanacak. Millet iyi oldu diyecek. Fakat arkasından soracak Millet Meclisi nerede?*" sorusunu yönelterek kurultay tabirine sıcak bakmadığını ima etti.⁵⁴ Uzun münakaşalar neticesinde, birinin "*Paşam bu Meclis, Meclis-i Kebiri Milli olsun*" demesi üzerine bu ad benimsendi. Daha sonra bu terim Türkçeleştirerek "*Büyük Millet Meclisi*"ne dönüştürüldü. Şerif Bey de meclisin ilk açıldığı gün yaptığı konuşmada "*Büyük Millet Meclisi'ni açıyorum*" cümlesini kullanmıştı.⁵⁵ Bazı yazarlar, "Büyük" sıfatının ilk resmi kullanımının Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile İcra Vekilleri kararlarında görüldüğünü, BMM'nin başına "Türkiye" sözcüğünün de 8 Şubat 1921 tarihli bir İcra Vekilleri Kararı ile yada "23 Nisan'ın Milli Bayram Addine Dair Kanun"la (23.4. 1922) eklendiğini ileri sürmekteler. Oysa daha ilk günkü (23 Nisan 1920) 1 no'lu karar, "*Türkiye Büyük Millet Meclisinin Sureti Teşekkülü Hakkında Heyeti Umumiye Kararı*" meclisin adını o günden resmileştirmiş oluyordu.

22 Nisan ve 23 Nisan 1920'de yayınlanan tamimlerle birlikte bütün mülkî ve askerî makamların ve bütün milletin karar mercii TBMM olarak ilan edilmişti. Birinci meclis tarih sahnesine bütün siyasî, askerî, hukukî yetki ve kuvvetleri kendisinde toplamış olarak çıktı.⁵⁶ Büyük Millet Meclisi yapısı ve kararları itibariyle gerçekten de olağanüstü yetkilere sahip bir meclis durumundaydı. Bir başbakan tarafından kurulan bir kabine, bir hükümet yoktur. Bu yetki ve görev meclisin kendisindedir. Bakanlar kurulu, meclis tarafından seçilir ve meclis adına iş görür. Meclis Başkanı hem hükümet, hem de devlet başkanıdır. Bu şekilde, Meclis yasama yetkisinin yanı sıra yürütme yetkisini de elinde

⁵³ Atatürk, **Nutuk**, C.I, s.466

⁵⁴ İsmet İnönü, **Hatıralar**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1985, s.191

⁵⁵ Bkz. **TBMM ZC, C.1**, s.1

⁵⁶ **Birinci Meclis**, Yay. Haz. Cemil Koçak, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998, s.4

bulundurmaktaydı. İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulmasıyla birlikte yargı görevi de TBMM'de toplandı. Böylece TBMM kuvvetler birliği esasına dayanan bir meclis niteliğine bürünmüştür. Bu nedenle, Bakanlar Kurulu üyelerine mecliste vekâleten görev gördükleri için “Vekil” denmektedir. Hükümet üyelerini meclis seçtiğinden kurulan hükümet, “Büyük Millet Meclisi Hükümeti” adını almakta, silahlı kuvvetler “Büyük Millet Meclisi Ordusu” olarak anılmaktaydı. Meclis, yargı kuvvetini de elinde tutmakta, milletvekilleri vatana ihanet edenler ile asker kaçaklarını yargılayan İstiklâl Mahkemelerine yargıç olarak görevlendirilmekteydi. Ordunun komutanları, büyükelçiler ve mülki amirler aynı zamanda milletvekilidirler. Vatanın içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde haklı olarak olağanüstü yetkilerle donatılan bu meclis, parlamenter rejimlerin incelenmesi konusunda, Diktatör Meclis, Uzlaştırıcı Meclis, İhtilalci Meclis, Savaş Meclisi gibi terimlerle açıklana gelmiştir. TBMM bulunduğu ortamın olağanüstü koşullarında ulusal birlik arayışını yansıtan bir çeşitlilikteydi. Ortak amaç, aralarındaki fikir, yaşam biçimi farklılıklarını geri plana itmişti. Osmanlı Parlamentosu ise, iki bölümden oluşuyordu: Ayan Meclisi ve Mebusan Meclisi. Ayan Meclisi, senato görevi ile aristokratik bir yapı taşıyordu. Bu durum ise Osmanlı Parlamentosunun olduğu kadar toplumun da sosyal farklarını ve hatta eşitsizliğini açıkça ortaya koyuyordu. Oysa TBMM, milletin tümünü temsil yetkisiyle sınıfsız bir toplum görüntüsünü veriyordu.⁵⁷

Geleneksel Osmanlı Eğitim sisteminde çeşitli dönemlerde bazı düzenlemeler yapılmış ise de, eğitim politikaları nispeten toplumun her katmanına yeterli düzeyde ulaştırılamamıştı. Sıbyan mektepleri, medrese-enderun olarak göze çarpan eğitim kurumları, Osmanlı Devletinde 16.yüzyıldan sonra yaşanan genel çöküntü nedeniyle bozulmuş, yeterli eğitim-öğretim verememiştir. Başta ordunun ihtiyacını gidermek amacıyla 19. yüzyılda kurulan Batılı tarzda eğitim kurumları zamanla hayatın tüm alanına yayılmış, bu durum eğitim sisteminde ikili bir yapının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

TBMM, ülkenin o günlerde içinde bulunduğu şartlar dikkate alındığında, genel olarak eğitim düzeyi yüksek kişilerden oluşmaktadır. Çiftçi, tüccar, avukat, gazeteci, bankacı, memur, asker, tarikat şeyhi, belediye başkanı, aşiret lideri, mühendis, doktor, işçi, v.b. gibi çeşitli toplumsal tabakaları temsil milletvekillerinin bir arada oturduğu TBMM'nde ilk eğitimini tamamlamamış milletvekilleri olduğu gibi, birden fazla yüksek

⁵⁷ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.62-63

okul bitiren, yurt dışında eğitimini tamamlayan gerek doğu gerekse batı dillerinin birkaçını bilen milletvekillerine rastlanmaktadır. Mecliste Osmanlı İmparatorluğunun tüm eğitim kurumlarından yetişen milletvekillerine rastlanmaktadır. Meclis'te iptidaiden yüksek okullara kadar uzanan eğitim kurumları içinde yer alan tüm okullardan yetişmiş mebuslar bulunmaktaydı. Milletvekillerinin eğitim düzeylerini daha genel bir ifade şöyle izah edebiliriz:⁵⁸

Tablo 1
Milletvekillerinin Eğitim Durumları

	Yüksek Okul Kolej	Medrese	Rüştiye	Okulu Bilmeyen	Orta Okul (İdadi)	Özel Okul	Meslek Okulu	Lise (Sultani)
Sayısı	155	73	65	32	23	11	10	8
Oranı (%)	41,1	19,3	17,2	8,4	6,1	2,9	2,6	2,1

Yabancı dil bilen ve bilmeyenler esas alındığında TBMM'nin o günkü koşullara göre, oldukça yüksek bir eğitim düzeyine sahip olduğu görülmektedir. Milletvekillerinden yalnızca 216'sının Türkçe'nin dışında dil bilmediği, 162'sinin ise Türkçe'nin dışında başka dil bildiği, kimilerinin ise birden çok fazla dil bildiği görülmektedir.⁵⁹ Tüm mebusların % 58,8'i yabancı dil bilmemektedir. Dil bilen % 41,2'lik bölüm içinde de birden çok yabancı dil bilenler önemli bir yer tutmaktadır. Fransızca, Arapça ve Farsça bilenler tüm meclis üyelerinin %23,8'ini, Arapça bilenler % 19,2'sini, Farsça bilenler de % 13,5'ini oluşturmaktadır. Bu üç dili % 48'lik oranla İngilizce ve Almanca izlemektedir.⁶⁰

Meclis üyelerini mesleki bakımdan ayırmak bu organın siyasi ve hukuki zihniyetini tayinde müspet unsurlar verebilir. TBMM üyelerini mesleki açıdan ele aldığımızda tüm kesimlerin mecliste içinde yer aldığı görürüz. Elde edilen tahmini sonuçlara göre bazı özellikler üzerinde durulabilir. Milletvekillerinin seçilmeden önce uğraştıkları son meslekleri göz önünde tutulduğunda % 35,2 gibi bir oranın devlet memuru olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu devlet memurları içinde her dereceden memur bulunmaktadır. Meclis içerisinde serbest meslek sahipleri oranı % 26,7 ; avukat, gazeteci, bankacı,

⁵⁸ Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı**, s.69-71

⁵⁹ Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı**, s.69-72

⁶⁰ Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup**, s.143-146

doktor ve mühendis üyelerin oranı % 13,7 ; toprak sahibi çiftçiler, tüccar ve aşiret reislerinin oranı %18,9'dur. Müftü, müderris ve şeyhlerin oranı ise %11,2'dir. Buna göre Meclisteki meslek dağılımı şöyledir:

Tablo 2
Mesleklere Göre Milletvekili Sayısı

Mesleği	Sayısı	Oranı (%)
Asker	52	13,7
İdareci	42	11,3
Memur	39	10,3
Çiftçi	38	10
Öğretmen	30	7,9
Yerel Yönetici	30	7,9
Tüccar	29	7,6
Avukat	20	5,3
Yargıç	17	4,5
Müftü	16	4,2
Doktor	15	3,9
Gazeteci -Yazar	10	2,6
Müderris	9	2,3
Şeyh	7	1,8
Aşiret Reisi	7	1,8
Emniyet Mensubu	4	1,06
Bankacı	4	1,06
Mühendis	3	0,7
Reji Görevlisi	2	0,5
Eczacı	1	0,2
Diplomat	1	0,2
Usta	1	0,2

Ancak Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılan milletvekillerinin biyografileri iyi bir biçimde hazırlanmadığı için meclisin sosyo-ekonomik yapısını belirlemekte çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Bir milletvekilinin birden fazla işle uğraştığı görülmektedir.⁶¹

Meclisin oldukça genç bir yaş yapısı vardır. 1921 ilkbaharlarına kadar TBMM ile ilişkisi kesilen ve yaşı hakkında bilgi olmayan 82 mebus kapsam dışında bırakılırsa, kalan 335 mebusun yaş ortalaması 42,8'dir.⁶²

⁶¹ Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünce Yapısı**, s.64

⁶² Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünce Yapısı**, s.66

Tablo 3
Milletvekillerinin Yaşları

Yaş	Sayı	Oran (%)
40'tan küçük	153	40,5
40-49	135	35,8
50-59	63	16,7
60'tan büyük	21	5,5
Bilinmeyenler	5	1,3

Meclisi oluşturan üyelerin konuşkanlık oranları göz önünde tutulduğunda hiç konuşmayan milletvekili, tüm milletvekillerinin %47'sini, 1-10 defa konuşanlar %30'unu, 11-60 defa konuşanlar %16'sını, 61-299 defa konuşanlar ise %7'sini oluşturur. Konuşkanlık açısından Karadeniz bölgesi milletvekilleri, suskunluk açısından Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi milletvekilleri öndedir.⁶³

Eğitim, meslek ve yaş ortalamalarıyla farklılık arz eden milletvekilleri giysileri itibariyle de farklıdır. Yöresel tarzda giyinen milletvekillerinin yanı sıra, inanç ve siyasi düşüncesine göre giyinen milletvekilleri de vardı. Meclisteki bu renkli görünümü Hıfzı Veldet Velidedeoğlu şu satırlarla ifade etmektedir; *"1920'de Meclise ilk kez memur olarak girdiğimiz zaman ilk dikkatimi çeken durum, mebusların kıyafet, yas ve kafa yapılarının ve görgülerinin başka başka ve çok değişik oluşuydu. Beyaz sarıklı, ak sakallı, cüppeli, eli tespihli hocalarla pırıl pırıl üniformalı genç subaylar, yazma sarıklı aşiret beyleri, külahlı ağalar ve kavuklu çelebilerle Avrupa tahsilinden yeni dönmüş, batı kültürü ile yetişmiş, nokta bıyıklı, Kuva-yı Milliye kalpaklı gençler, meclis sıralarında yan yana oturuyorlardı. Formasyonları çok değişik olan bu insanlar bir tek amaç etrafında birleşmişlerdi."*⁶⁴

4- Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlk Çalışmaları ve Meclisteki Gruplaşmalar

Bütün imkansızlıklara rağmen olağan üstü şartlara altında toplanan meclis açılır açılmaz çalışmalara başlamıştı. Olağanüstü yetkilere sahip olan meclis vatani

⁶³ Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünce Yapısı**, s.74

⁶⁴ Velidedeoğlu, **İlk Meclis**, s.17

içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için süratle karar alıp uygulamaya koyması gerekiyordu. Meclis çalışmalarına başladıktan sonra birbiri ardına yeni yasalar çıkarmaya başlamıştır. Yasalar meclis gündemine geldikçe milletvekillerinin birbirlerini tanımaları daha da kolaylaşmıştır. 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM'nin toplanması, Anadolu hareketini yalnızca bir direniş mücadelesi olmaktan kurtardığı gibi, arka arkaya atılan adımlarla yeni Türk Devletinin temelleri atılmıştır. 25 Nisan'da, Mustafa Kemal Paşa 110 oy ile Meclis Başkanı, Celaleddin Arif Bey'de ikinci başkan seçildi.⁶⁵ Meclis Başkanı seçilen Mustafa Kemal Paşa, milletvekillerinin çağrısı üzerine başkanlık kürsüsüne çıkarak temelini "ulusal egemenlik" üzerine oturttuğu bir konuşma yaptıktan sonra hükümet kurulmasını içeren önergeyi verdi:

Bu önerinin kabul edilmesiyle ulusal iradeye dayalı tam yetkili bir meclis ile ona bağlı ve sorumlu bir hükümetin kurulması sağlandı.⁶⁶ Önerge ile yasamanın dışında yürütme gücünü ele alan TBMM kendi içinde bir heyeti görevlendirerek yasama kararlarını hayata geçirecekti. Meclis başkanı hükümete de başkanlık edecekti. Bakanlar doğrudan meclise karşı sorumlu olacaktı.

İcra Vekilleri Heyeti Kanunu'nun çıkarıldığı 2 Mayıs 1920 tarihine kadar Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki Geçici İcra Vekilleri Heyeti önemli çalışmalarda bulunmuştur:

1. 25 Nisan 1920'de halka, düşman propagandalarına inanılmamasını içeren bir beyanname yayınladı.

2. 26 Nisan'da Sovyet Rusya Halk Komiserler Meclisine bir mektup gönderildi. Bunun akabinde Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyet de Moskova'ya gönderildi. Böylelikle tanınma yolunda ilk adım atıldı.

3. 27 Nisan 1920'de TBMM adına Padişaha bir arıza yayınlandı.

4. 29 Nisan 1920'de Hıyanet-i Vataniye Kanunu yayınlandı.⁶⁷ Bu kanunla TBMM'nin meşruluğuna karşı çıkanlar vatan haini kabul edilmiş ve bunların idam olunacağı belirtilmiştir. Fakat bu kanunun istenilen düzeyde etkili olamaması üzerine "Firariler Hakkında Kanun" çıkarılarak "İstiklal Mahkemeleri" kurulmuştu.

⁶⁵ Bu toplantıda divan riyasetine seçilen diğer üyeler de şunlardı: Birinci Reis Vekili Abdülhalim Çelebi Efendi, İkinci Reis Vekili Cemaleddin Çelebi Efendi, İdare amiri Emir Paşa, İdare Memuru Süreyya Bey, İdare Memuru Suat Bey, Kâtipler Feyyaz Ali Bey, Cevdet Bey, Muhiddin Bey, Refik Bey, Rasim Bey idi. Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.65.

⁶⁶ Bülent Tanör, **Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.121-122

⁶⁷ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s.98-99

İcra Vekilleri Heyeti Kanunu ile ilgili Layiha Encümeni tarafından hazırlanan 5 maddelik tasan 1 Mayıs 1920 tarihinde Meclise sunularak oylanmış ve kabul edilmiştir. Bu kanuna göre, devlet işlerini görmek üzere 11 bakanlığın kurulması kararlaştırıldı.⁶⁸ İlk İcra Vekilleri Heyeti şu milletvekillerinden oluşmaktaydı: Şer'îye ve Evkaf Vekilliği, Mustafa Fehmi Efendi (Bursa); Dahiliye Vekilliği, Cami Bey (Aydın); Adliye Vekilliği, Celalettin Arif Bey (Erzurum); Nafia Vekilliği, İsmet Fazıl Paşa (Yozgat); Hariciye Vekilliği, Bekir Sami Bey (Amasya); Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekilliği, Dr. Adnan Bey (İstanbul); İktisat Vekilliği, Yusuf Kemal Bey (Kastamonu); Müdafaa-i Milliye Vekilliği, Fevzi Paşa (Kozan); Erkan-ı Harbiye Umumîye Vekilliği, İsmet Bey (Edirne); Maliye Vekilliği, Hakkı Behiç Bey (Denizli); Maarif Vekilliği, Dr. Rıza Nur Bey (Sinop).

Her vekil, meclis tarafından, kendi üyeleri arasından ve ayrı ayrı seçiliyordu. Erkân-ı Harbiye Umumiye Reisi de bizzat meclisçe seçilmiş ve vekiller heyetine dahil edilmiştir. Bu suretle Meclîs, ordu üzerindeki hakimiyetini Erkan-ı Harbiye Reisi vasıtasıyla hayata geçirilmiş oluyordu. Mecliste ayrıca 25 Encümen (Komisyon) oluşturuldu.⁶⁹

Encümenler, Teşkilatı Esasiye Kanunu mucibine meclise teklif edilen layiha ve kanun tekliflerini incelemekle görevlidir. Encümen, önce teklif veya layihanın Teşkilatı Esasiye kanununa uygun olup olmadığını tetkik ederdi. Eğer kanuna aykırı bir hüküm içeriyorsa başkanlığa iade edilir. Encümen gerekli gördüğü takdirde, tetkik etmekte olduğu bir kanunu diğer bir encümene gönderebilirdi.⁷⁰

⁶⁸ Şer'îye ve Evkaf, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye İktisat (Ticaret, Sanayi, Ziraat, Orman ve Maadin) Maarif, Adliye ve Mezahip, Maliye ve Rüsumat ve Defteri Hakani Nafia, Dahiliye (Emniyeti Umumiye, Posta ve Telgraf) Müdafaa-i Milliye, Hariciye ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye işlerini görmek üzere Büyük Millet Meclisinin on bir zattan mürekkep bir İcra Vekilleri Heyeti vardır.

⁶⁹ 1.Adliye Encümeni (Adalet Komisyonu);2.Dahiliye Encümeni (İç İşleri Komisyonu); 3.Divanı Haysiyet (Disiplin Komisyonu); 4.Defteri Hakani Encümeni (Tapu ve Kadastro Komisyonu); 5.Hariciye Encümeni (Dış İşleri Komisyonu); 6.İktisat Encümeni (Ekonomi Komisyonu); 7.İrşat Encümeni: (Aydınlatma ve Yol Gösterme Komisyonu); 8.İstida Encümeni (Dilekçe Komisyonu); 9.Kanun-i Esasi Encümeni (Anayasa Komisyonu); 10.Kavanini Maliye Encümeni (Mali Konular Komisyonu); 11.Kütüphane Encümeni (Kitaplık Komisyonu); 12.Lâyihâ Encümeni (Tasarı Komisyonu); 13.Maarif Encümeni (Millî Eğitim Komisyonu); 14.Memurin Muhakematı Tetkik Encümeni; 15.Memurin Muhakematı Tetkik Heyeti; 16.Müdafaa-i Milliye Encümeni (Millî Savunma Komisyonu); 17.Murakabe Encümeni; 18.Muvazene-i Maliye Encümeni (Bütçe Komisyonu); 19.Nafia Encümeni (Bayındırlık Komisyonu); 20.Nizamname-i Dahili Encümeni (İç Tüzük Komisyonu); 21.Tetkiki Mezabıt Encümeni (Seçim Tutanaklarını İnceleme Komisyonu); 22.Orman ve Maadin Encümeni (Orman ve Madenler Komisyonu); 23.Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Encümeni (Sağlık ve Sosyal Yardım Komisyonu); 24.Posta ve Telgraf Encümeni; 25..Şer'îye ve Evkaf Encümeni (Din İşleri ve Vakıflar Komisyonu)

⁷⁰ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönemi (1919-1923)**, C.I, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1994, s.111-112

Komisyonların teşekkülünden sonra Meclisteki işleri düzenlemek ve idare etmek için 14 Mayıs 1920'de Meclisin yönetim kadrosu oluşturuldu.⁷¹

TBMM açıldığı günlerde üzerinde durduğu en önemli konulardan biri de Misak-ı Milli idi. Vatanın sınırlarını belirleyip bölünmezliğini, ulusun bağımsızlığını hedef tutarken, hedeflere varmak için TBMM'nin yetkilerini belirtiyordu. TBMM'nin elinde bu belgeler olmasına rağmen bir anayasaya ihtiyacı vardı. Bu konu, 20 Ocak 1921 tarihinde 23 maddelik Teşkilatı Esasiye Kanunu⁷² hazırlanarak çözümlendi.⁷³

Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Sadrazam Tevfik Paşa'ya, 1876 Anayasasının 1921 Anayasası ile çelişmeyen hükümlerinin geçerli olduğunu bildirmesiyle, 1876 Anayasasının kamu düzeni için yararlı maddeleri yürürlükte tutulurken, TBMM için gerekli yasal temeller de yaratılmıştır. Bu düzenleme ile yeni yönetim anayasal bir çerçeve kazanmıştır. TBMM, açıldığı günden itibaren çalışmalarına başlamıştı. Halkın seçtiği temsilcilerden oluşan Meclis, Anadolu'yu düşman işgalinden kurtarmak amacıyla toplandığı halde kendi varlığını korumak için de mücadele etmek zorunda kalmıştı. TBMM'nin kendisine yapısal bir düzen kazandırmaya çalıştığı sıralarda Milli Mücadele'ye karşı olan şahıs ve her başlattıkları galeyan ve isyanlarla Anadolu'da yeni doğan bir halk idaresini yok etmeye çalışıyordu. Başkaldırma hareketleri İstanbul Hükümetinin desteğiyle de yaygınlaşıp tehlikeli bir hal almıştı. 13 Nisan 1920'de Bolu ve Düzce Bölgesi isyan etmiş, 11 Mayıs'ta Aznavur, Adapazarı bölgesinde 3. kez isyana kalkışmıştı. Bununla birlikte 5 Mayıs'ta Konya, 14 Mayıs'ta Yozgat'ta isyanlar patlak vermiş, Milli Aşireti Siirt'ten Dersim'e kadar olan bölgeyi ele geçirme gayretine girişmişti. Aynı günlerde İstanbul Hükümeti tarafından kurulan "Kuva-i İnzibatiye" İzmit'ten Ankara'ya doğru yola çıkmıştı. İçte bu isyanlar baş göstermişken Doğu'da Ermeniler Oltu ve Tuzla'yı işgal ederek ilerlemeye başlamış, Yunanlılar 22 Haziran 1920'de İzmir'in işgali sonrasında bütün cephe boyunca taarruza geçmişlerdi.⁷⁴

Bütün bu müşkülât karşısında TBMM, elindeki yetersiz kuvvetle bir yandan iç isyanları bastırmaya çalışıyor, bir yandan da Yunan taarruzunu durdurmaya çalışıyordu. Tüm olanaksızlıklara rağmen 5 ay gibi kısa bir sürede bütün iç isyanları bastırmış,

⁷¹ Kadro şu şekildedir: Bir başkatip, bir katip, Kalem Müdürü, Kalem Müdürü, Kalem Mümeyyizi, Zabıt Katibi, Kayıt ve Dosya Memuru, Mübeyyiz, Evrak Müvezzi, Muhasebe Müdürü, Veznedar, Muhasebe Katibi, Daire Müdürü, Serhademe ve Hademeler. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.138

⁷² **Düstur**, Üçüncü Tertip, C.I, Millet Matbaası, İstanbul, 1929, s.138-139

⁷³ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.68

⁷⁴ Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s.245-246

Yunan ilerleyişini durdurmuştu. TBMM'nin iç isyanları bastırmasında, kullanılan milli kuvvetlerin yanı sıra 18 Eylül 1920'de kurulup faaliyete geçen İstiklal Mahkemelerinin de etkisi vardır.⁷⁵

TBMM vatanın genel ahvaliyle ilgilenirken kendi üyeleri arasında da bir takım ayrışımara sahne oluyordu. 20 Ocak 1921'de kabul edilmiş olan ve birinci maddesinde "*Hakimiyet kayıtsız ve şartsız milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil yönetmesi esasına dayanır*" diyen, öteki maddelerinin hiçbirinde "*sultanlık ve halifelik*"ten söz etmeyen Anayasa, mebuslar arasında çeşitli anlamlarda yorumlanmış ve meclisteki ilk ciddi düşünce ayrılığı ortaya çıkmıştı. Meclis içinde oluşan grupların başlıcaları;

a) Tesanüt Grubu,

b) İstiklal Grubu,

c) Müdafaa-i Hukuk Zümresi,

d) Halk Zümresi

e) İslahat Zümresi⁷⁶ idi.

Ali Fethi Bey, TBMM'nin o günkü iç yapısını şöyle anlatmaktadır. "*Büyük Millet Meclisinde, birbirinden çok farklı düşüncelere, ayrı felsefe ve görüşlere sahip hizipler vardı ve bunlar arasında zaman zaman esasa inen sert tartışmalar oluyordu. Fakat hepsi, bir noktada mutlak birlik halinde idiler. Vatanın kurtarılması Milli Misak sınırları içinde müstakil, haysiyetli, her varlığa sahip devletin kurulması... Devletin şekli üzerinde de ayrı ayrı görüntüler sıralanabilirdi. O günlerde herkes, bu iç dünyasını zaferin sonuna saklamak ihtiyatını da elden bırakmıyordu. Mustafa Kemal'in farkında olduğu bu ayrılıktan sık sık söz ettiğini hatırlarım.*"⁷⁷

Meclisteki düşünsel ayrılıklar 1920 ortalarında kendini göstermiş, 1920 sonlarında zümre fırka olarak açıkça ortaya çıkmıştı. Çağdaş düşünsel akımları ve meclisteki politik eğilimleri belirli noktalarda toplayıp, Türkiye toplumuna özgü siyasal-sosyal yönetim biçimi oluşturmayı amaçlayan Kemalistlerin 13 Eylül 1920'de Mustafa Kemal'in imzasıyla meclis başkanlığına sundukları Halkçılık programının "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" olarak benimsenmesinden sonra düşünsel ayrımın boyutları daha da büyümüştür. Ulusal varlığa ve bağımsızlığa yönelen

⁷⁵ Doğu Ergil, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1981, s.207

⁷⁶ Atatürk, *Nutuk*, C.2, s.657

⁷⁷ Ali Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yayına Hazırlayan; Cemal Kutay, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980, s.292

tehlikeler karşısında ihtilalci kararların alınabilmesi için meclis çoğunluğuna ihtiyaç duyuluyordu. Oysa, düşünsel ayrılıklar nedeniyle meclisten ihtilalci kararlar çıkarmak güçleşmişti. Bunun yanında “Teşkilatı Esasiye Kanunu”nun getirdiği devrimci ilkeleri benimsemeyen tutucu güçler, kendi aralarında örgütler kurmaya yönelmişlerdi.

Ulusal varlığı ve bağımsızlığı korumak için, ulusal bütünlüğün zorunlu olduğunu gören Mustafa Kemal, 1921 baharına kadar izlediği gruplar üstü politikadan vazgeçerek, muhafazakâr güçlerle birlikte, açık çalışmaları durdurulan sol kesimi de denetim altında bulundurabilmek ve bunun için ihtiyaç duyduğu yasaları meclisten çıkarabilmek için, kendi düşüncesine uygun gördüğü milletvekilleriyle birlikte Mecliste Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adı altında bir grup kurmuştu.⁷⁸

10 Mayıs 1921’de Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığında kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, ilk kurulan grup olduğu için daha çok “Birinci Grup” şeklinde anılmıştı. Grubun kurulmasıyla, ARMHC milleti içine alan bir dernek olmaktan çıkıyor, meclisteki grubun siyasi partisi durumuna giriyordu. Bu durumda, grubun dışında kalan mebuslar milli mücadeleye karşıymış gibi bir duruma düşüyorlardı. Grup üyeleri ile dışındakiler gerek iç olaylar gerekse dış ilişkilerle ilgili sık sık karşı karşıya geliyorlardı. Bütün bunlar olurken Birinci Grup dışında kalmış mebuslar Ali Şükrü, Hüseyin Avni, Emin, Albay Selahaddin Beyler’in önderliğinde bir araya gelerek yeni bir grup kurdular.⁷⁹ Onlarda kuruluşlarını resmen meclis başkanlığına bildirdiler ve ikinci kurulan grup olmalarından dolayı, “İkinci Grup” diye anıldılar.⁸⁰

Bu grubun kurulması meclisteki milletvekillerini üçe bölmüştür. Hükümete yakınlıklarıyla tanınan milletvekilleri sağ tarafta, hükümete karşı olanlar sol tarafta, yaşlı ve tarafsız gözükenler de ortada oturmaya başlamıştır. Sağ yanda oturanlar Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubuna bağlı olan milletvekilleri oldukları için örgütlü hareket ediyorlardı. Sol yanda oturanlar ise örgütsüz olduklarından 1921 ortalarında mecliste fazla bir etkinlik gösteremiyorlardı. Her ne kadar, Canik milletvekili Emin, Erzurum milletvekili Hüseyin Avni ve Necati, Kastamonu milletvekili Besim, Kayseri milletvekili Rifat, Mersin milletvekili Selahattin,

⁷⁸ Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünce Yapısı**, s.142

⁷⁹ Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, s.162

⁸⁰ Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet**, s.148

meclisteki muhalefeti örgütlü bir biçime dönüştürmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlarsa da 1921 sonlarına kadar somut bir sonuca ulaşamamışlardır.

İkinci Grup adı verilen muhalefet örgütünün kuruluş tarihini belirten bir belge bulunamamıştır. Grubun içinde bulunan veya o dönem milletvekili olup da anılarını yazan milletvekillerinin verdikleri bilgiler birbiriyle çelişmektedir. Hüseyin Avni Bey (Erzurum) bu konuda şöyle demektedir: “Türkiye Büyük Millet Meclisi Misak-ı Millî’yi hedef olarak benimsemişti. Bunun için çalışıyordu. Meclis 1921 yılı Mayısında, bu hedefe ulaşmak için izlenecek yolu saptamak üzere bir grup oluştu ve Misak-ı Millî’yi de izlenice olarak benimsedi. Oysa o zaman bu izlencenin salt bir zümrenin izlencesi olmayıp tüm ulusun izlencesi olduğunu, ona ters düşecek bir kişinin bulunmadığını belirtmiştik. Bunun yanında vilayetlerdeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri’nin de bir zümreye bağlanmalarını protesto ettik. Amaç bir olduğu halde, ayrımcılığa neden olacak, aynı izlenice çevresinde «farklı cereyanlar» oluşmasını istemediğimizi söylemiştik. Gelecekte «fırka» biçimine dönüşecek cemiyetlerin oluşumuna şimdiden izin verilmeyip savaşın neticesine ertelenmesini istedik ve bir kitle biçiminde amaca ulaşmak için çalışmayı daha yararlı gördüğümüzü açıkladık.”

İkinci Grubun kurucularından ve aktif üyelerinden Mersin milletvekili Selahattin Bey grubun 1338 (1920) senesi Temmuzunda “vücutlandığını” söylemektedir.

Tüm meclisin ortak ve bütünlük içinde olması gerekli iken örgütün dışına itilen milletvekilleri zorunlu olarak aynı amaca ulaşmak için II. Müdafaa-i Hukuk Grubunu oluşturmuşlardır.⁸¹

1921 sonunda başlayan bu gruplaşma yüzünden meclis adeta çok partili meclislerin tartışmalı havasına bürünmüştü. İkinci grup üyeleri meclisteki tartışmalarda sürekli demokrasi ve hürriyet isteklerini ön plana çıkıyorlardı. Grubun siyasi tutumu daha ziyade, şahıs otokratlığına muhalif, şahıs hakimiyeti yerine kanun hakimiyeti şeklinde belirmekteydi. Devlet mekanizması, otoritesi ve İcra Vekilleri Heyeti’nin yetkileri çevresinde odaklanan muhalefetleri verdikleri kanun teklileri ve takrirlerle belirginleşmişti.⁸² Bu çerçevede temel endişelerinden birini, meclis reisinin diktatörlüğe gittiği yolundaki düşünce oluşturur. Tüm yetkilerin meclis başkanında toplanmasını önlemek amacıyla, 1921 yılında bakanlar kurulunun görev ve sorumluluğunu belirleyen kanun

⁸¹ Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünce Yapısı**, s.143

⁸² Rıvan Akın, **TBMM Devleti (1920-1923), Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare**, İstanbul, İletişim Yayınları 2001, s.61

tasarısı hazırlanırken Anayasa'ya kabine usulünün sokulması yolunda çaba göstermişlerdi.⁸³

Resmi tarih ve İslamî çevreler Birinci ve İkinci Grupları analitik olarak birbirleriyle tamamen aynı doğrultuda değerlendirmektedir. Resmi tarihçilerin ve İslamî çevrelerin yorumuna göre; Birinci Grup, “Osmanlı düzenini yıkıp yerine laik devlet kuran ilericilerin”, İkinci Grup ise “Osmanlı düzenine, saltanat ve hilafet kurumlarına sıkıca bağlı muhafazakarların” grubuydu. Değerlendirmeler böyle olunca resmi yaklaşım Birinci Gruba, İslamcı çevreler ise İkinci Gruba sahip çıkmıştır.⁸⁴

Birinci ve İkinci Gruba mensup üye sayısını tespit etmek oldukça güçtür. Çünkü, her iki gruba mensup olmayan üyeler bulunduğu gibi, bir grubun bazı üyelerinin, diğer grubun çoğunluğu ile beraber hareket ettiği durumlar da görülmüyordu. Bu dönemde vefat eden milletvekillerinin bulunduğu dikkate alındığında grupların sayılarını tasnif oldukça zor bir hal alıyor. Bütün bunların yanı sıra her gün grup değiştiren milletvekillerine rastlanılmaktadır. Frey'in yapmış olduğu çalışma bu konuda önemli bilgi vermektedir. Yapılan diğer çalışmalarla Frey'in yaptığı çalışmadaki grupların üye sayıları şöyleydi:

Tablo 4⁸⁵

BMM'inde Grupların Üye Sayıları

	Ahmet Demirel'e Göre Üye Sayıları	Frey'e Göre Üye Sayıları
1. GRUP	202	197
2. GRUP	63	118
BAĞIMSIZ	90	122
AYRILAN	82	--

İkinci Grup birbirlerinden farklı amaç ve düşünceye sahip milletvekillerinden oluşmuştur. Görüşlerinde ortaklık yoktur. Şükrü Efendi “koyu bir mürteci”, Hacı Tahir Efendi “muhafazakâr” Vehbi Efendi “mutlakiyet yanlısı”, Cemal Paşa yalnız “Cemal Paşacı”, Ali Şükrü, Hüseyin Avni “İslâmıcı-saltanatçı”dır. Bitlis Milletvekili

⁸³ Esat Öz, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1992, s.79

⁸⁴ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.71

⁸⁵ Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet**, s.134. II. grubun başlangıçta 120 milletvekiline sahip olduğu görülmüşse de daha sonra bu sayının azaldığını, hatta saltanatın kaldırılmasından sonra bu grubun dağıldığını ileri sürenler de olmuştur. (Bkz. Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı**, s.144)

Yusuf Ziya Bey'e göre ikinci grubun üyelerinin tümü olmasa bile çoğunluğu "İttihatçı"lardan oluşmaktadır. İkinci grup yöresel nitelik de taşımaktadır.

Örgütlenmelerini yurt yüzeyinde yaygınlaştırabilmek için "Dahiliye Vekaleti"nin kendi gruplarına bağlı bir milletvekilinin elinde bulunmasını isteyen II. grup, bu vekaleti ele geçirmek için yoğun çaba göstermiştir.

Sınıf ve zümre çıkarlarından daha çok kişisel çıkarlar temeli üstüne kurulan ikinci grubun mecliste yoğun bir muhalefet sınavı verdiği ve bu sınavda da çoğu kez başarı gösterdiği görülmektedir.

BMM Hükümetinde yer alamayanlar, yer aldığı halde bu yeri koruyamayanlar, muhalefeti kendisine "şiar" edinenler, Mustafa Kemal'den veya onun hükümetteki arkadaşlarından memnun olmayanlar hep bu grupta yer almışlardır. Özünde, mecliste var olan düşünsel ayrılıklar yeni yasalar çıkmaya başladıkça, bu yasaların belirlediği siyasal ve toplumsal düzene karşı olanlar hükümete karşı durum almaya yönelmiştir. "Teşkilatı Esasiye" ve "Başkomutanlık Kanunları"na ikinci grup üyeleri karşı çıkmışlardır. Onlar bu yasalara dayanarak meclis başkanının istediği takdirde hem icra vekilleri heyetine, hem de meclise "İcra-i nüfus" edebileceğini düşünüyorlar ve buna karşı çıkıyorlardı. Onların bu kuşkularını birinci grup üyesi olarak bilinen ve Mustafa Kemal'e yakınlıklarıyla tanınan kimi milletvekillerinin, başkanın gerektiğinde "diktatörce" davranabileceğini söylemeleri, daha da artırıyor, tepkilerini daha da yoğunlaştırıyordu.

İcra vekilleri heyetinin görev ve yetkilerini saptamak için hazırlanan yasa tasarısında, İkinci grup üyelerinin "kabine" yöntemini getirmeye çalıştıkları görülmektedir. İkinci grubun istemlerinin meclisçe benimsenmemesi, hükümete yöneltiltikleri eleştirilerin ve muhalefetlerinin sertleşmesine ve hükümet otoritesinin sarsılmasına yol açmıştır.⁸⁶

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde hükümete karşı muhalefet görevini yapan İkinci grup bir süre isimsiz olarak çalıştıktan sonra; "...biz de Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine mensubuz. Biz de o cemiyet tarafından intihab olunduk. Bizimde ismimiz aynı, fakat II. Numaralı grubuz" diyerek kendilerine "İkinci Grup" adını takmışlardır.⁸⁷

⁸⁶ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.72-73

⁸⁷ Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı**, s.145-146

Meclis içerisindeki bu gruplaşma, dönemin zor şartları altında toplanmalarına rağmen demokratik bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir. Bu gruplaşma, meclisteki çalışmaları zaman zaman yavaşlatmışsa da asla vatanın kurtuluşunu geciktirecek bir etkide bulunmamıştır. Gerektiğinde bu iki grup birleşerek karar almıştı. Çünkü iki grubunda gayesi vatanın kurtuluşu ve milletin bağımsızlığına kavuşmasıydı.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÖNEM TRABZON MİLLETVEKİLLERİNİN HAYATLARI

1- Ali Şükrü Bey (1884 - 1923)

Ali Şükrü Bey, 1884 (1300) yılında Trabzon'un Vakfikebir kazasına bağlı Şarlı Nahiyesi¹'nde doğdu.² Babası Şarlı nahiyesi eşraflarından emekli bahriye kolağası Reiszade Hacı Ahmet Efendi'dir. Annesi Sadbek Hanım'dır.³ İlk öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra aile geleneği olarak askeri okula gitmeyi tercih etmiş 1898'de Heybeliada Bahriye Mektebine girdi ve 1902'de Harbiye sınıfına geçti. 1904'te Teğmen rütbesiyle girdiği Deniz Kuvvetlerinden kurmay subay olarak çıktı. Heybetnüma Okul Gemisi'nde güverte mühendisliği eğitimi aldı. 29 Ekim 1905'te Üsteğmenliğe, 3 Eylül 1907'de Mesudiye Zırhlısı seyir subayı yardımcılığına atandı. Deniz Kuvvetleri Kurmay Başkanlığında görevli iken 1909 yılında kurulan Donanmayı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı ve ikinci başkanlığına getirildi. Gayesi donanmayı kuvvetlendirmek olan cemiyetin yayın organı olan Donanma Dergisinde yazılar yazdı.⁴ Donanma Cemiyeti tarafından alınmak istenen nakliye gemileri için Liverpool'a gönderilmiş olmasından istifadeyle, deniz hukuku tetkikat ve tahsiliyle meşgul oldu. Meşhur Deniz Hukuku Profesörü Zibel'den hususi surette dersler almıştır. Burada İngilizce'sini de ilerletti.⁵

Sultan Ahmet'teki Müdafaa-i Milli Teşkilatında bir süre çalışan Ali Şükrü Bey, 27 Nisan 1911 'de yüzbaşı oldu. Bu arada Sultaniye, Orhaniye gemileri, Yarhisar Torpidosu ve Nevşehir gambotunda seyir subaylığı yaptı. I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'dan deniz lağımları getirilmesi konusunda önemli yardımları olmuştur.⁶ Deniz Müzesinde görevli iken 13 Haziran 1914'te istifa etti ancak istifası savaş sebebiyle kabul edilmemiş, daha sonra emekliye sevk edilmişti. İttihat ve

¹ Daha sonradan Vakfikebir' den ayrılarak ilçe olmuş ve adı Beşikdüzü olarak değişmiştir.

² Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923),C.3, Ankara,1995,s.923 Sabahattin Özel, Milli Mücadelede Trabzon adlı eserinde Ali Şükrü Bey' in doğum tarihini 1301 olarak yazmakta ve doğum yerini İstanbul-Kasımpaşa olarak göstermektedir (bkz. Sabahattin Özel, Milli Mücadelede Trabzon, Ankara,1991, s.102). İstanbul' da doğduğuna dair bilgiyi Mahmut Goloğlu da vermektedir.(bkz. Mahmut Goloğlu, Cumhuriyete Doğru, Ankara,1971,s.261)

³ Ali Şükrü Bey, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Şahsi Dosya No:408

⁴ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, C.I, s.923

⁵ Kadir Mısıroğlu, **Ali Şükrü Bey -Şehid-i Muazzez**, İstanbul 1978, s. 20-21

⁶ Özel, **Millî Mücadelede Trabzon**, s.102

Terakki'nin etkinliğinin en yoğun olduğu dönemde siyasetin içinde olmasına rağmen İttihat ve Terakki'ye soğuk bakıyordu.⁷ Dönemin iktidarı olan İttihat ve Terakki Cemiyetine muhalif bir politikacı ve yazar oldu. Son Osmanlı Mebusan Meclisine Trabzon mebusu olarak katıldı. Misak-ı Milli'nin kabulünde etkili rol oynadı. Mebusan Meclisi'nin kapatılmasını takiben Anadolu'ya geçti. TBMM'nde Trabzon milletvekili olarak, İrşad, Milli Eğitim, Anayasa, Milli Savunma ve İç Tüzük komisyonlarında görev yaptı. Mustafa Kemal Paşa'nın Müdafaa-i Hukuk Grubu'na karşı olanlar arasında yerini alarak;⁸ *“Henüz maksadını istihsal edememiş ve bütün kuvvetlerini bunun teminine tevcih eylemek karşısında bulunmuş olan milletin böyle nazik bir zamanda fikir ve kanaat mücadeleleri yolunda müteferrik bir vaziyete sokulmasını, hem davayı millinin teminine ve hem de teceddüdün zaferine mani-i kavi görmekteyiz. Binaenaleyh davamızın istihsal-ı kat'isi zamanına kadar İkinci Grup, âtiyen takip edeceği tereddüt, terakki esaslarını teşrih etmekten içtinap etmek vücut-ı vatamisini görmektedir. Yalnız şurası şimdiden arz edilebilir ki:İkinci Grup hakimiyeti milliyenin en samimi aşığı ve bu maksad-ı ulvinin de kağıt üzerinden fiiliyat sahasına nakli hususunun en hâr taraftar ve hadimidir.”*⁹ şeklinde söz ve düşünceleriyle İkinci Grup'un önde gelen sözcülerinden biri oldu.¹⁰

Mecliste 37'si gizli oturumlarda olmak üzere kürsüde 183 konuşma yaptı. 4 takrir, 6 soru önergesi verdi. 4 teklifte bulundu. 28 Nisan'da önerdiği Men'i Müskirat Kanunu 14 Eylül 1920'de kabul edildi. Babiâli caddesinde matbaasını kurarak basın hayatına atılan Ali Şükrü Bey, İngilizce'den Eğitim ve Sosyolojiye dair tercümeleler yaptı. Ankara'da Hacıbayram caddesinde bulunan bir binanın alt katındaki matbaasında 19 Ocak 1923'ten itibaren Tan gazetesini neşre başladı.¹¹ Tan Gazetesiyle beraber mecliste oluşan muhalefetin basın sözcülüğünü yapmaya başladı. Gazete vasıtasıyla düşüncelerini halka aktaran Ali Şükrü Bey zaman zaman ağır suçlamalarda bulunarak hükümeti yıpratmaya çalışmıştı. Muhalefet aldığı bu basın desteğiyle mecliste sesini daha da yükseltmeye başlamıştır.

Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, Büyük Millet Meclisi'nin 29 Mart 1923 tarihli oturumunda, Ali Şükrü Bey'in kayıp olduğunu, hayatından endişe edildiğini ifade ederek durumun araştırılmasını istedi. Hükümet Reisi bulunan Rauf Bey, milleti temsil

⁷ Ahmet Kekeç, **Ali Şükrü Bey Cinayeti**, İstanbul,1994, s.33

⁸ Kemal Zeki Gençosman, **Devleti Kuran Meclis**, İstanbul Hürriyet Yayınları, 1981,s. 52

⁹ Ali Şükrü, “Bir İzah” **Tan Gazetesi**, 9 Şubat 1923, s.19

¹⁰ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.100

¹¹ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.924

eden ve memleketin hürriyeti için çalışan bir vekilin ortadan kaybolmasını ciddiyle karşıladıklarını belirterek vaziyetin araştırıldığı sözünü verdi.¹²

Yapılan araştırmalar sonucunda Ali Şükrü Bey'in, 27 Mart 1923'te Köşk Muhafız Müfrezesi Komutanı Topal Osman tarafından öldürüldüğü anlaşıldı. Cenazesi önce Ankara'da daha sonra ailesinin isteği üzerine Trabzon-Boztepe'de toprağa verildi¹³

Meclis'in önde gelen hatiplerinden biri olan Ali Şükrü Bey'in fiziki ve manevi portresini, Birinci dönem mebuslarından Zamir Bey (Damar Arıkoğlu) şu şekilde tasvir etmektedir: *"Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, bahriye kurmay binbaşılığından müstafî, iyi İngilizce bilir, etine dolgun, uzunca boylu, gözleri miyop, kalın camlı gözlük kullanır, çenesi biraz kısa, hafif elmacık kemikli, sert bakışlı, ifadesi düzgün, iyi konuşan, sözünü dinleten, kendi bildiğinden şaşmayan bir hatipti. Sosyal durumuna gelince, muhafazakâr, hem de fazla muhafazakâr, hatta mutaasıptı. Cemiyet hayatımızda değişikliğe mütehammil olmayıp kadınlarımızın cemiyet içinde vazife almalarına taraftar değildi. Nefsine itimadı vardı, iyi düşündüğüne inanmıştı. Hükümeti tenkid etmekte daima ön safta gelir, kanaatlerini çekinmeden söylerdi."* Feridun Kandemir, kanaatini açıkça ifade etme hususunda Mustafa Kemal Paşa'nın *"Herkes Şükrü Bey gibi düşüncelerini, fikirlerini böyle pervasızca söylese, kimseden şüphe edilemezdi"* diyerek onun özellikleri hakkındaki görüşünü ortaya koyuyordu.¹⁴

Milli Mücadele'ye samimiyetle inanan Ali Şükrü Bey, mücadeleye siyasi teşebbüslerinin yanında kalemiyle de iştirak etti, milli ve kültürel sahada fikirlerini kalemiyle izah etmeye gayret etmiştir. Milletvekilli olduktan sonra yazılarına Tan Gazetesinde devam eden Ali Şükrü Bey, Hükümet şekline değindiği bir yazısında düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir. *"Hükümeti münevveran-ı memleketin arzusu ve gayesi itibarıyla - cümlesini koyacak olursak, bugünkü vaziyetimizi kaba taslak fakat; hakikate pek yakın olarak tasvir etmiş oluruz. Evet, herkes memlekette hakiki bir halk hükümeti tesisini can-u gönülden arzu ediyor ve ediyoruz. Maatteessüf yine teslim mecburiyetindeyiz ki ne kadar şedid ve samimi olursa olsun bir arzu ile o arzunun tahakkuku, fiiliyata inkılabı arasında aşılması pek zor olan manialar vardır. Bu maniaları ortadan kaldırmak, yolu düzlemek ve nihayet arzu ettiğimiz şeye vasıl olmak için çok emekler sarfı icab eder. Bazılarının tasavvur*

¹² **İstikbal**, "Büyük Millet Meclis'nde Heyecanlı Müzakerat, Rauf Bey'in Beyanâtı", 1 Nisan 1923, 879

¹³ **İstikbal**, "Ali Şükrü Bey Nasıl Şehit Edildi", 8 Nisan 1923, 885

¹⁴ Feridun Kandemir, **Siyasi Cinayetler**, İstanbul, 1955, s. 6

ettiği gibi asırlardan beri devam eden bir şekl-i idareyi bir anda bir iki kanun tedvini suretiyle değiştirevermek pek ziyade arzu edilir bir şey olmakla birlikte tatbikatta, fiiliyatta; hülâsa hakikatin pek sert olan çehresi önünde imkansızdır... O halde kendimizi aldatmaya lüzum yok! Bizim bugün yaptığımızı veyahut yapmak istediğimiz, memlekette bir halk hükümeti tesis etmektir. Bunun içinde halk hükümeti tesis ettik diye yan gelip oturmaktan ise halkı yetiştirmeye çalışmak lazımdır... Bu, halka kendisini, benliğini tanıtmak, hukukunu anlatmak, vazâifhü göstermek; hülâsa halkı yetiştirmek yolunda sarf edilecek mesaidir.”¹⁵

Ali Şükrü Bey, vatan ve millet sevgisini ise yazılarında sık sık dile getiriyordu. “... Bu memlekette müşterek, umumi bir faaliyet, bir emel birliği vücudbulur. Bu millet içinde terakki, tekâmül İmkânı husule gelir. Fikir, ilim, medeniyet sahasında Şark ‘m alemi olmak şerefi Türk gençliğine müyesser olması çok arzu edilir bir şereftir. Bu şerefi unutacak bir Türk nesli tarihine isyan etmiş olmak mevkiine düşmekten kurtulamaz. Vicdanımızın sadâsım tarihin sesiyle birleştirmeyi bugünkü neslimizin faziletinden beklemekte bir hak görüyoruz.”¹⁶

Ailesi “DORUKER” soyadını alan Ali Şükrü Bey, evli ve 3 çocuk babası idi. Kısa Tercüme-i Hâl Kâğıdında çocuklarına maaş bağlandığı ve bu maaşın Fatih envalinden alınmakta olduğu belirtilmektedir.¹⁷

Ali Şükrü Bey birinci meclisin renkli simalarından olup hararetli tartışmalara katılması ve alınan birçok karara muhalefet etmesiyle meclis tarihinin sayfalarına adını yazdırmıştır. Ali Şükrü Bey’in meclise ve milli mücadeleye katkısı şüphesiz çok büyüktür.

¹⁵ Karnap, **Kurtuluş Savaşı’ndan Cumhuriyet’e Trabzon**, s.101-103

¹⁶ İsmail Hacifettahoğlu, **Ali Şükrü Bey, Emperyalizme Karşı Bir Hürriyet Kahramanı**, Atlas Yayınları, Ankara, 2003, s.82-85

¹⁷ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.924

2. Celaleddin Bey (1867 - 1929)

1867 (1283)'te Trabzon'da doğdu. Babası tüccardan Hacı Ali Hafız Efendi ve annesi Gül hanımdır. İlk ve orta öğrenimini Trabzon Merkez Rüştüyesi'nde tamamlayan Celaleddin Bey, medrese eğitimi gördü. Ayrıca Fransızca, Arapça ve Farsça dersleri aldı.¹⁸ Fransa ve Mısır'a giderek Paris ve İskenderiye'de yabancı dil bilgisini geliştirdi. Baba mesleği olan ticaretle uğraştı. Trabzon'un Ruslar tarafından işgali sırasında Samsun'a geçerek, İdadi Mektebi'nde Fransızca öğretmenliği yaptı. Mart 1917'de Amasya İdadisi'nde Fransızca öğretmeni olarak görev yaparken Eylül 1918'de İstifa ederek Trabzon'a döndü ve tekrar ticaretle meşgul oldu. Erzurum Kongresi'nden sonra kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde faaliyette bulundu. TBMM seçimlerinde meclise katılmadan istifa eden Nemlizade Sabri Bey'in yerine 9 Ocak 1921 'de milletvekili seçildi ve 28 Ocak'ta meclise katıldı.¹⁹ Mecliste bulunduğu süre içinde Milli Eğitim, Dışişleri ve Dilekçe komisyonlarında çalıştı. Ayrıca 3. Toplantı yılında Milli Eğitim Komisyonunun kâtipliğini yaptı. İstiklâl Marşı için düzenlenen yarışmaya katılan Celaleddin Bey'in 1 kanun teklifi ve kürsüde 1 konuşması vardır.²⁰

Milletvekilliği sona erince Trabzon'a dönüp ticaretle meşgul oldu. 11 Şubat 1929'da vefat etti. Evli ve 4 çocuk sahibi olan Celaleddin Bey'in ailesi "AKYAR" soyadını aldı.

Tercüme-i Hâl Kağidında Tiyatro, Lisan ve Gramer'e ait yayınlanmış ve yayınlanmamış eserlerinin bulunduğu belirtilmektedir.²¹

3. Ahmet Faik Bey (1865 - 1930)

1865 (1281)'de Trabzon'da doğdu. Alaybeyizâde Mehmet Ali Bey ve Rayika hanımın oğludur. İlk ve Orta öğrenimini Sıbyan Mektebi ve Trabzon Rüştüyesinde tamamlayan Ahmet Faik Bey, Ekim 1877'de aylıksız memur olarak Trabzon Temyiz Meclisi Kalemî Kâtipliği'yle devlet hizmetine girdi. 17 Mayıs 1880'de Bidayet Ceza Mahkemesi Zabıt Kâtibi oldu. 9 Aralık 1883'te Başkâtipliğe yükseltildi. 2 Ekim 1890'da

¹⁸ Celaleddin Bey, *Tercüme-i Hal Kağıdı*, Şahsi Dosya:409

¹⁹ Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s.43

²⁰ Kanun teklifi için Bkz. *TBMM Z.C.*, C.20, s.291

²¹ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, s.925-926

İstinaf Mahkemesi Başkâtipliğine, 7 Şubat 1893'te Lazistan Bidayet Mahkemesi Savcı Yardımcılığına, 16 Ekim 1895'te Muş Bidayet Mahkemesi Başkanlığına getirildi. 11 Ekim 1899'dan itibaren bir süre açıkta kalan Ahmet Faik Bey, 17 Aralık 1900'de Tokat Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Başkanlığına tayin edildi. 18 Aralık 1903'te Erzurum Bidayet Mahkemesi Savcı yardımcısı iken, 29 Ağustos 1906'da görevden alınarak, Meşrutiyetin ilanına kadar bir görev verilmedi. 18 Ağustos 1908'de Konya Bidayet Mahkemesi Savcı Yardımcısı olarak göreve dönen Ahmet Faik Bey, 6 Mart 1909'da Kastamonu, 6 Ağustos 1909'da Hüdavendigâr Dairesi başkanlıklarında bulundu. 15 Eylül 1910'da Kastamonu'da, 1913-1915 tarihleri arasında Adana İstinaf Mahkemesi Savcısı, Kasım 1916'ya kadar ise Sivas İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi olarak görev yaptı. Maaşlı olarak bu görevden açığa alınmakla beraber bir müddet Samsun Tasfiye Komisyonunda çalıştı. TBMM'nin I. dönemi için yapılan seçimlerde Trabzon Milletvekili seçildi.²²

18 Ağustos 1920'de Sivas Temyiz Heyeti'nin teşkili üzerine Temyiz Azalığına atanarak izinli sayılıp Meclis'ten ayrıldı. Fakat "Nisab-ı Müzakere Kanunu"nun hükmü gereğince Temyiz Azalığını tercih ederek, milletvekilliğinden istifa etti. 28 Şubat 1921'de Temyiz azalığından ayrılarak bir süre Reji idaresinde avukattık yaptı Evli ve 2 çocuk babası olan Ahmet Faik Bey, 12 Ocak 1930'da vefat etti. Ailesi "AYBAY" soyadını aldı.²³

I.Dönem TBMM'ne Trabzon milletvekili olarak iştirak eden Ahmet Faik Bey, Nisab-ı Müzakere Kanununun Milletvekilliği ile memurluğun bir kişi üzerinde bulunmasını yasaklayan hükmü gereğince memurluğu tercih ederek 4 Ekim 1920'de milletvekilliğinden istifa etti.²⁴ Mecliste bulunduğu 18 Mayıs 1920- 17 Ağustos 1920 tarihleri arasında bir faaliyette bulunmadı.

²² Ahmet Faik Bey, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Şahsi Dosya, No:410

²³ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.921-922

²⁴ Bu kanun için Bkz. **TBMM Z.C.**, C.4, s.452

4. Hafız Mehmet Bey (1874 -1926)

1874 (1290)'da Trabzon'un Sürmene ilçesinde dünyaya gelen Mehmet Bey, Hacı Yakupzâde Ahmet Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini Trabzon'da tamamladıktan sonra İstanbul Hukuk Mektebinden mezun olarak hakimlik görevini icra etmeye başladı.²⁵

Samsun Bidayet Mahkemesi Ceza hakimi iken Osmanlı Mebusan Meclisinin II. ve III. dönemlerinde Trabzon milletvekili olarak görev yaptı. Osmanlı Meclisinin feshi üzerine Anadolu'ya geçerek Milli Mücadeleye iştirak etti. Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin İdare Heyetinde hizmet gördü. 1-8 Eylül 1920'de Bakû'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na, Dr. İbrahim Tali başkanlığında, Binbaşı Arif, Teğmen Asını, Cevad Dursunoğlu, Erzurum Mebusu Süleyman Necati ile birlikte Anadolu Delegesi olarak katıldı. Bakû dönüşü, Sovyet Rusya ile dostça ilişkilerin sürdürülmesinin gerekli olduğunu, ancak bunun Türkiye'nin sosyal ve siyasal yapısına uymayacak olan Bolşevizm'in benimsenmesi yönüne sapmaması gerektiğini belirterek komünistlerin karşısında oldu.²⁶

Yapılan seçimlerde Trabzon'dan milletvekili olarak meclise katılan Hamit Bey, "Nisab-ı Müzakere Kanunu"na göre valilik görevini tercih etmesiyle boşalan milletvekilliğine 9 Ocak 1921'de seçildi. Seçilir seçilmez Ankara'ya gelerek meclise katıldı. Mecliste Adalet, Anayasa ve Mali Kanunlar komisyonlarında çalışan Mehmet Bey, 3 Şubat 1921'de seçildiği Adliye Vekilliğinden 16 Şubat 1921'de çekildi. 8 Mart 1921'de seçildiği Dahiliye Vekaleti Vekilliğini de bir hafta yürüttü. Mecliste bulunduğu süre içinde 1 karar, 5 soru önergesi ve 1 kanun teklifi verdi. 18'i gizli oturumlarda olmak üzere kürsüde 51 konuşma yapan Mehmet Bey Müdafaa-i Hukuk Grubunun kurulmasından sonra ikinci grupta yer aldı.

Terakkiperver Fırkasının katipliğinde bulunan Mehmet Bey, partinin kapatılması üzerine siyasi hayattan çekilip avukatlık yaptı. Evli ve 4 çocuk babası olan Mehmet Bey, 1926'da İzmir'de Atatürk'e düzenlenen suikast girişiminde, olayla ilişkisi olduğunu itiraf edince idam edildi. Mecliste "*Hafız Mehmet* " olarak anılan Mehmet Bey'in ailesi "*ENGİN*" soyadını aldı.²⁷

²⁵ Mehmet Bey, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Şahsi Dosya, No:411

²⁶ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.123

²⁷ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.939

5. Hamit Bey (1878 - 1928)

Rodos İstinaf Mahkemesi Üyesi Kapancızâde Mehmet Ali Efendi'nin oğlu olan Hamit Bey, 1878 (1294)'te Rodos'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini Rodos'ta İtalyan Alyans okulunda tamamladı. 1902'de Mülkiye mektebinin yüksek kısmından mezun olarak Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti maiyet memurluğuna atandı. Bu görevi sırasında Merkez ve Meis ilçeleri Kaymakam Vekilliği ve İl Yabancı İşler Müdür Vekilliği yaptı. 1906-1911 yılları arasında Karacaabat, Köprülü Kaymakamlıkları ve Selanik İl Haber Alma Komisyonunda görevlendirildi. Karacaabat Kaymakamlığı sırasında İttihat ve Terakki Cemiyetine girdi. 17 Şubat 1912'de Tokat Mutasarrıflığına atandı. Bu görevi esnasında bölge asayişinin korunmasına, eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmasına gayret etti. Eylül 1912'de Mutasarrıflıktan istifa etti. Mart 1913'te Biga (Çanakkale) Mutasarrıfı olarak göreve döndü.²⁸

7 Temmuz 1913'te Mülkiye Müfettişi oldu. 6 Eylül 1914'te Diyarbakır Valiliğine, 25 Şubat 1915'te Dahiliye "Nezareti Teftiş Kurulu Başkanvekilliği"ne atandı. 15 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa kabinesinin iktidara gelmesi ile Dahiliye Nezareti Müsteşarlığına getirildi. 4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığında görevden alındı. Bir süre sonra, 28 Mayıs 1919'da Samsun Mutasarrıflığı'na getirildi. Hamit Bey bu görevi: *"Madem ki bir livanın asayışı vücuduma ihtiyaç gösteriyormuş, Nahiye Müdürlüğü ile de olsa giderim."* Düşüncesiyle kabul etti.²⁹ Atatürk, onun Samsun Mutasarrıflığına getirilmesi hakkında şunları ifade etmektedir: *"Hamit Bey'i Samsun'a gelişimizin ilk günlerinde Refet Bey'in geçmişteki tanışıklığı sebebiyle birlikte belli amaçlarımıza sonuna kadar bizimle beraber çalışacak nitelikte bir kişi olduğuna inanmış bulunduğundan bana tavsiye etmişti. Ben de Sadarete ve özel olarak Genel Kurmay Başkanı Cevat Paşa'ya yazdığım bildiri üzerine onu Samsun'a getirtmiştik."*³⁰

Hamit Bey Samsun'da Milli Mücadelenin genel seyri içinde üzerine düşeni yapmaya çalıştı. İhtiyaç üzerine 17 Şubat 1920'de Trabzon Valiliğine getirildi. Bu görevi sırasında, Ankara Hükümeti kendisinden şüphe ederek değiştirilmesine karar verdi. Hamit Bey bu durumu *"sırf iyi niyet ve samimiyet mahsulü olan bazı yazışmalar Ankara'nın yanlış anlamlar vermesine sebep oldu."* sözleriyle ifade

²⁸ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.930

²⁹ Erdeha, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, s.392

³⁰ Atatürk, **Nutuk**, C.1, s.67

etmektedir. Fakat, Kâzım Karabekir Paşa'nın girişimiyle Trabzon'un selameti açısından Hamit Bey'in TBMM'ne katılmasının daha uygun olacağı şeklinde ortak kanaatle çözüme ulaştırıldı. Bu durum üzerine Hamit Bey, 2 Temmuz 1920'de Trabzon milletvekili olarak meclise katıldı.³¹ Mecliste bulunduğu yaklaşık üç aylık zamanda, Beşinci Şube Başkanlığı ile birlikte Anayasa ve İçişleri Komisyonları Başkanlığına seçildi. 1 tahrir verdi ve kürsüde 2 konuşma yaptı. Hamit Bey milletvekilliğinin yanı sıra valilik görevini de devam ettirdi. Fakat 5 Eylül 1920'de "Nisab-ı Müzakere Kanunu" gereği valiliği tercih etti. İstifası 21 Ekim 1920'de kabul edildi. Hamit Bey, Trabzon'daki görevi sırasında icra ettiği hizmetleri mecliste şöyle izah etmişti: "*Senelerden beri kesik olan İskender Paşa Suyuna yeni bir yol açtırarak suyu akıttım. Değirmendere şosesini ve bazı yeni caddelerin açılmasına teşebbüs eyledim. Şehri mümkün mertebe elektrikle aydınlattım. Yapacak daha pek çok şeyler vardı. Fakat hepsi tasavvurda kaldı.*"³² 4 Ekim 1920'de Erzurum Valiliğine nakledilen Hamit Bey, 2 Aralık 1920'de Kâzım Karabekir Paşa'nın başkanlığındaki Heyet üyesi olarak Ermenistan ile akdedilen Gümrü Antlaşmasını imzaladı. 1 Haziran 1921'de Mamuretülaziz Valiliğine, 3 Ağustos 1921'de Kastamonu Valiliğine atandı. 20 Ağustos 1921'de Dahiliye Vekaleti Müsteşarlığına getirildi. 8 Ocak 1922'de Adana Valiliğine getirdi. 10 Ocak 1923'te bu görevinden istifa ederek Trabzon'a yerleşti.³³

Trabzon'da yayımlanan "İstikbal" gazetesinde yazdığı bir makale "Tahrir-i Sükun Kanunu"nun hükümlerine aykırı görülerek 24 Ocak 1926'da tutuklandı. 2 Mart 1926'da aklandı. Mayıs 1926'da Petrol ve Benzin Tekel İdaresi Teftiş Kurulu Başkanlığına atanan Hamit bey, 9 Haziran 1928 günü vefat etti. Evli ve 4 çocuk sahibi idi. Ailesi "*KAPANCI*" soyadını aldı.³⁴

³¹ Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.134

³² **TBMM Z.C.**, C.5, S.108

³³ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.930

³⁴ Erdeha, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, s.200

6. Hasan (Hüsnü) Bey (1885 - 1960)

1885 (1301)'te Trabzon'da doğdu. Sürmene eşrafından Sakazâde Hafız Yunus Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Trabzon İbtidai Mektebi ve Rüştîyesi'nde tamamladıktan sonra İstanbul-Mercan İdadisi'nden mezun oldu. 1905'te sınavla Mülkiye Mektebine girerek 1908'de bu mektepten mezun oldu. Eylül 1908'de Divan-ı Muhasebat (Sayıştay)'ta göreve başladı. 1909'da Maarif Nezareti tarafından, Avrupa'da öğrenim için açılan sınavı kazanarak Paris'e gönderildi.³⁵ Kasım 1912'de Paris Siyasal Bilgiler Okulu Diploması Şubesi'nden mezun olunca İstanbul'a dönerek Sayıştay'daki eski görevine atandı. Nisan 1915'te Maliye Nezareti Varidat Umum Müdürlüğü Temettü Vergisi Temyiz Komisyonu I. Mümeyyizliğine atandı. Ekim'de Hukuk Mektebi Umumi İktisat Öğretmenliği ek göreviyle devletteki hizmetine devam etti. Bir yıl kadar sonra Eskişehir Bölge İktisat Müdürü oldu. Eylül 1917'de İstanbul'daki eski görevine getirildi. 5 Eylül 1918'de Mülkiye Mektebi İktisat Öğretmenliğini üstlendi. 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Trabzon milletvekili olarak girdi. Bu arada bir süre İaşe Umum Müdürlüğü Teftiş Heyeti'nde bulundu. Trabzon Milletvekili Ahmet Faik Bey'in Yargıtay üyeliğini tercih ederek milletvekilliğinden istifası üzerine 28 Ocak 1921'de meclise girdi. 5 Mart 1921'de Bütçe Komisyonu sözcülüğüne seçildi. 19 Mayıs 1921'de Fevzi Paşa başkanlığında kurulan hükümete 142 oy ile Maliye Vekili seçildi. 22 Nisan 1922'de istifa suretiyle görevden ayrıldı. 29 Nisan 1922'de 57 oy ile İktisat Vekilliğine seçildi. İstifa ile etmesine rağmen 11 Mayıs 1922'de tekrar seçim yapılarak 106 oyla tekrar bu göreve getirildi. 29 Ağustos 1922'de Türkiye ile Rusya arasında yapılacak Ticaret Antlaşması için kurulan komisyonun başkanlığına getirildi. Lozan Barış Konferansına gidecek Türk Delegasyonuna 3 Kasım 1922'de üye seçildi. 1 Ocak 1923'de konferans görüşmeleri hakkında TBMM'ne açıklamalarda bulundu. Barış Antlaşmasınının 24 Temmuzda imzalanması üzerine delegasyonla birlikte 10 Ağustos 1923'te yurda döndü. Dönem içinde 1 teklif verdi, 31'i gizli oturumlarda olmak üzere kürsüde 118 konuşma yaptı.

II. Dönem'de tekrar Trabzon'dan milletvekili seçildi. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in istifası üzerine 24 Eylül 1923'te İktisat Vekili oldu. 30 Ekim 1923'te İsmet Paşa'nın başkanlığında kurulan "İlk Cumhuriyet Kabinesi"nde yerini korudu. 6 Mart

³⁵ Hasan Saka, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Şahsi Dosya, No:413

1924'te İkinci İsmet Paşa kabinesinde Ticaret Vekilliği'ne atandı. 21 Kasım 1924'te kabinenin istifasıyla görevi son buldu. 3 Mart 1925'te 3. İsmet Paşa kabinesinde Maliye Vekilliği'ne getirildi. 13 Temmuz 1926'da görevinden istifa etti. 1 Kasım 1926'da yapılan Başkanlık Divanı seçiminde TBMM Başkanvekilliği'ne seçildi. Bu görevini 3. ve 4. dönemlerde de devam ettirdi. 5. dönemde yeniden Trabzon milletvekili seçilince 1 Mart 1935 tarihli toplantıda yeniden Başkanvekili oldu. 1 Kasım 1935'te bu görevinden ayrılarak 24 Ekim 1936'da Ankara Siyasal Bilgiler Okulu Umumi İktisat Profesörlüğünü üstlendi. Hasan Bey, hükümetin Profesörlük ile Milletvekilliğinin birlikte yürütülemeyeceği hakkında aldığı karar gereğince 30 Eylül 1941'de Profesörlükten ayrıldı. 13 Eylül 1944'te 2. Şükrü Saraçoğlu kabinesinde Dışişleri Bakanı oldu. 1945 yılında San Fransisco şehrindeki, Birleşmiş Milletler Konferansında Delegasyon Başkanı olarak Türkiye'yi temsil etti. 9 Eylül 1947'de Recep Peker kabinesinin istifası üzerine Dışişleri Bakanlığı görevi son buldu. 10 Eylül 1947'de Başbakanlığa atandı. Demokrasinin yerleşmesi için gayret gösterdi. Gizli oy ve açık sayım ilkesini benimseyen yeni seçim kanununu meclisten geçirmeyi başarmasına rağmen muhalefetten ve hatta kendi partisinden yoğun eleştirilere hedef olunca 9 Ocak 1949'da Başbakanlıktan çekildi. 1954 seçimleriyle politikayı bıraktı. Evli ve 3 çocuk sahibi olan Hasan Bey, 29 Temmuz 1960'da İstanbul'da vefat etti.³⁶

Uzun yıllar yasama görevini çeşitli tarihlerde Maliye Vekili ve İktisat Vekili olarak yerini getiren Hasan Saka Bey, bu konularla ilgili olarak ilmi sığata haiz iki eser vücuda getirdi. Eserlerinde iktisat ile ilgili hususları çeşitli boyutlarıyla ele aldı. Hasan Saka Bey Trabzon milletvekilleri içerisinde en aktif olanıydı. Sadece meclisin birinci döneminde değil müteakip dönemlerde bile bu aktif rolü üstlenmeye devam etmiştir.

---

³⁶ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.932-933

7. Hüsrev Bey (1888 - 1962)

1888'de Edirne'de doğdu. Babası Rıdvan Beyzade General Mehmet Ali Paşa ve annesi Fatma hanımdır.³⁷ İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra 1908 yılında Erkân-ı Harp'ten kurmay yüzbaşı olarak mezun oldu. 1912 yılında Balkan Savaşı'nda 7. Tümen Kurmay Başkanlığı, 1913'te Trakya Tahdit-i Hudud üyeliği görevinin yanı sıra Atina Sefareti Ateşemiliterliği vazifesinde bulundu. 1914-1917 yılları arasında Şark Cephesi Kafkas Ordusu Harekât Şube Müdürlüğü görevinde bulundu. Trabzon'da toplanan Kafkas Sulh Komisyonu üyeliği ve Kâzım Karabekir Kolordusu Kurmay Başkanlığı görevlerini yaptı. Mütarekeden önce İstanbul Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ve Umum Süvari Müfettişliğine tayin edildi.³⁸ Bu hizmetleri sırasında gösterdiği gayret ve fedakârlıktan dolayı Gümüş liyâkat ve imtiyaz madalyaları ve kıdem zammı ile ödüllendirilerek Binbaşılığa terfi etti.³⁹

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa ile Samsun'a çıkan subaylardan biri olarak, İstihbarat ve Siyasiyat Şubesi Müdürlüğü vazifesini gören Kurmay Binbaşı Hüsrev Bey, *"İnkılâp çalışmalarında mutalâat ile muhitini ikna eden, makul fikirleri münakaşa ve ta'mik ve tahlil ederek müsbet neticeyi çıkaran bir devlet adamı"* olarak tanımladığı Atatürk'ün yanında Havza, Amasya, Erzurum, Sivas ve Ankara'da fevkalade hizmetlerde bulundu.⁴⁰

Atatürk tarafından "benim ilk inkılap ve müşkülât arkadaşım" şeklinde vasıflandırılan Hüsrev Bey, Atatürk ile tanışmasını hatıralarında şöyle anlatmaktadır: *"Bu devrin 1919 Mayısının haftası içinde Ordu Müfettişliği ile Şarka gideceğini duyduğumuz Mustafa Kemal Paşa'nın beni arattığını haber verdiler. Düşman zabıtlarına selam vermek zilletine tahammülü olmayan, tecavüze, hakarete karşı silahla mukabeleye karar vermiş bulunan arkadaşlarım gibi ben de altı aydan beri üniformamı dolaba koymuştum. Mustafa Kemal'in resmen ziyaret vazifesiyle üniformayı, İstiklâl aşkıyla yanan ateşten gömleğin üzerine giydi. Tabanca cebimde, şimdi Halaskar Gazi şerefli ismini taşıyan, o zamanki Şişli caddesindeki kira ile oturduğu ufak evin yolunu tuttum. Bildiğiniz gibi bu ufak ev arkasındaki büyük arsa ile Şark Vilayetleri Umum Müfettişi Tahsin Üzer'indi. İstanbul Vilayeti müze*

³⁷ Hüsrev Gerede, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Şahsi Dosya No:414

³⁸ Günay Çağlar, **Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası (Nisan-Haziran 1920)**, Ankara, AAM Yayınları, 1997, s.18

³⁹ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.935

⁴⁰ Enver Konukçu, "Hüsrev Gerede'ye Göre Mustafa Kemal'in Samsun Yolculuğu", **19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu, Bildiriler**, s.233

yapılmak üzere evi satın alınmıştır. İnkılâp müzemiz olan bu ufak evin alt katındaki sağ odada bürosunda beni kabul eden bu genç, dinç, kahramanın giyinmesine itina eden şık bir asker, temiz, güzel elli, ipek gibi sarı saçlı, şehlâ tatlı mavi gözlü, çok sempatik, pek nazik bir centilmen olduğunu gördüm. Konuşmamızdan, seyahatin resmi şeklinin, Samsun ve havalisi ile Şark Vilayetlerindeki asayişsizliği düzeltmek üzere muvakkaten Sultan Vahideddin ve Sadrazam Damat Ferit tarafından gönderildiğini, fakat asıl maksadın düşman sürgüleri altındaki bir yerde milli birlik ve kurtuluş teşkilatı yapılacağından bu kutsal gaye ile milletin sinesinde çalışmak üzere Anadolu'ya geçeceğini ve beni de bu Erkân-ı Harbiyesine almak isteğinde olduğunu sevinçle öğrendim.”⁴¹

İtilaf Devletleri'nin silahla dağıttıkları son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Trabzon mebusu sıfatıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini temsil eden Hüsrev Bey, burada Misak-ı Milli'nin görüşülmesinde yardımcı oldu. Mebusan Meclisi'nin dağıtılmasından sonra Ankara'ya dönüp Hakimiyet-i Milliye gazetesinde “*Şanlı tarihimizin, Türk Medeniyeti'nin haşmetli, ulu âbideleriyle bezenmiş, medreseleri, mektepleri ve müesseseleriyle Osmanlı Müslümanlığının feyiz ve irfanı olmuş bulunan güzel İstanbul'umuzun başına gelen büyük felâketi, dilimin döndüğü kadar dindaşlarımıza anlatmak benim için vicdani bir vazifedir.*” şuuruyla halkı bilinçlendirmeye yönelik yazılar yazdı.⁴² 23 Nisan 1920'de Ankara'da kurulan TBMM'ne Trabzon Milletvekili sıfatıyla katıldı. Bolu isyanının çıkması üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından bölgeye gönderilen Heyet-i Nasiha'ya başkanlık etti. Düzce yöresindeki Abaza ve Çerkezlerin 4000 kişilik bir kuvvetle Düzce ilçesini basmalarıyla başlayan isyanı bastırmakla görevlendirilen Hüsrev Bey, 23 Nisan'da Gerede yakınlarında Heyet-i Nasiha'nın diğer üyeleriyle birlikte, sırtından taşlanmak suretiyle yaralanarak asilerin eline düştü. Düzce'ye götürülerek bir müddet gözaltında tutuldu. Albay Refet Bey komutasındaki kolordu tarafından tutsaklıktan kurtarılan Hüsrev Bey, San Remo görüşmelerinin devam ettiği ve Sevr Antlaşması için zemin hazırlandığı bir devrede, ayaklanmanın bazı liderleriyle görüşme imkânı buldu. Ankara'daki harekâtın yurdu kurtarmaya yönelik olduğunu, onların düşündükleri gibi,

⁴¹ Sami Önal, **Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler**, İstanbul, Literatür Yayınları, 2003, s.23-24

⁴² Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.149-150

asla militarizm denilen bir askeri diktatörlük kurmayacaklarını belirtmesi, kritik durumu Milli Harekât lehine çevirmiştir.⁴³

Milli Mücadele yıllarında da Bolu ve Çevresi Umumi Müfettişlik ve Kumandanlığı görevlerini yapan Hüsrev Bey, Haziran 1920'de Ankara'ya dönüp, meclis çalışmalarına katıldı. 19 Ağustos'ta Ankara Mevki Komutanlığına atandı. Fakat Nisab-ı Müzakere Kanununun hükümleri gereğince 11 Eylül'de görevinden ayrıldı. 5 Şubat 1921'de Londra Konferansına gönderilen TBMM Heyetinde bulundu. “*Mübarek milletimizin hâkimiyetinin ilk timsali olan Büyük Millet Meclisi, hiçbir vakit liderlerinin bir işareti ile ellerini havaya kaldıran, ilan-ı harbleri, emr-i vâki'leri alkışlayan geçmiş meclisi mebusanlarla kıyas edilemez.*” sözleriyle TBMM'nin yapısına dikkat çeken Hüsrev Bey, mecliste bulunduğu I. Dönem içinde Milli Savunma ve Dışişleri Komisyonlarında çalıştı. Bu dönemde 2 soru önergesi, 7 karar, 5 kanun teklifi verdi ve çeşitli konularda kürsüden 66 konuşma yaptı. Başkomutanlık süresinin 5 Mayıs 1922'den itibaren 3 ay daha uzatılmasına dair verdiği kanun teklifi⁴⁴, 6 Mayıs 1922'de 229 sayılı kanun⁴⁵ olarak kabul edildi.⁴⁶

TBMM'nin II. ve V. dönemlerinde de Urfa ve Sivas milletvekili olarak hizmet gören Hüsrev Bey, Milli Mücadele döneminde, mecliste ve cephede gösterdiği fedakârca hizmetlerinden dolayı, TBMM'nin 21 Kasım 1923 tarihli kararıyla Kırmızı-Yeşil şeritli İstiklâl Madalyasıyla ödüllendirildi.⁴⁷

Yasama görevinin yanı sıra diplomasi alanında da uzun yıllar hizmet veren Hüsrev Bey, Urfa mebusu iken 1924-1926 yılları arasında Budapeşte orta elçisi olarak görevlendirildi.” 1926 yılında Sofya'ya elçi olarak atanan Hüsrev Bey, Bulgaristan Krallığı nezdinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk temsilcisi sıfatını kazandı. 9 Ağustos 1930'a kadar sürdürdüğü, Sofya elçiliği vazifesinden sonra Türkiye ile İran arasında sorun teşkil eden “Ağrı İsyanı” nedeniyle Tahran Büyükelçiliğine getirildi. Atatürk'ün “*Hüsrev, pasaportun cebinde, fakat dönmeni değil, orada kalmanı, hudut meselesini hâl ile sulh ve dostluk siyasetimizde muvaffak olmanı isterim*” şeklindeki direktifi doğrultusunda 1 Eylül 1930'da göreve başladı. Tahran'da görev yaptığı süre içerisinde Türk-İran sınır anlaşmazlığının çözümüne önemli katkılarda bulunan Hüsrev Bey'den 1 Temmuz 1934'te istifa etmesi istendi.

⁴³ Önal, **Hüsrev Gerede'nin Anıları**, s.191,201-202

⁴⁴ Kanun teklifi için Bkz.

⁴⁵ Kanun için Bkz.

⁴⁶ Çağlar, **Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası**, s.18-19

⁴⁷ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.936

Tahran Büyükelçiliğinden direktif üzerine istifa eden Hüsrev Bey, bunun sebebini "*Sır ve hikmetine akıl erdiremediğim bir garabetle naçiz şahsım tamamen unutulmuş*" sözleriyle izah ederek, başarısının hükümete mal edildiğini ifade etmektedir.⁴⁸

22 Aralık 1936 - 19 Haziran 1939 tarihleri arasında Tokyo Büyükelçiliğine atanan Hüsrev Bey, görevi boyunca Türk-Japon ilişkilerinin gelişmesi için büyük çaba sarf etti.⁴⁹

Almanların, Polonya'ya saldırdığı sırada Berlin Büyükelçisi olarak 3 Eylül 1939'da göreve başlayan Hüsrev Bey, görevi boyunca Hitler ile yakın dostluk kurdu.⁵⁰ Hüsrev Bey, bu dostluk vasıtasıyla Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı'na girmesine büyük ölçüde mani oldu.

Diplomasi alanındaki son görevini 5 Şubat 1947 - 19 Temmuz 1949 tarihleri arasında Rio de Janeiro Büyükelçisi olarak yapan Hüsrev Bey, bu vazifesi hakkındaki düşüncelerini "*bu çok pahalı ülkede, hiç olmazsa 'Panair do Brassil' adlı tanınmış şirkete, İstanbul-Rio arasında bir hava hattı kurdurmak suretiyle, ülkeme küçük bir hizmetim dokunduğu için teselli buluyor ve memnun oluyordum.*" sözleriyle ifade etmektedir.⁵¹

Büyükelçilerden Galip Kemal Söylemezoğlu'nun kızı Lamia Hanım ile evlenmiş olan Hüsrev Bey'in Faruk ve Selçuk adlarında iki çocuğu vardır. Bunlardan Faruk'un yedek subaylığını yaparken atış talimlerinde bir bomba kazasına kurban gitmesi, Hüsrev Bey'in çalışamayacak derecede sarsılmasına yol açmıştır.

Soyadı Kanununun çıkmasından sonra, Gerede hadiselerinde gösterdiği başarıdan dolayı Mustafa Kemal Paşa, ona "*GEREDE*" soyadını verdi. Hüsrev Bey' in, İstanbul Teşvikiye'de oturduğu caddeye de "Hüsrev Gerede Caddesi" adı verildi. Almanca ve Fransızca bilen Hüsrev Gerede, 22 Mart 1962'de vefat etti. Edirnekapı Şehitliğine defnedildi.⁵²

⁴⁸Hüsrev Gerede, **Siyasi Hatıralarım I, İran, (Ağustos 1930-Haziran 1934)**, İstanbul, Vakıf Basımevi, 1952, s.16-17, 292

⁴⁹Hüsrev Bey'in Japonya'daki önemli faaliyetlerinden birisi de Sefir-i Kebir Tuğamiral Osman kumandasında Japonya'ya resmi ziyarette bulunan "Ertuğrul Fırkateyni"nin 16 Eylül 1890'da Kumanona Denizi'nde fırtınaya yakalanıp batması ve 450 Türk subay ve erinin şehadetleri hatırasına Japonlar tarafından yapılan dostluk anıtını şehitlerimizin ve Türklüğün şanına yakışır bir hale getirmesidir.

⁵⁰Hatıralarında, Hitler ile kurduğu dostluğun derecesini, üzerinde Hitler'in imzası ve ithaf yazısını taşıyan Büyük Frederik'ten kalma sofru takımını armağan etmesi ve Hitler'in kendisini özel vagonu ile sınıra kadar göndermesi, misalleriyle izah etmeye çalışır. Bkz. Gerede, **Siyasi Hatıralarım I**, s.314

⁵¹Karnap, **Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon**, s.152-153

⁵²Çağlar, **Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası**, s.19

8. İzzet Bey (1860 - 1919)

1860 (1277)'da Trabzon'da doğdu. Eyüpzâde Ali Galip Efendi'nin ve Asiye hanımın oğludur. İlk ve orta öğrenimini Trabzon Sıbyan Mektebi ve Rüştüyesinde tamamladı. 1878'de İl Genel Meclis kalemine stajyer kâtip olarak girdi. 1882'de ikinci katipliğe 1884'te de Başkâtipliğe yükseltildi. İzzet Bey'e 1885'te Genel Meclis Savcılığı ek görev olarak verildi. 1891'de Trabzon Vilayet Basımevi Müdürlüğüne atandı. İl İstatistik işlerini de ek görev olarak yürütmesi uygun görüldü. 24 Nisan 1895'te Görele Kaymakamlığı'na, buradan da 1896 Ağustosunda Tirebolu Kaymakamlığı'na atandı. Mülkiye Mektebi'nde⁵³ açılan sınavı kazanarak 16 Aralık 1901'de ikinci sınıf kaymakamlığa yükseltildi. 2 Nisan 1904'te Ordu Kaymakamlığı'na atandı.⁵⁴ Bu görevde iken isteği üzerine Dahiliye Nezaretinin izniyle 1906 yılında Giresun Kaymakamı ile yerleri değiştirildi.

Eşkıya takibindeki başarısından dolayı üçüncü rütbeden “Yüce Osmanlı Nişanı” yarbaylık temsilciliğine terfi oldu. 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilanıyla yapılan genel seçimlerde Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Trabzon'dan milletvekili seçildi. II. ve III. Dönemlerde de seçilmek suretiyle yasama görevini 1918'e kadar devam ettirdi. Meclisin kapatılmasıyla birlikte Trabzon'a döndü. Ulusal direnişe katılarak Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük etti. Erzurum Kongresi'ne Trabzon merkez temsilcisi olarak katıldı. TBMM'nin I. Dönemine Trabzon Milletvekili olarak seçildi. İzzet Bey, bölgenin diğer milletvekilleriyle⁵⁵ birlikte 6 Mayıs 1919'da Ankara'ya gitmek üzere Çarşamba'dan yola çıktıktan kısa bir süre sonra eşkıya tarafından yolları kesilerek Gümüşhane milletvekili Ziya Bey'le birlikte şehit edildi. Olaya dair Trabzon Müdafaa-i Hukuk Başkanlığı'nın 8 Mayıs 1920 tarihli telgrafı, TBMM'nin 13 Mayıs'taki birleşiminde okunduğunda üzüntü ile karşılandı ve şehitlerin anılarına birleşime beş dakika ara verildi.⁵⁶

Tercüme-i Hâl Kağdında Fransızca bildiği belirtilen İzzet Bey evli ve 4 çocuk sahibi idi. 13 Nisan 1924 tarih ve 478 sayılı kanun gereği eşine ve iki oğluna

⁵³ Bugünkü Siyasal Bilgiler Fakültesi

⁵⁴ Mehmet İzzet Bey, **Tercüme-i Hal Kağıdı**, Şahsi Dosya No:415

⁵⁵ Faik Ahmet Bey, Mehmet Recai Bey (Trabzon), Veysel Rıza Bey, Ziya Bey, Hasan Fehmi (Ataç) Bey (Gümüşhane).

⁵⁶ Bkz. **TBMM Z.C.**, C.1, s.27

öğrenimlerini tamamlayıncaya kadar vatani hizmet aylığı bağlandı. Ailesi “*EYÜBOĞLU*” soyadını aldı.⁵⁷

9. Nebizade Hamdi Bey (1888 - 1969)

1888 (1304)'de Serez'de⁵⁸ doğdu. Nebizâde Mahzar Nebi Bey'in oğludur. İlk ve orta öğrenimini Trabzon'da tamamladı. Fransa'da Sorbon Üniversitesi'nde Hukuk öğrenimini gördükten sonra yurda dönerek çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yazdı.

Milli Mücadele'ye karşı duyarlı olan Nebizâde Hamdi Bey, 9 Ocak 1921'de, eşkıyalar tarafından şehit edilen Trabzon mebusu İzzet Bey'den boşalan milletvekilliğine seçilerek 28 Ocak'ta meclise katıldı. Bütçe Komisyonunda görev aldı. Maliye Encümeni katipliğinde bulundu. 8 Eylül 1921'de Mustafa Necati Başkanlığındaki Kastamonu İstiklal Mahkemesinin üyeliğine atanınca meclisten ayrıldı. Ağustos 1922'de Kastamonu İstiklal Mahkemesi'ndeki görevi sona erince meclise geri döndü.

Mecliste bulunduğu I. dönem içinde biri gizli oturumda olmak üzere toplam 7 konuşma yaptı. 3 soru önergesi, 3 tahrir verdi. II. ve VI. dönemlerde de Trabzon Milletvekili olarak mecliste bulunarak yasama görevini 1943'e kadar sürdürdü. 1942 yılında İstanbul'da “Yüce Ülkü” ve Uşak'ta “Ülkü” adlı liseleri açarak yöneticiliğini yapması Hamdi Bey'in eğitimci kişiliğinin yansıması oldu. 1943 yılında milletvekilliği sona erince İstanbul'da yaşamını devam ettirdi. Evli ve 4 çocuk babası olan Hamdi Bey, 23 Şubat 1969'da İstanbul'da öldü.⁵⁹ Ailesi “*ÜLKÜMEN*” soyadını aldı.

10. Mehmet Recai Bey (1886 - 1933)

1886 (1302) yılında Ordu'da doğdu. Babası Ordu'nun ileri gelenlerinden Nuri Kadızâde Mehmet Arif, annesi Gülsen hanımdır. İlk ve ortaöğrenimini Ordu'da tamamladıktan sonra 1899'da Heybeliada Bahriye Mektebi'ne girdi. 1903'te Harbiye sınıfına geçerek 1905'te Güverte Mühendisi olarak teğmen rütbesiyle deniz kuvvetlerine katıldı. Heybetnüma Okul gemisindeki eğitimi ve öğreniminden sonra

⁵⁷ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, s. 937-938

⁵⁸ Halen Yunanistan topraklarında yer alan Siroz kasabası.

⁵⁹ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, s.927-928

1909 yılında Mesudiye zırhlısına atanarak, bu görevde 5 yıl bölük ve topçu zabıt yardımcısı olarak görev yaptı. 1912 yılında Bölük Subayı olarak. İngiltere’de inşa edilmekte olan Reşadiye Zırhlısına gönderildi. Bir yıl sonra Yüzbaşılığa terfi etti. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere’nin gemiye el koyunca diğer mürettebatla birlikte yurda döndü. Bahriye Mektebinde Sınıf Subayı, Deniz Yeni Erat Okulunda Bölük Subayı olarak görev yaptı. Milli Mücadele’nin başlaması üzerine Anadolu’ya geçerek, Ordu’da Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı’nın kurulması için çalıştı.

Milletvekili seçilmesinin ardından Trabzon ve Gümüşhane milletvekilleriyle birlikte Ankara’ya gitmek için Samsun’dan yola çıkmalarının ardından yerel eşkıyaların saldırısına uğradılar. Bu saldırı sonucu arkadaşları İzzet Bey (Trabzon) ve Ziya Bey (Gümüşhane) şehit edildi. Sağ olarak kurtulmayı başaran diğer arkadaşları Faik Ahmet Bey (Trabzon), Veysel Rıza, Hasan Fehmi ve Mehmet Şükrü (Gümüşhane) Bey’lerle beraber 20 Mayıs 1920’de TBMM’ne katıldı. Mecliste Milli Savunma, Dışişleri, Milli Eğitim ve Bayındırlık Komisyonlarında görev yaptı. 16 Mart 1922’de Türkiye ile Ukrayna arasında yapılacak antlaşma için görevlendirilen heyette yer alarak Rusya’ya gitti. Ordu-Sivas yolunun devlet yolları arasına alınmasına dair önerisi 30 Nisan 1920’de 121 sayılı kanun olarak kabul edildi. Ayrıca kürsüde 1 konuşma yaptı ve 1 tahrir verdi.

TBMM’nin II, III. ve IV. Dönemlerinde Ordu Milletvekiliği yaptı. Yasama görevinin II. Döneminde, meclisteki bahriyeli arkadaşları, Ahmet Hamdi Bey (İstanbul), Ali Rıza Bey (Kastamonu) ve Yusuf Ziya Bey (Bolu) ile birlikte Bahriye vekaletinin kurulmasında etkin rol oynadı. 1924’te Deniz kuvvetleri’ni yeniden teşkilatlandırma çalışmalarına katılarak bütçeyi inceleyecek komisyonda görev aldı. Bahriye kadrosunda açıkta kalacak subayları belirlemek için kurulan komisyona memur tayin edildi. 11 Mart 1926’da isteği üzerine Binbaşı rütbesiyle askerlikten emekliye ayrılan Recai Bey İngilizce bilmektedir. Evli ve 1 çocuk sahibi olan Recai Bey 12 Aralık 1933’te Şişli Etfal hastanesinde vefat etti. Cenazesi Ordu’ya götürülerek toprağa verildi. Ailesi “BAYKAL” soyadını almıştır.⁶⁰

⁶⁰ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.941-942

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TRABZON MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

1) Siyasi Alandaki Faaliyetler

Meclis açılır açılmaz çalışmalara koyulmuş, vatanın kurtuluşu için ne gerekiyorsa o yapılmaya başlanmıştı. Ülke yazgısına el koyan meclis, insanların günlük hayatı için de kararlar almaktaydı. Birinci dönem TBMM’nde Trabzon milletvekilleri içerisinde en aktif rol oynayan Ali Şükrü Bey’in üzerinde en çok durduğu ve mecliste çok yoğun tartışmalara sebep olan çalışmalarından biri “Men’i Müskirat Kanunu”nun çıkarılması olmuştur.¹ Ali Şükrü Bey bu konuyla ilgili kanun teklifini daha meclisin toplanmasının beşinci gününde vermiş ancak meclisin ondan önce görüşmesi gereken daha önemli meseleler olduğu gerekçesiyle alt komisyonlara havale edilmiştir. Ali Şükrü Bey, ülkede içilen içkinin her türlü kötülöklere ve musibetlere sebep olacağını öne sürerek, içkinin yasaklanmasını savunmuştu. İçki yasaklanınca elde bulunanların da dışarıya satılarak ülkeye gelir sağlanacağını söylemişti. Bu konuyla ilgili olarak Ali Şükrü Bey 17 Mayıs 1920’de yaptığı kanun teklifi ilgili olarak şunları söyledi:²

“Dini mübinimizce tahrir edilmiş olan işaretin halkımız arasında taammümü istimalinden tevelliüdeden fenalıklar, felâketler tadadedilemeyecek derecede çok münlik ve mühribdir. Salik buldukları din, menetmediği takdirde milletini bu beliyeyi uzmadan bir kanunu mahsus ile kurtarmış olan Cemahiri Müttehedei Amerika Hükümeti cidden takdire ve numunei imtisal olmaya lâyıktır. Cehaleti arnikası hasebiyle içki hususunda hat ve hudut bilmeyen binaenaleyh her dem hanümansuz felaketlere duçar olan memleketimiz halkını bu müthiş belâdan kurtarmak için âtideki mevaddın kanun şeklinde kabulünü teklif ederim.”

“Madde 1- Memaliki Osmaniye ‘de her nevi müskinat, imal, idhal, furuhi ve istimali sureti kaftiyede memnudur.

“Madde 2-Müskirat imal, idhal, furuhi edenler nezdinde yakalanacak olan müskiratın beher kıyyesi için 50 lira cezayi nakdi alınır ve mevcut müskirat müsadere olunur.

¹ Men’ i Müskirat Kanunu hususunda görüşmeler için bkz. **TBMM ZC.**, C.1, Ankara, TBMM Matbaası, 1959, s.114, 329-333; C.2, s.267-269; C.3, s.195-200; C.4, s.112, 131, 137-154

² **TBMM ZC.**, C.1, s.329

“Madde 3- İşret ettiği görülenler ya haddi şeri ile tedib olunur, yahut 50 liradan 250 liraya kadar cezayi nakdiye mahkum edilir.

“Madde 4- Bu kanunun tasdik ve neşriyle beraber mevcut içkiler müsadere ve imha edilir.

“Madde 5- Bu kanun tarihi neşrinden itibaren mer’idir.

“Madde 6- Bu kanunun icrayi ahkmuna bilumum zabıtai mülkiye ve adliye ve mehakimi nizamiye memurdur.”

Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey’in “Afyon ne olacak” sorusuna cevaben Ali şükrü Bey, “Bizim teklif ettiğimiz maddede, mskinat kelimesi, mskir olan her şeye, hatta esrara da şamildir. Bunun içinde afyon da dahildir, tabii şarap ve bira da dahildir. Sekir veren her şey memnudur.” dedi. Böylece Ali şükrü Bey yaptığı teklifte sadece içkinin yasaklanmasından bahsetmediğini her türlü sarhoş edici, keyif verici maddenin yasak edilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Bu konuyla ilgili olarak dördüncü maddenin müzakeresi sırasında tekrar söz alan Ali şükrü Bey şunları ifade etti: “şimdi bu içkiler tabiidir ki, para mukabilinde alınmış, sahiplerinin mali sarihidir ve bu itibarla hiçbir mühlet vermeksizin imha etmek müsadere etmek doğru değildir, zannederim. Müsaade ederseniz bu itibarla, bendeniz bir tadil teklifi yapıyorum, yaptığım tadil şudur; Bu kanunun tasdik ve neşrile beraber içki imaline mahsus bilcümle alet ve edevat müsadere edilir. Mevcut içkiler derhal temhir edilir. Ve bir ay zarfında memaliki ecnebiyeye ihracına müsaade olunur. Bir ay nihayetinde de imha edilir. Hükümet bundan ayrıca ihracat resmi alacaktır ki, hazine de müstefit olur, bizim yapacağımız, içkinin meni için evvelâ alet ve edevati müsadere etmek, sonra mevcudun, ihracı için bir ay müsaade vermek, müddetin hitamında mevcut varsa imha etmek ve müsadere etmek.”³ Böylece Ali şükrü Bey ikiye harcanmış olan paranın boşa gitmesini de engellemeye çalışarak ikiye ait ne varsa yurt dışına gönderilerek bu işe yatırım yapanların mağdur edilmemesini sağlamaya çalıştı. Ali şükrü hem ülkeyi ikiden kurtaracak hem de ülkeye bir para girdisi sağlayacaktı. Adalet, Maliye, Sağlık ve şer’iye Komisyonlarına gönderilen bu konunun peşini bırakmayan Ali şükrü Bey’in çalışmaları sonucu⁴ 14 Eylül 1920’ de oylamaya sunulmuştur. Oylamaya katılan 145 milletvekilinden 71’i kabul, 71’i red oyu vermiş; 3 ye çekimser kalmıştır. Ancak başkanın (Vehbi Efendi-Konya) oyunun kabul

³ TBMM ZC, C.4, s.130-138

⁴ Bu konuyla ilgili olarak Ali şükrü Bey muhtelif zamanlarda mecliste 19 oturumda bir çok defa konuşmuştur.

olması ile çoğunluk sağlanmış Ali Şükrü Bey'in önerdiği Men'i Müskirat Kanunu 4-21 Şubat 1921 tarihli Resmi Gazete'de 22 sayı ile kabul edildi.⁵ Bu kanun teklifinde mecliste bulunan diğer Trabzon milletvekilleri de Ali Şükrü Bey'in desteklemişlerdi. Böylece ülkenin içinde bulunduğu durumda zevk ve sefa yapılması önlenmiş olacaktı.

Ali Şükrü Bey İcra Vekilleri'nin temsil edecek olan vekillerin seçilmesine dair kanun münasebetiyle 1 Mayıs 1920'deki konuşmasında, İcra Vekillerinin Heyeti Umumiye tarafından seçilmesinin başka bir yerde emsali olmadığını belirttiikten sonra sözlerinin devamında; *"İcra Vekilleri intihabında düşünebileceğimiz esas, iş görebilmektir. Zevat arasında tesanüdü efkâr ve amal olmalıdır. Bunun için şimdiye kadar bizzat iş deruhte eden zatın, arkadaşlarını tayin etmesi lâzımdır. Bunun hakkında birkaç namzet gösterirler, bunların bir tanesi intihab olunur, binnazariye doğrudur. Fakat tatbikat itibariyle kolay değildir. Reis olan zat rüfekasını doğrudan doğruya intihab etmeli, seçmeli ve Heyet bunu tasdik etmeli veyahut bu olmadan ve Heyete biraz salahiyet vermek isteniliyorsa encümenlerin namzet göstermesi caiz değildir. Asıl zimamı idareyi elinde tutacak zat her kim ise o namzet gösterebilir, çünkü çalışacakları o bilir. O namzetlerden tefrik ve intihab edelim"* ⁶ dedi. Böylece yasama ve yürütme yetkilerinin TBMM'de toplanmasının uygun olamayacağı görüşünü savunmuştur. Ali Şükrü Bey, meclis başkanının birlikte çalışacağı arkadaşlarını tayin etme hakkının olması gerektiğini söylemiştir. Meclis başkanı kurduğu hükümeti meclise sunarak güvenoyu almalı ve görevine başlamalıdır. Ali Şükrü Bey'in kabine sistemini anlatmış olduğu görülmektedir.⁷ Ali Şükrü Bey, bakanların ayrı ayrı seçilmeleri durumunda zaman kaybına yol açılacağı endişesini de dile getirmişti. Bunun için bir tahrir vererek icra vekillerinden her biri için meclis başkanının üçer aday göstermesini meclisin üçte iki çoğunluk ile bu üç üyeden birisini seçmesini önermişti. İlerleyen meclis toplantılarında Ali Şükrü Bey'in bu konudaki fikirlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Şükrü Bey artık meclis başkanının aday göstermesi usulünden vazgeçilmesini istemektedir. Meclisin istemediği kişilerin defalarca oylamadan sonra adeta zorla seçtirildiklerinden söz etti.⁸ Ali Şükrü Bey, sadece meclis başkanı tarafından değil oluşturulacak bir

⁵ TBMM Kavanin Mecmuası, C. 1, Devre 1,3. Basım, Ankara, 1943, s. 23

⁶ TBMM ZC, C.1., s.160-171.

⁷ TBMM ZC, C.1., s.171-172

⁸ Sadık Sarısamam, "Birinci Dönem TBMM'de Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in Faaliyetleri" **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri**, s.733

encümen tarafından da aday gösterilmesine olumlu bakmadı. Namzet usulünün meclisin iradesini kayıt altına almak olduğu görüşünü ileri sürdü.⁹ Ali Şükrü Bey encümenleri meclisin en önemli kurumları olarak görür. Bunların kırtasiye görevi yapan birimler olarak değerlendirilmesine karşı çıkar. Encümenlerin kanun tekliflerine son halini vererek meclisin çalışmalarını hızlandırdıklarına işaret ederek, encümenlere o kadar önem vermektedir ki bir konuşmasında icra yetkisinin de encümenlere verilmesini önermiştir.¹⁰ Ona göre meclis üzerinde bulundurduğu hükümet etme yetkisini encümenler vasıtasıyla kullanabilir. Buna göre encümenler ilgili oldukları alanda devletin teşkilat ve kadrosunu düzenlemeye, gereksiz görülecek makam ve memuriyetleri lağv ve ıslah etmeye, lüzumu halinde yeniden düzenlemeye yetkilidirler.¹¹

Ali Şükrü Bey mebusların şikayetlerini, dileklerini Layiha Encümenine yapmaları gerektiğini savunarak bu şekilde meclisin fazla meşgul edilmeyeceğini savundu. Çünkü ona göre, meclis vatanın kurtuluşu için aralıksız çalışmalıydı. Layiha Encümeninin görev ve sorumluluklarına dair 11 Mayıs 1920’de yaptığı konuşmasında şunları söyledi: *“Mebusanı kiram akla gelen her şeyi yazabilir ve bunu layiha şeklinde Makamı Riyasete verebilir. Bunu biz eğer ait olduğu encümene doğrudan doğruya havale edecek olursak ihtimal ki, nazarı dikkate almaya lâıyk veya değildir. Encümen fevkalade meşgul olduğu bir sırada encümeni tekrar işgal etmiş olur. Binaenaleyh bir teklif evvelâ Layiha Encümenine havale edilir. Layiha Encümeni bunu tetkik eder ve bu nazarı dikkate alınmaya şayandır, veya değildir der. Şayandır derse havale eder. Böylece zaten işle boğulmuş olan encümenleri fuzuli, şeyle işgalden menetmiş oluruz.”*¹²

Ali Şükrü Bey, 18 Eylül 1920 günü *“Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”* metni hükümet beyannamesi adı altında meclise sunulduğunda bu teklifi bir anayasa teklifi olarak görmemiş ve hükümet programı olarak değerlendirmiştir. Ali Şükrü Bey bu yüzden teklifin Layiha Encümeni’ne havale edilmesine karşı çıkmıştır. Milletın ruhuna uygun olarak din hususuna önem verilerek kapsamlı bir anayasa oluşturmanın gerektiğini söylemiştir. Meclise karşı olan ayaklanmaların

⁹ TBMM ZC, C.21, s.284-302

¹⁰ TBMM ZC, C.5, s.99

¹¹ TBMM ZC, C.19, s.386

¹² TBMM ZC, C.L, s.270.

engellenmesi ve tepkilerin azaltılması için başka çare de yoktur. Böyle yapılırsa meclisin halkın desteğini arkasında hissetmesi de mümkün olabilir.¹³

Ali Şükrü Bey, daha meclisin yeni açıldığı günlerde, Ramazan münasebetiyle meclis azasının bayramın sonuna kadar tatil edilmesini öneren Bolu mebusu Abdullah Bey ve arkadaşlarının teklifine de olumlu bakmamış ve şiddetle karşı çıkarak, meclisin hem yürütme, hem yasama, hem de hilafet hukukunu üzerinde bulundurması dolayısıyla asla tatile giremeyeceği söyleyerek eğer oturumlara ara verilmesi gerekiyorsa kararnamede bir ay sonra toplanılacağı belirtilerek “tatile girme” sözü telaffuz edilmeden bir çözüm bulunmalıdır. Bu konuyla ilgili verilen tahrir münasebetiyle 19 Mayıs 1920’de şunları söyledi; “*Efendim; Meclis yine verilen bir karar üzerine hem icrai ve hem teşrii mahiyeti haiz bulunuyor. Bu itibarla Meclisin dağılması doğru değildir. Bu, tabii malum bir keyfiyettir. Verilen karar üzerine Meclis daima müçtemi bir halde bulunacaktır. Hatta bugün hukuku Hilafette Meclisin nefsinde müçtemi bulunuyor. Bu itibarla Meclis daima müçtemi bulunacak diye aklın, mantığın haricinde herkesi cebren muameleye sevk etmek de caiz değildir zannedirim.*”¹⁴ Toplanan meclisin yetkilerinin en üst seviyede olduğunu hatırlatarak böyle bir fırsat ele geçmişken tatile girmenin lüzumsuz olduğunu savundu.

Hukuku esasiye ve tahsisat hakkındaki verilen kanun teklifi münasebetiyle söz alan Ali Şükrü Bey, meclise geçici gözüyle bakmanın yanlış olduğunu söylemişti. Bu durumun vatandaşları karamsarlığa sürükleyeceğini ileri sürerek, 18 Ağustos 1920’deki konuşmasında, “*Büyük Millet Meclisi’nin yeni intihabat icrası fıkrasından Büyük Millet Meclisi’nin bu gayesinin husul bulduğu anda yapılır, şeklinde bir kayıt konmalıdır. Meclisin müstemirren devamı, o gayenin istihsaline kadardır. Gaye istihsal olununca biter ve millete der ki; ben vazifemi ifa ettim. Yeni intihabat yapın, kanunu esasımı yapacak, ne yapacaksa yapıp şekli idareyi yapsın, tespit etsin der. Onun için bu kayıt buraya konmalıdır ve Meclisin devamı da gayenin husulüne konmalıdır. Öyle zamanla tefsir edilmemelidir.*”¹⁵ diyerek meclisin devamı esasını, amacın tamamlaması zaruretiyle bağlamıştır.

Ali Şükrü Bey, “İstiklal Mahkemelerini” dönemin şartları gereği lüzumlu mahkemeler olarak görür. İhtilal ve savaş zamanlarında dünyanın her tarafında bu tür

¹³ TBMM ZC, C.4, s.181-183

¹⁴ TBMM ZC, C.1., s.349-350

¹⁵ TBMM ZC, C.3.,s.292

mahkemeler kurulduğunu ve bu mahkemelerin normal mahkemelerden farklı olarak bir takım şekil ve merasimi bir kenara bırakarak “sürat ve şiddet ile karar verdikleri için” gerekli olduğunu söyler.¹⁶ Ancak Ali Şükrü Bey İstiklal Mahkemelerini altı ay için görevlendirilen olağanüstü mahkemeler olarak görüyordu ve bu mahkemelerin yaygınlaştırılmasına karşıdır.¹⁷

Karahisarı Şarki Mebusu Memduh Bey’in kanun yapma hakkına sahip olan meclisin divanı harbe sevk edilecek kişileri belirlemesi yetkilerinin sınırlandırılması münasebetiyle 8 Eylül 1920’de yaptığı konuşmada, “*Heyeti Umumiye karar vermeden bir mebusu Divan-ı Harbe gönderemeyiz. Bir mebus sıfatı mebusiyeti bulunduğu müddetçe Divanı Harb’e gidemez.*” sözlerinden sonra, “*işlenen suçun Memduh Bey’in mebusluğunu düşürmeye yeter mi?*” sorusuna meclisten yükselen “*hayır, değil!*” sözleri üzerine Ali Şükrü Bey düşüncesini “*Müddeti içtimainiz bittikten sonra mahkemeye gitsin, hakkını arasın.*”¹⁸ sözleriyle ortaya koydu. Ali Şükrü Bey, bu konunun tartışılma yerinin meclis olmadığını, mahkemelerde bu konularda uzman kişilerin bulunduğunu ileri sürdü. Divan-ı Harbe sevk edilenlerin hakkını mahkemelerde araması gerektiğini söylemiştir.

Büyük Millet Meclisi’ne iştirak eden mebusların harcırah ve tahsilatları hakkındaki takrirler münasebetiyle 18 Temmuz 1920 tarihli konuşmasında, İstanbul’dan gelen mebusların tahsisatından bahisle, Meclisi Mebusan’ca her şeyin kanuni olması gerektiğine vurgu yaparak daha evvel İstanbul’dan buraya gelen mebusların tahsisat almaya kanuni haklarının olup olmadığını tayin edilmesi gerektiğini belirtti. Konuşmasının devamında, “*Meclisin sed ve bendine göre de Kanuni Esasi’deki tahsisat ne aylıktır, ne seneliktir. Bununla birlikte, bu Meclis öbür Meclisin devre-i mütemmimesini ikmale memur mudur, değil midir? Bunu anlamak lâzımdır. Bence bu Meclis bir Meclisi Mebusan değil, yeni bir devre-i içtimaiye küşat ediyor, İstanbul’dan gelen mebuslar meclisin âzâsıdır ve buna karar verilmiştir. Azalıkta müşterek olunca hukuk ve vazâiftede müşterek olması lâzımdır.*”¹⁹ ifadeleriyle öncelikle İstanbul’dan gelen mebusların kanuni olarak para almaya haklarının olup olmadığını tespitini talep etti.

Seçilecek olan İcra Vekillerinin geçici olmasına ve seçim programının belirlenerek daha sağlıklı sonuçlar alınması konusunda çaba göstermiştir. Bu

¹⁶ TBMM GCZ, C.2, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s.109

¹⁷ TBMM ZC, C.22, s.61

¹⁸ TBMM ZC, C.4,s.7-8

¹⁹ TBMM GCZ, C. 1, s. 100

programın teşkilatı idariye programının kabulünden sonra yapılmasına dair 25 Nisan 1920’de arkadaşlarıyla birlikte verdiği tavrında şunları söyledi;²⁰

“Dünyâ müzakerat neticesinde taayyün eden esas dairesinde bugün intibahları takarrür eden icra vekilleri memuriyetlerinin , rüfekanın yekdiğerini layıkıyla tanımaması ve kabul edilecek teşkilatı idare programının henüz tanzim edilmemiş bulunması dolayısıyla bir mahiyeti muvakkateyi haiz olmasını ve intihabı katinin bir encümeni mahsusı tarafından tanzim ve heyeti umumiyeye kabul edilecek teşkilatı idare programı dahilinde icrasını teklif ederiz.”

<i>Trabzon</i>	<i>Kütahya</i>	<i>Konya</i>	<i>Kastamonu</i>
<i>Âli Şükrü</i>	<i>Mehmet Ragıp</i>	<i>Refik</i>	<i>Rüşti</i>

Ali Şükrü Bey, “İcra Vekillerinin Suret-i İntihabına Dair Kanun” teklifi görüşülürken yasama ve yürütme yetkilerinin TBMM’de toplanmasının uygun olamayacağı görüşünü savunmuştur. Ali Şükrü Bey, meclis başkanının birlikte çalışacağı arkadaşlarını tayin etme hakkının olması gerektiğini söylemiştir. Meclis başkanı kurduğu hükümeti meclise sunarak güvenoyu almalı ve görevine başlamalıdır . Ali Şükrü Bey’in kabine sistemini anlatmış olduğu görülmektedir.²¹ Ali Şükrü Bey, bakanların ayrı ayrı seçilmeleri durumunda zaman kaybına yol açılacağı endişesini de dile getirmiştir. Bunun için bir tavrı vererek icra vekillerinden her biri için meclis başkanının üçer aday göstermesini meclisin üçte iki çoğunluk ile bu üç üyeden birisini seçmesini önermiştir. İlerleyen meclis toplantılarında Ali Şükrü Bey’in bu konudaki fikirlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Şükrü Bey artık meclis başkanının aday göstermesi usulünden vazgeçilmesini istemektedir. Meclisin istemediği kişilerin defalarca oylamadan sonra adeta zorla seçtirildiklerinden bahseder.²² Ali Şükrü Bey, sadece meclis başkanı tarafından değil oluşturulacak bir encümen tarafından da aday gösterilmesine olumlu bakmaz. Namzet usulünün meclisin iradesini kayıt altına almak olduğu görüşünü ileri sürer.²³ Ali Şükrü Bey encümenleri meclisin en önemli kurumları olarak görür. Bunların kırtasiye görevi yapan birimler olarak değerlendirilmesine karşı çıkar. Encümenlerin kanun tekliflerine son halini vererek meclisin çalışmalarını

²⁰TBMM ZC,C.1,s.55

²¹TBMM ZC, C.1, ss.171-172

²² Sadık Sarısan, “Birinci Dönem TBMM’de Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey’in Faaliyetleri”

Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, s.742

²³ TBMM ZC, C.21, s.284-302

hızlandırdıklarına işaret eder.²⁴ Ali Şükrü Bey, encümenlere o kadar önem vermektedir ki bir konuşmasında icra yetkisinin de encümenlere verilmesini önermiştir. Ona göre meclis üzerinde bulundurduğu hükümet etme yetkisini encümenler vasıtasıyla kullanabilir. Buna göre encümenler ilgili oldukları alanda devletin teşkilat ve kadrosunu düzenlemeye, gereksiz görülecek makam ve memuriyetleri lağv ve ıslah etmeye, lüzumu halinde yeniden düzenlemeye yetkilidirler.²⁵

Ali Şükrü Bey, 18 Eylül 1920 günü “*Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*” metni hükümet beyannamesi adı altında meclise sunulduğunda bu teklifi bir anayasa teklifi olarak görmemiş ve hükümet programı olarak değerlendirmiştir. Ali Şükrü Bey bu yüzden teklifin Layiha Encümeni’ne havale edilmesine karşı çıkmıştır. Milletın ruhuna uygun olarak din hususuna önem verilerek kapsamlı bir anayasa oluşturmanın gerektiğini söylemiştir. Meclise karşı olan ayaklanmaların engellenmesi ve tepkilerin azaltılması için başka çare de yoktur. Böyle yapılırsa meclisin halkın desteğini arkasında hissetmesi de mümkün olabilir.²⁶

Ali Şükrü Bey, TBMM’yi “ihtilal meclisi” olarak görmekteydi. O, “*Bizim meclisimiz..., Ahval-i fevkaladeden doğmuş bir meclistir ve bunun nam-ı diğeri bir ihtilal meclisidir.*” demektedir.²⁷ Ali Şükrü Bey, Büyük Millet Meclisi’nin şekil ve mahiyetine dair kanun teklifinin görüşülmesi sırasında meclisin görev ve yetkilerini belirleyen birinci maddeye “*Hilafet ve saltanatın ve vatan ve milletin istiklal ve istihlası temin edilinceye kadar*” kaydının ilavesini önermiştir.²⁸ “Meclis egemenliği” konusunda da son derece hassastır. Zira, “*meclis milleti temsil etmektedir ve reşittir, hiçbir bir kimsenin vesayeti altına giremez, yetkisinden vazgeçemez.*”²⁹ diyerek bu konudaki kararlılığını göstermişti. Yine bir konuşmasında da “*Hakim meclistir Her şeyi yapar.*” diyerek meclisin gücünü vurgulamak istemişti.³⁰

Ali Şükrü Bey, konuşmalarında İttihat ve Terakki’ye ise temkinli yaklaşmıştır. Bir konuşmasında bu partinin geçmişte belki bir takım fenalıklarının olmuş olabileceğini, ancak, bu konuya değinmek istemediğini belirterek yorumda

²⁴ TBMM ZC, C.5, s.99

²⁵ TBMM ZC, C.19, s.386

²⁶ TBMM ZC, C.4, s.181-183

²⁷ TBMM ZC, C.4, s.24

²⁸ TBMM ZC, C.3, s.289

²⁹ TBMM ZC, C.9, s.285

³⁰ TBMM ZC, C.27, s.47

bulunmaktan kaçınmıştır. Fakat, İttihat ve Terakki düşmanlığı bahane edilerek memleketin bağımsızlığını isteyen aydınların ezilmek ve ortadan kaldırılmak istenilmesinden rahatsızdır.³¹ Ali Şükrü Bey'in Türk yenileşme tarihine bakışı ise şu şekildedir; bugüne kadar Türkiye'deki inkılapçılık adına ortaya çıkanlar sadece batıya bakan, batı fikirlerini esas alan, batıyı taklit eden kişiler olmuştur. Halkın ruhunda yer edemeyen bu kişiler tabiatıyla Türk insanını sağlıklı bir yenileşmeye de götüremezler. Ali Şükrü Bey, mecliste bir gizli celse toplantısı sırasında yaptığı konuşmasında üstü kapalı olarak saltanatın kaldırılmasını eleştirmiş, *“Teceddüdat gayet muhlik ve doğru olsa da, acaba zamanı mı idi? Harp zamanında ıslah edilmek ve yapılmak doğru mu idi?”* diyerek tepkisini dile getirmiştir. 25 Kasım 1922 tarihli bir konuşmasında da *“Müslümanız, Halifeye her suretle bağlıyız... merbutuz”* diyerek saltanatın kaldırılmış olmasına rağmen siyasi tercihini ortaya koymaktan çekinmemiştir.³² Ali Şükrü Bey, fes meselesine de muhafazakar bir bakış açısı ile yaklaşmaktadır. O, fesi Halife serpuşu olarak değerlendirmekte, Avrupalılar'ın bu başlığı Türkler'in milli başlığı olarak tanıdıklarına işaret etmektedir. Şükrü Bey gerekirse zaruri ihtiyaç maddelerinin bile ithaline sınırlama getirilmesine sıcak bakarken fesin ithalinin ekonomik mülahazalarla engellenmeye çalışılmasına kesinlikle karşı çıkmıştır.³³ Ali Şükrü Bey, bütün dünyanın Türkiye'ye öldü, ölüyor diye baktığı bir zamanda var olmasını sağlayan tek sebebin sadece ve sadece İslam olduğu düşüncesindedir. Ona göre, *“din kuvveti ve İslamiyet'e dayanan teşkilat-ı esasiyesimiz elimizdeki tek ve sarsılmaz gücümüzdür.”*³⁴

Ali Şükrü Bey, mebusların *“dokunulmazlık hakkının”* kesin şekilde savunucusu olmuştur. Hatta gasp suçuna iştirak ettiği iddia edilen Karahisar-ı Şarki Mebusu Memduh Bey'in Divan-ı Harbe sevkine dair evrakın Meclis Başkanlığı tarafından meclisin onayı alınmaksızın Adliye Encümeni'ne sevk edilmesini dahi eleştirmiştir. Ali Şükrü Bey, meclis kararı ile mebusluğu düşürülmeksizin hiç kimsenin Divan-ı Harbe gönderilemeyeceği görüşüne sahiptir. Ona göre, basit suçlardan dolayı mebusluk düşürülemez. Bu tür suçlamalara muhatap olan mebuslar milletvekilliği dönemi bittikten sonra mahkeme edilebilirler. Ancak, Ali Şükrü Bey bir başka konuşmasında da, adi suçların dokunulmazlık kapsamına giremeyeceği adli

³¹ TBMM ZC, C.2, s.16

³² TBMM ZC, C.25, s.173

³³ TBMM ZC, C.9, s.351

³⁴ TBMM ZC, C.21, s.302

takibat lazım geleceği, görüşünü savunmuştur .³⁵

Ali Şükrü Bey, “milletvekillerinin müteahhitlik yapmalarının engellenmesi” konusunda Karesi Mebusu Abdülğafur Efendi tarafından verilen kanun teklifine ise muhalefet etmiştir.Meclis denetleme görevini yerine getirerek yapılan yolsuzlukları denetlemeli ancak milletvekillerinin bu işle meşgul olmalarını engellememelidir Yasaklama yoluna gidildiğinde bu kişiler engellemelere rağmen vekilleri vasıtasıyla iş görecekler ve çekinmeden daha fazla kötülük yapabileceklerdir.³⁶

Ali Şükrü Bey “meclis egemenliği” konusunda da son derece hassastır. Zira, meclis milleti temsil etmektedir ve reşittir, hiçbir bir kimsenin vesayeti altına giremez, yetkisinden vazgeçemez.³⁷ Yine bir konuşmasında da “*Hakim meclistir Her şeyi yapar.*” diyerek meclisin gücünü vurgulamak istemiştir.³⁸

Ali Şükrü Bey, mebusların “dokunulmazlık hakkının” kesin şekilde savunucusu olmuştur. Hatta gasp suçuna iştirak ettiği iddia edilen Karahisar-ı Şarki Mebusu Memduh Bey’in Divan-ı Harbe sevkine dair evrakın Meclis Başkanlığı tarafından meclisin onayı alınmaksızın Adliye Encümeni’ne sevk edilmesini dahi eleştirmiştir. Ali Şükrü Bey, meclis karan ile mebusluğu düşürülmeksizin hiç kimsenin Divan-ı Harbe gönderilemeyeceği görüşüne sahiptir. Ona göre basit suçlardan dolayı mebusluk düşürülemez. Bu tür suçlamalara muhatap olan mebuslar milletvekilliği dönemi bittikten sonra mahkeme edilebilirler .³⁸ Ancak, Şükrü Bey bir başka konuşmasında da adi suçların dokunulmazlık kapsamına giremeyeceği adli takibat lazım geleceği görüşünü savunmuştur .³⁹

Ali Şükrü Bey, Lozan Konferansından barış çıkmasından yanadır. En azından zaman kazabilmek için barışa taraftardır. Şükrü Bey, “*Millete velevki iki senecik için olsun bir sulhü sükun ve refah temin edelim.*” diyerek, barış yapılamaması durumunda ortaya çıkması muhtemel olan tehlikelere dikkat çekmiştir. Hükümetten Musul cephesinde gerekli hazırlıklar yapıp yapılmadığını, ani bir saldırıyla Musul’un ele geçirilip geçirilemeyeceği hususunda sualine cevap istedi.⁴⁰

Ali Şükrü Bey, Birinci Lozan görüşmeleri sonrasında 5 Mart 1923 günü yapılan gizli oturumda yaptığı konuşmalarda hükümeti meclisi “*ya harp ya sulh*” şeklinde tercihe zorladığı gerekçesiyle eleştirdi. Lozan’da yanlış siyaset takip

³⁵ TBMM GCZ, C.2, s.48

³⁶ TBMM ZC, C.18, s.116

³⁷ TBMM ZC, C.9, s.285

³⁸ TBMM ZC, C.27, s.47

³⁹ TBMM GCZ, C.2, s.48

⁴⁰ TBMM GCZ, C.3, s.1256-1257

edilerek bu duruma gelindiğini, insiyatifin ve üstünlüğün sürekli olarak Lord Curzon'a bırakıldığını iddia etti. Ali Şükrü Bey'e göre ülkeyi "ya harp ya sulh" noktasına getiren sadece delegasyon heyetinin beceriksizliğidir. Ali Şükrü Bey delegeler içerisinde sadece İsmet Bey'i gayretli ve başarılı bulur. İsmet Bey asker olduğu için ihtisas alanına giren Boğazlar problemini ve askeri sınırlamalar meselesini başarılı bir şekilde çözmüştür.⁴¹ Ali Şükrü Bey, hükümetin Lozan'da meclisten gizli iş gördüğü düşüncesindedir. Yürütme yetkisi de mecliste olduğu halde hükümeti kabine sistemindeymiş gibi davranmakla suçlar. Konferans zabıtları, protokoller ve proje metinlerinin meclisten gizlendiği görüşündedir.⁴²

6 Nisan 1923 tarihindeki gizli oturumda Mustafa Kemal Paşa ile Ali Şükrü Bey'in karşılıklı tartışmaları söz konusu olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Ali Şükrü Bey'i gerçekleri görmemek ve hayal kurmakla suçlar.⁴³

Ali Şükrü Bey, siyasi konularda meclis çatısı altında gerek kendisi teklif vererek ve gerekse başka milletvekillerinin verdiği tekliflerde etkili rol oynamıştır.

Hafız Mehmet milletvekillerinin yetkilerinin en üst düzeyde olduğunu ve bu yetkilerle milli mücadelenin kazanılması hususunda her türlü kararın alınabileceğini ancak bu yetkinin iyi kullanılmaması halinde memleketin zarar göreceğini belirtmişti. "Memaliki Müstahlâzada Muvakkat Mahakimi Cezaiye Teşkili" hakkındaki kanun layihası münasebetiyle 27 Eylül 1922'deki konuşmasında ; *"Eğer heyeti hatimemiz ifayı vazifeye gayri muktedir ve gayri kâfi geliyor dersiniz; o halde mahakimi meverdenin el'an durmasına lüzum ve mâna yoktur. Mahkemelerin kapılarını kapayınız. Sonra çok rica ederim, hiçbir hükümetin ve bilhassa bir hükümeti muntazama veya bir hükümeti ihtilaliyenin tarihinde, mebusların hakim olduğu vaki olmadığı gibi, emsali de yoktur. Hem mebus hem hakim yoktur"* dedi. Bu sözlerine karşılık Diyarbakır mebusu Kadri Bey'in *"vardır"* şeklinde cevap vermesi üzerine sözlerine devam eden Hafız Mehmet Bey *"Yoktur. Ruslar'da Çekalar vardır. Efendiler, madem ki mebuslarda sıfatı masuniyet vardır, böyle sıfatı masuniyeti haiz olan zevatın hakim mevkiinde bulunması doğru değildir. Hepimiz insanız, mebus olmak itibarı ile, insanlığın fevkine çıkmış değiliz."* dedi.⁴⁴

Hafız Mehmet, "Heyeti Vekilenin Vazife ve Mesuliyetine Dair" kanun teklifi münasebetiyle 24 Kasım 1921 tarihli konuşmasında Büyük Millet Meclisi'nin

⁴¹ TBMM GCZ, C.3, s.1255

⁴² TBMM GCZ, C.3, s.36

⁴³ Sarısamam, "Birinci Dönem TBMM'de Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in Faaliyetleri", s.741

⁴⁴ TBMM ZC, C.23, s.204

ahvaline değinerek şunları ifade etti: “*Meclisi Ali teşrii ve icrai salahiyetleri kendi nefsinde cem etmiştir. Böyle teşrii ve icrai salahiyetleri haiz bir meclis belki doğru değildir. Fakat millet kendi hakimiyeti mutlakasını bilâkayıt ve şart tesis ettikten sonra, meclisin Kuvve-î İcraiye’ye tayin edeceği zevatın ayrı ayrı intihabıyla bir icra reisi intihabından sonra o icra reisinin itimat gerdesi olan zevattan mürekkep teşkil edeceği bir kabine ile meclise gelip itimat reyi alması arasında hukuken bir fark göremiyorum. Yani Meclisi Ali Heyeti Vekileyi ayrı ayrı intihab etmekte, bir reisi hükümet veyahut reisi vükelâ intihab edip onun intihab edecek olduğu zevattan mürekkep bir kabinenin meclisten gelip itimat reyi almasında bir farkı hukuki göremiyorum.*”⁴⁵

Hafız Mehmet Bey, Lozan Konferansı’nda takip olunacak iktisadi ve mali program ile programın uygulanması ve siyasetteki yeri hakkında yapılan tartışmalarda söz almıştı. 3 Mart 1923’deki konuşmasında bu konuyla ilgili olarak şunları söyledi; “*Biz buraya memleketin düveli itilafiye her birimiz birer yerden intihap edilip geldik ve içimizden bir Heyeti Vekile ayırdık. Bunlara itimat ettiğimiz için ayırdık. Bir Heyeti Vekileye itimadımız yoksa onu yerinde tutmak menafi memlekete mugayirdir. Heyeti Vekile bir muahedeyi sulhiye ile karşımıza geldi. Ben vaziyeti siyasiye, vaziyeti askeriye ve vaziyeti maliyeme nazaran şu muahede şayanı kabuldür veyahut değildir, diyeceğim. Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi gelip bana bütün vaziyeti askeriyeyi izah etmedikçe ben şu muahede-i sulhiyeye iyi veya feradır diyemeyeceğim. Keza ahvali maliyemizi bileceğim. Ona göre muahedenin bu cihetini kabul edip etmemek lâzım geldiğine karar vereceğim. Kezalik vaziyeti askeriyeyi dahi bu suretle bilmekliğim lazım gelir. Yoksa verdiğim reyde isabet olmaz.*”⁴⁶

Hafız Mehmet Bey, “Hıyaneti Vataniye”den mahkum Konya’nın Sungurlu Mahallesi’nden Hacı Mustafa oğlu Ragıb hakkındaki Adliye Encümeni mazbatası münasebetiyle 6 Aralık 1921 tarihli konuşmasında adı geçen şahsın fer’an zimethal olabileceğini ifade ederek, bu hususta şunları söyledi: “*İsyandan mukaddem, isyanla alâkadar olduğu sabit olmadığı gibi, vukuattan sonra dahi bu adamın müteaddit eşhas tarafından o fiilde failler meyanında görüldüğü sabit değildir. Daha doğrusu müteaddit efalini müteaddit eşhas ayrı ayrı görmüştür. Encümen belki de bunun beraatîne karar verirdi. Fakat mütaaddit efali fer’an zimethal olmak üzere mütaaddit şahitlerin ayrı ayrı görmesine, yani münferiden bir kişinin söylemesine göre biz*

⁴⁵ TBMM ZC, C.14, s.332

⁴⁶ TBMM GCZ, C.4, s.40

*adama ancak fer'an zimethai diyebildik. Faili hakiki demeye dilimiz varmadı. Mesele budur. Bu itibarla bu adama dense dense ancak fer'an zimethai denebilir*⁴⁷

Yine Hıyaneti Vataniye'den idama mahkum Lâdik kasabasından⁴⁸ Osman ile arkadaşları hakkındaki Adliye Encümeni mazbatası münasebetiyle 12 Ocak 1922'deki konuşmasında; *“Burada bir kısmı on beş seneye, bir kısmı da yüz bir seneye veyahut müebbet küreğe mahkum oldukları için biz on beş sene ve ondan ekalli müddetle mahkum olanlar hakkında dedik ki; affı umumiden istifade etmişlerdir. Bunların evrakının tetkikine lüzum yoktur. İdam ve müebbet küreğe mahkum olanlar hakkında bir kere Heyeti Umumiye karar verecektir. Diyoruz ki, bu adamlar vakta orada hazır bulunmuşlar, fakat kendilerine isnat ve ispat olunan fiillere nazaran bunlara idam ve müebbet kürek cezası takdir edilmesini encümen isnat ve ispat edilen fiillerin derecesine göre, muvafık bulmamıştır. Encümen bunların kimisini on seneye, kimisini beş seneye mahkûm ediyor. Bu nokta-i nazardan biz mazbatamızda delâili mevcude gösterdik”*⁴⁹ dedi.

Hafız Mehmet Bey, memlekette suç işleyenlerin ne şekilde yargılanacağını belirlenmesine meclisin karar vermesine temkinli yaklaşmıştı. Bu durumun bazı hallerde meclisin otoritesini sarsabileceğini öne sürmüştü. Memaliki müstahlâsada muvakkat mahakimi cezaiye teşkili hakkındaki kanun layihası münasebetiyle 27 Eylül 1922 tarihli konuşmasında; *“Malümaliniz, usulü cezaiye diyor ki; cürümden münbais hukuku şahsiye, cürmün tabi olduğu müruruzamana tabidir. Yani bir sene, üç sene, on sene müruruzamanla hukuku şahsiye takip edilemez. Şimdi ahlâksızlık olur mu? Olmaz mı? Bir akdi meşru ile size yüz lira veriyorum. Bunun müruruzamanı on beş senedir. Sonra, bir fiili gayr-i meşru ile benim malım çalınıyor. Onun müruru zamanı üç senedir. Demek efali gayr-i meşru ile zimmet, medyuna terettübeden hukuk, daha hafif ahkâma tabidir. Sonra bir fiil meşru ile vukua gelen zimmet on beş senedir. Kanunun ibaresi budur.”*⁵⁰ dedi.

Hafız Mehmet Efendi mecliste daha ziyade öğrenim gördüğü alan olan hukuk konularında çalışmalar yapmış ve bu konularda görüşlerini bildirmiştir. Esbak Amasya Müdde-i Umumisi Süleyman Efendi'nin bakıye-i müddeti cezaiyesinin affına dair kanun münasebetiyle 9 Aralık 1922'de yaptığı konuşmada, *“affı hususi için kanun yapmanın*

⁴⁷ TBMM ZC, C.15, s.49

⁴⁸ Bu günkü Samsun İlinin Ladik İlçesi.

⁴⁹ TBMM ZC, C.16, s.22-23

⁵⁰ TBMM ZC, C.23, s.205

gereksiz olduğunu, kanunun genel aflar için olabileceğini” belirtti.⁵¹ Bu görüşünü, Mustafa oğlu Ali Başo’nun bakıye-i müddeti cezaiyesinin affı hakkındaki kanun münasebetiyle 23 Aralık 1922’deki konuşmasında da dile getirerek, şahıs affı için kanun yapılamayacağını ifade etti.⁵²

Memaliki müstahlâsada işgal müddetine mahkemelerden sadır olan hükümler hakkındaki kanun layihası münasebetiyle 26 Şubat 1923 tarihli konuşmasında, hakimlerimiz hakkında suizanda bulunmanın doğru olmayacağını vurgulayarak, öyle devam etti: *“Herhangi bir hakimimizin veya alelmenum hakimlerimizin tazyik altında, tesir altında hilafı kanun, hilafı adalet hüküm vereceklerini kabul etmek doğru bir şey değildir. Verilen hükümler temyizen tasdik olunmuşsa muteber, eğer tasdik olunmamışsa türk kanuniyeye müracaat edilmeksizin iksitabı katiyet etmişse gayr-i muteberdir. Bu da doru değildir”*⁵³

Hafız Mehmet Bey, Lozan Konferansı’ndaki tekalifi sulhiye üzerinde İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, Hariciye Vekili İsmet Paşa ve Sulh Heyeti Murahhasa müşavirlerinden Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey’in izahatı münasebetiyle 4 Mart 1923 tarihinde Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey’in *“Biz teşekkül ettiğimiz vakit karşımızda Yunan değil, bugünkü düşmanlarımız olan Düvel-i İtilafîye mevcuttur. Onun için ibtidai teklifimizde karşımızda bulunan düşmanla karşı daha acizken gösterdiğimiz azim ve metaneti bugün elimizde muzaffer bîr ordu olduğu halde neden dolayı düveli it Hafîyeye karşı boyun eğiyoruz?”* sözleri üzerine Hafız Mehmet Bey, *“Bizim evvelki kararımız yaşamak için ölmektir. Şimdiki kararımız yaşamak için yaşamaktır. Bizim davamızda benim o vakit ki ahalinin hissiyatında intibaatım şu idi: Bu dava hudut meselesi değil, istiklâl davasıdır. Hudut mevzubahis değildir. Evvelce bize kalacak parçada hisse-i şayia yok idi. Adli, mali, iktisadi, arzı mesail ikinci meseledir. Davamızın bidayetinde halkın duyduğu hissiyat bu olduğu gibi, bugün de budur. Şu hale göre millet çocuğundan ihtiyarına varıncaya kadar vazifesini ifa etti. Fakat, bundan istifade yolu bilinemedi ve kabahat hepimize aittir.”* dedi.⁵⁴

Meclisin ilk toplantı günlerinde Ankara’da olmayan Hasan Bey, meclis açıldıktan 9 ay sonra meclise katılmış ve memleketin bedbaht talihinin değişmesi için hızla kara alınması gerektiği görüşünü savunarak çalışmalarına süratle başlamıştır.

⁵¹ TBMM ZC, C.25, s.293

⁵² TBMM ZC, C.26, s.25

⁵³ TBMM ZC, C.27, s.497

⁵⁴ TBMM GCZ., C.4,s.97

Meclisin olağanüstü şartlar altında çalıştığını belirterek süratle karar alması gerektiği için, gereksiz konular üzerine tartışmalara girilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁵ Ayrıca bu zor dönemde İstiklal Mahkemeleri gibi olağanüstü yetkiler sahip bir kurumun gerekliliğini vurgulamış ve bunların yetkilerinin sınırlanmasını teklif eden mebuslara şiddetle karşı çıkmıştır.⁵⁶

Hasan Bey, mecliste Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun kurulmasında etkili olmuş ve bu grubun kurucu üyeleri arasında yer almıştır⁵⁷. O, ülkenin bütünlüğünün sağlanmasının hep birlikte çalışmaktan ve ortak kararlar almaktan geçtiğini söylemektedir.

Hasan Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından önerilen ve meclisin seçtiği delegeler arasında yer alarak TBMM'yi Lozan'da temsil eden heyette yer almıştı. Lozan'a gidecek Türk Delegasyonuna 3 Kasım 1922'de seçilerek görevinin sonuna kadar izinli sayılması kararlaştırıldı. Yıl sonunda Ankara'ya gelen Hasan Bey, 1 Ocak 1923 günlü gizli oturumda meclise Lozan Görüşmeleri hakkında beyanatta bulundu. Hasan Bey, İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon'un İtilaf Devletlerinin Türk Hükümeti hakkında ortak karar almaları gerektiğini bu hususta Fransa ve İtalya devletlerinin ortak kararlarını alınması gerektiğini beyan ederek görüşmelerin bir hafta tehir etmesine vesile olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Lord Curzon'un Türk Hükümeti'nden "ya savaş yada barış" isteğinde bulunarak görüşmelere damgasını vurduğunu söylemiştir. Türk heyetinin Lozan'da batı Trakya sınırı konusunda çok titiz davrandığını ve buradaki topraklardan taviz vermek istemediklerini çok açık bir dille görüşmelerde dile getirdiklerini söylemiştir. Boğazlar meselesinde ise Misak-ı Milli' de belirtilen şartların aynen geçerli kabul edilmesini ve şimdiye kadar mevcut şekliyle daima bütün devletlerin savaş gemilerine kapalı tutulması gerektiği hususundaki kararlılıklarını görüşmelerde dile getirdiklerini söylemiştir. Boğazlardan diğer türlü gemi geçişi konusunda bir problem çıkmadığını ancak geçecek olan gemilerin 24 saat içinde boğazı terk etmeleri gerektiği konusunda kara alındığını vurgulamıştır. Hasan Bey, kapitülasyonlar konusunda görüşmelerin tıkandığını, kendilerinin bu hususta İtilaf Devletlerinden makul yaklaşımlar beklediklerini dile getirmiştir. Azınlıklar konusunda da Lozan'daki heyetin büyük gayret sarf ettiğini söyleyen Hasan Bey, Türk Hükümeti'nin Müslim ve Gayrimüslim ayrımında

⁵⁵ TBMM ZC, C.8, s.543

⁵⁶ TBMM ZC, C.22, s.43

⁵⁷ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.300

bulunmadığını, bunların yıllardır bir çatı altında huzur ve sükunet içinde yaşadıklarını, ibadetlerin serbestçe yapabildiklerini söylemiştir. Ancak görüşmelerde karşılığın Ermeni sorununun getirildiğini ve bu konuda görüşmelerin tekrar zora girdiğini söylemiştir. Görüşmelerde nüfus mübadelesi yapılması kararı çıktığını ve buna Türk heyetinin de olumlu baktığını ifade etmiştir.⁵⁸

Hasan Bey, Lozan görüşmeleri hakkında bütün hususlarda detaylı açıklamalarda bulunduktan sonra meclisteki mebuslardan gelen memnuniyetsizlikler üzerine; *“İstikrar yoktu, ne olacağı belli değildir gibi hisler ve telakkiler yağıyor. Biz bunların etkisi altında kalıyoruz. Binaenaleyh biz her zamandan ziyade içeride istikrarın tam olarak mevcut olduğunu dışarıya göstermeliyiz. Bunu bütün arkadaşlardan diliyorum”*⁵⁹ dedi, mebusların ve dolayısıyla halkın desteğini ve güvenini istedi. Hasan Bey, mecliste Lozan’daki görüşmeler hususunda gerekli izahatlarda bulunduktan sonra tekrar görüşmelerin olduğu Lozan şehrine gitmiş ve 24 Temmuz 1923’te Lozan Barış Antlaşması’nı imzalayanlar arasında yer almıştır. Katılan diğer üyelerle birlikte 10 Ağustos’ta yurda geri dönmüş ve meclisteki çalışmalarına devam etmiştir.

Karahisarlı Sahip Milletvekili İsmail Şükrü Efendi ile arkadaşlarının gelecek içtimain Haziran’ın 18. gününe taliki hakkında verdiği tahrir üzerine 30 Mayıs 1921 tarihli konuşması: *“Yeni bütçe Heyeti Celilenize takdim edilmiştir. İstirhamım, bütçenin ikmalî, tetkiki, Heyeti Celilenizin tasdikine, iktiranına kadar muamelatı hükümeti durdurmak imkânı yoktur. Bir an evvel bütçeyi heyeti umumiyesiyle Heyeti Celilenize sevk etmek üzere faaliyetinin tanzimi ve mütemadiyen çalışmasını tahtı vücupta görüyorum.”* şeklinde izahta bulunarak, yıllık bütçenin görüşülmesinin önem arz ettiğini ve tatil münasebetiyle “Muvazene-i Maliye Encümeni”nin faaliyetinin tatile uğramaması gerektiğini vurguladı.⁶⁰

Hasan Bey, 12 Ekim 1922 tarihli oturumda, Nevahi Kanunu Layihasının haftada 2 gün müzakere edilmesine dair Dahiliye Vekaletinin tezkeresi münasebetiyle yaptığı konuşmasında, Nevahi Kanununun öneminin malum olduğunu ifade eden Hasan Bey, müzakereye dair maruzatını şu şekilde ifade etti: *“Bendeniz ruzname-i müzakeratın tayin ve tespiti için ve mesaisini hangi işlere sarf edeceğini tespit için saat tayin etmek, gün tayin etmek hususunun Heyeti Vekileye atı olmadığı*

⁵⁸ TBMM GCZ, C.3, s.1169-1197

⁵⁹ TBMM GCZ, C.3, s.1186

⁶⁰ TBMM ZC, C.10, s.377

kanaatindeyim. Heyeti Celile'nin mesaisi, Heyeti Vekilenin teklifatı ile taayyün etmiş olacak. Bu doğru değildir."⁶¹

Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Paşa'nın avdetine kadar İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey' in kendisine vekalet edeceğine dair İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti tezkeresi münasebetiyle Hasan Bey, 16 Ekim 1922'de yaptığı konuşmasında; *"Bir makamı vekaleti işgal eden zat diğer bir vekile vekil olarak Heyeti Celilece intihap olunursa bunun taaddüdü mevzuu bahis olabilir. Halbuki meselenin şekli öyle değildir. Asıl vekil olan zevat vazifeten başka bir mahalde devir ve teftişte bulunduğu için, burada merkezdeki umur ve hususati vekaleti kendi namlarına imza ve vekalet için arkadaşlarından birini vekil yapmışlardır. Eğer intihap ile olsaydı ve vekalet vekili olarak olsaydı, bendeniz de taaddüde bir mani, bir mahzur görürdüm. Fakat arkadaşları şahsen vekil yaptığı için bir mani-i kanuni yoktur."*⁶² dedi.

Hasan Bey, Kanuni Esasi'nin uygulanması ve kabul edilmesinin refi hakkında layihai kanuniye münasebetiyle 14 Eylül 1922'de yaptığı konuşmasında usule değinerek şunları ifade etti: *"Kanunu Esasinin madde-i malumesi mucibince; Hükümete muayyen mesai üzerinde bazı ahval ve hususati müstacelede Meclisi Milliye Kanuniyeti teklif edilmek üzere muvakkat kararname ile ahkâm vazetmek salahiyetini veriyor. Fakat bu mukayyettir. Ahkâmı esasiyeye ve hukuku esasiyeye mugayir olmamak gibi hususat şartıyla."*⁶³ Böylece Kanuni Esasi'nin yeni kurulan devlet için önemine değinenerek, devletin varlığını bu kanunların sağlayacağını ifade etti.

Hüsrev Bey Milli Mücadele'de her zaman Atatürk'ün yanında yer almış ve O'nun Milli Mücadelede çok önemli bir insan olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Hüsrev Bey Meclisin olağanüstü şartlarda oluşturulmuş bir kurum olduğunu dolayısıyla, burada bir çok subay, mülki amir ve diğer meslek gruplarından şahısların bulunduğunu söyler. Meclis, Milli Mücadele'de büyük işlere imza atmıştır. *"Tarihi cihanda bu Büyük Millet Meclisi'nin yaptığı iş kadar hiçbir devlet iş görmemiştir. Bugün tek mil dünyaya karşı istiklal uğrunda mücadele eden bu milletin yegane istinatgahı bu binadır."* diyerek, meclisin çalışkanlığını, övüp, azminden taktirle bahsetmiştir.⁶⁴ Hüsrev Bey, mecliste tartışılan konuların gayet açık ve sade bir şekilde görüşülmesini isterken, konuların rahat anlaşılabilmesi için, konudan konuya

⁶¹ TBMM ZC, C.23, s.366

⁶² TBMM ZC, C.23, s.424

⁶³ TBMM GCZ, C.3, s.772

⁶⁴ TBMM ZC, C.6, s.107

geçilmemesine dikkat edilmesi düşüncesindedir.⁶⁵ Ayrıca meclisin müzakere edip, bitiremediği konuları gece dahi çalışıp bitirme gayretinde olmasını düşünmesi, onun disiplinli bir çalışma sisteminin varlığına işaret eder.⁶⁶ Meclisten ayrıldıktan sonra mülki memurların eski görevlerine dönebilmesi mümkün iken, askerlerin mesleklerine dönemeyeceğini ifade eder. Mecliste bu konuyla ilgili bir konuşmasında “Askerler siyasetle meşgul olamazlar” demiştir. Ancak subayların askerlikten istifa etmiş sayılmalarını yanlış bularak olağanüstü durumun göz önüne alınmasını ve 29 Eylül 1920 tarihi itibarıyla bu yıla mahsus olmak üzere subaylara mezuniyet verilmesini ister.⁶⁷ 29 Ekim 1920 tarihinde konuyu tekrar gündeme getirir fakat Hüsrev Bey’in bu teklifi Layiha Encümeni tarafından reddedilir.⁶⁸ Hüsrev Bey’e göre, milletvekillerinin dokunulmazlık hakkı olmalıdır. Bu sayede onlar rey ve fikirlerini serbestçe ortaya koyabilirler. Hüsrev Bey’e göre mecliste yaptıkları konuşmalar ve verdikleri reylerden dolayı suçlanamazlar. Ancak meclisin iç tüzüğü hilafında harekete etmiş olanlar nizamname gereğince cezalandırılabilirler. Meclis içerisinde milletvekilleri birbirleriyle tartışabilir hatta aleyhlerinde söz söyleyebilirler. Fakat bu tavır meclis dışına çıkmamalıdır. Ancak bir meclis üyesi, ihanet içerisinde bulunur; anayasayı çiğner ilgaya yeltenir veya yolsuzluk suçlamalarından biriyle karşı karşıya olursa, meclisin 2/3 çoğunluğuyla dokunulmazlığı kaldırılabilir. Mahkeme edilir cezası mahkeme kararıyla verilir ancak ceza alırsa üyeliği düşebilir, diye düşünmektedir.⁶⁹

Hüsrev Bey mebuslar arasında “İstanbul mebusu olmak” meselesinin gündeme geldiğini fakat bu sıfatın önemli olmadığını, mebusların tüm vatani temsil ettiğini ifade eder.⁷⁰ Hüsrev Bey’e göre meclisteki mebuslar memleketi tüm manasıyla tanıyan şahıslardan oluşmalıdır. Bunun için mecliste askerlikten anlayan tanınmış askeri simaların bulunmasını, Mustafa Kemal Paşa gibi, diplomatların olmasını, hukukçuların bulunmasını ve en önemlisi maliyede ihtisas sahibi kişilerin olmasını ister. Bunların varlığının ülkeye büyük faydalar getireceği kanaatinde dir.⁷¹

Hüsrev Bey mecliste milletin temsil edilmesi ve mebusların seçimi konusunda köylerin ilçeye; ilçenin ile, illerin de Büyük Millet Meclisi’ne temsilciler

⁶⁵ TBMM GCZ, C.1, s.406

⁶⁶ TBMM GCZ, C.2, s.206

⁶⁷ TBMM ZC, C.4, s.367

⁶⁸ TBMM ZC, C.5, s.111

⁶⁹ TBMM ZC, C.7, s.367

⁷⁰ TBMM GCZ, C.1, s.114

⁷¹ TBMM ZC, C.6, ss.155-156

göndermesi yoluyla yapılmasının en uygun olduğunu söylemiş ve ancak bu şekilde milletin tam olarak temsil edilebileceğini savunmuştur.⁷²

Hüsrev Bey'in meclisteki en önemli çalışmalarından biri de, 5 Ağustos 1921 tarihinde Atatürk' e verilen Başkumandanlık yetkisinin⁷³ üç ay uzatılmasıyla ilgili arkadaşlarıyla birlikte verdiği yasa tasarısıdır. Bu tasarı yapılan oylamada⁷⁴ kanun olarak 31 Ekim 1921'de kabul edilmiştir.⁷⁵ Hüsrev Bey bu konuyla ilgili olarak "memleketin olağanüstü şartlar altında olduğunu bunun üstesinden de ancak Atatürk'ün askeri dehasının sınırsız olarak kullanılmasıyla baş edilebileceğini" söylemiştir. Hüsrev Bey Başkumandanlık süresinin 3. kez dolması dolayısıyla yeniden uzatılmasıyla ilgili olarak 15 arkadaşıyla birlikte kanun önerisi sunmuştur.⁷⁶ Görüşmeler gizli ve açık oturumlarda devam etmiş Ali Şükrü Bey (Trabzon) ve Hüseyin Avni Bey (Erzurum) bu konuya muhalefet etmişlerdir. Bu hususta Hüsrev Bey ile Hüseyin Avni Bey arasında sözlü atışmalar olmuştur.⁷⁷ Ancak konunun üzerine kararlılıkla giden Hüsrev Bey bu konudaki haklılığını milletvekillerine kabul ettirmiş, yapılan oylama sonucunda⁷⁸ 5 Mayıs 1922 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere Başkumandanlık Kanunu üç ay daha uzatılmıştır.⁷⁹

Hüsrev Bey, "Saltanatın Kaldırılması" hususunda, 8-9 ay önce kendisinin saltanatın yanında olduğunu ancak Anadolu'daki feci durumu görmesi üzerine bu tutumunun değiştiğini söyleyerek, saltanatın şeriatı kullanarak Anadolu insanına çileler çektirdiğini ve İtilaf Devletleri tarafından yapılan zulüm ve işgalleri göz ardı etmeye çalıştığını söylemiştir. Bu hususiyet içerisinde Hüsrev Bey İstanbul Hükümetiyle aynı anda Londra Konferansı'na katılmanın aleyhimize olacağını savunmuş ve buradan TBMM Hükümeti'nin bir kazanç elde edemeyeceğini vurgulamıştır.⁸⁰

Hüsrev Bey yine arkadaşlarıyla birlikte verdikleri "Düğünlerde İsrafın Men'i Hakkında" kanun önerisi 3 Haziran 1920'deki birleşimde Şeriye ve Dahiliye Encümenlerine havale edilmiş⁸¹ ve öneri 25 Kasım 1920 tarihli birleşimde

⁷² TBMM ZC, C.7, ss.321-339

⁷³ Başkumandanlık Kanununun görüşmeleri için Bkz. TBMM GCZ, C.2, s.132-180. Ayrıca TBMM ZC, C.11, s.236-403; C.12, s.18-19

⁷⁴ Oylamaya katılan 167 üyeden, 152'si kabul, 12'si red, 3'ü çekimser oy kullanmışlardır.

⁷⁵ TBMM ZC, C.2, ss.5-6

⁷⁶ TBMM GCZ, C.3, ss.310-331

⁷⁷ TBMM ZC. C.19, SS.520-521

⁷⁸ Oylamaya katılan 206 milletvekilinden, 177'si kabul, 11'i red, 15'i çekimser oy kullanmışlardır.

⁷⁹ TBMM ZC, C.19, s.520

⁸⁰ TBMM GCZ, C.1, s.368

⁸¹ TBMM ZC, C.2, s.68

görüülerek kanunlaşmıştır.⁸² Hüsrev Bey, 18 Kasım 1920 tarihli bir konuşmasında, Ali Şükrü Bey'in söylemiş olduğu “mütareke meclisin hakkıdır” sözünü eleştirmiştir. Hüsrev Bey'e göre, mütareke ve muahede birbirini takip eden safhalardır. Mütarekenin doğrudan doğruya ordunun hakkı olduğunu düşünmektedir. Zira, geçici olarak ateşkes anlaşması imzalandıktan sonra herhangi bir saldırı durumunda gerekli savunma tedbirlerini alacak yegane kurumun ordu olduğunu, ihtiyaç duyulan askeri malzemenin tespitini de ordunun yapacağını söyler. Bu sebeplerle, askeri hareketin karşılıklı olarak durdurulduğu mütareke dönemini ordunun belirlemesi gerektiğini düşünmektedir.⁸³

1923 senesi başında Lozan Konferansı görüşmeleri sırasında heyetimiz içinde bulunan Hasan Bey (Trabzon) Ankara'ya gelmiş ve müzakerelerin mevcut durumu hakkında meclisi bilgilendirmişti. Hasan Bey'in sözleri sebebiyle mecliste tartışmalar cereyan etmişti. Bu tartışmalar sırasında söz alan Hüsrev Bey, Batı sınırlarımız konusunda oldukça duyarlı davranmıştır. Ayrıca Karaağaç'da doğduğu için buranın kesinlikle Yunanlılara verilmesine karşıydı. Zira Karaağaç'ın Edirne'nin doğal bir parçası ve Karaağaç'taki tren istasyonunun Edirne'nin tamamlayıcısı olduğunu söylerken, buranın elden çıkması durumunda Edirne'nin bir kasaba şeklini alacağını ifade ederek *“Gerek iktisadi ve gerekse milli ve askeri sebeplerden Karaağaç'ın bizde bırakılması lazımdır.”* demişti.⁸⁴

Hüsrev Bey, Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın, Londra'ya gönderilecek heyeti murahhas vesilesiyle, İstanbul'da bulunan Tefvik Paşa ile cereyan eden muhaberata dair beyanatı münasebetiyle 29 Ocak 1921 tarihli konuşmasında, Mersin Mebusu İsmail Safa Bey'in *“Hükümeti Millî iyen in teklifat arasında gayet mühim bir madde var. Zatı şahanenin Meclisimizin meşruiyetini ve milletin mukadderatına bizzat hakim olduğunu ilân etmesi talep ediliyor. Zatı Şahane Hükümeti Milliye tarafından bihakkın talep buyur ulan bu ilanı yapmadığı takdirde ona karşı vaziyetimiz ne olacaktır?”* sözlerine cevaben Hüsrev Gerede Bey şunları ifade etti: *“Bundan 8-9 ay evvel Şeriati Garrayi Amediyeyi âleti fesat edenlerin nasıl sahte fetva çıkardıklarını da biliriz ve Anadolu ulemayı kiramının da ona karşı nasıl bir fetva çıkardıklarını da biliriz ve o fetvayı çıkaranların Zatı Akdesi Padişahu tarafından tayin olunduğunu da biliriz. Binaenaleyh, Zatı Şahane 8-9 ay evvel,*

⁸² TBMM I. Dönem Kavanin Mecmuası: S.59, 3.T., Düstur, C.1, s.146

⁸³ TBMM ZC, C.5, s.382

⁸⁴ TBMM ZC, C.26, s.163

ihimal iğfal olunmuş, ihtimal öyle görmüş. Bugün Hükümeti Milliyemiz'm kendilerine hitap ettikleri sual gayet kati ve zamanında sorulmuş ve şu vaziyeti siyasiyenin icabatı aliyesinden bulunmuş bir sualdir. İster cevap verir, ister vermez. Bizim nazarımızda mevcut olan şahıs değildir. Makamı Muallâyı Hilafettir”⁸⁵

Hüsrev Bey, bir konuşmasında, mahkemelerde ve hapishanelerdeki eksikliklerden bahsederek, mevcut hapishanelerin çok bakımsız olduğunu söyler ve buraların ıslah edilmesinin şart olduğunu vurgular. Mahkemelerin de çok noksanlarının olduğunu ve bunların en yakın zamanda giderilmesini ancak bu suretle hukuk düzeninin sağlanabileceğini ve sosyal kargaşaların ortadan kalkacağını ifade eder.⁸⁶

2) Mali ve Ekonomik Alandaki Faaliyetler

Mustafa Kemal Paşa, Hasan Bey'in tahsilli olması itibarıyla ona hemen İktisat Vekaletinde görev vermiş bu görevin ardında Maliye Vekilliği görevine getirilmiştir. Maliye Vekilliği yapmış olan Hasan Hüsnü (Saka) Bey, maliye ve ekonomi alanında mecliste önemli çalışmalarda bulunmuş ve konuşmalar yapmıştır. Milli mücadelenin kazanılması hususunda gayret gösteren Hasan Bey, Maliye Vekilliği görevini sürdürürken, milletvekillerinin verdiği önergeler karşısında hiç kimsenin aklında soru kalmayacak şekilde açıklamalarda bulunmuştu.

Maliye Vekilliğine getirilen Hasan Bey 1921 yılı Bütçe Kanunu görüşmelerinde söz alarak “Geçici Avans Kanunları” ile maliyenin idare edilemeyeceğini ifade ederek acilen Mili Müdafaa Bütçesinin görüşülmesini istemiş bu konuda gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁸⁷ Yine Hasan Bey aynı konuyla ilgili görüşmeler devam ederken şöyle demiştir; “Şunu itiraf ile söze başlayacağım ki 1921 bütçesi, sebepleri ne olursa olsun 1920 bütçesinin akıbetine uğramıştır. Yani yılın sonuna 18 gün kalmıştır. Bu 18 gün içinde bütçenin genel kurulca fasıl fasıl görüşülmesi bugün başlayacak ve devam edecektir. Ancak 1921 bütçesinin 1920 bütçesinden nitelik farkı vardır. 1920 bütçesi olayların zorladığı nedenlerle gecikmesi dolayısıyla harcamalar, bütün bir yıl boyunca hiçbir esasa dayanmaksızın meclisimizin kabul ettiği avans kanunlarıyla yapılmış istenilen bütçeden farklı

⁸⁵ TBMM ZC, C.7, s.413-414

⁸⁶ TBMM ZC, C.26, s.284

⁸⁷ TBMM GCZ, C.2, s.88

*tutarlar ortaya çıkmıştır. 1921 yılı başlarında yüce kurulumuz gider bütçemizin yüzde altmışını oluşturan Milli Müdafaa Bütçesini fasıl fasıl yani kanunlar çerçevesinde incelemiş, onaylı bütçe haline getirmiştir. Bugün yeniden fasıl fasıl inceleme ve onay bahis konusu değildir. Meclis içerisindeki dairelerin bütçelerinin ayrı ayrı incelenmesi esası kabul edilmiş iken sonra İcra Vekilleri Heyeti'nde değişiklikler meydana gelince ,bu dairelerin gider bütçeleri, savaş koşulları içerisinde ancak zor koşullarda yüksek kurulumuza gönderilebilmiştir. Ancak geçen bu süre içerisinde yapılan harcamalar avanslarla yapılmış değildir. Çünkü 18 Haziran 1921 tarihli kararımızla bütçe 1 Temmuz tarihinden itibaren yürürlüğe konulmuştur.”*⁸⁸ Hasan Bey Maliye Vekaleti'nde yken hiçbir kimsenin aklında en ufak bir tereddüt kalmayacak bir şekilde kararlar almış ve her hususta mecliste açıklamalarda bulunmuştur. Milletvekillerinin aldığı maaş ve harcırah konusunda da Hasan Bey, zor şartlar altında meclise ulaşan bu insanların en iyi şekilde yaşamaları gerektiğini, ailelerine yardım yapılarak geçim sıkıntılarının aşılması onların yalnızca memleket meseleleri üzerine düşünmeleri gerektiğini söylemiştir.⁸⁹

Karadeniz Limanlarına ithal olunacak olan mısır ve mısır unları ile İzmit Sancağı'na gelecek buğday, arpa, mısır ve bunların unlarının gümrük resminden muaf tutulması gerektiğini savunmuştur. Çünkü Anadolu insanının bu gibi erzaklara acilen ihtiyacı vardır. Eğer bunlardan aşırı bir vergi alınacak olursa halkın temel ihtiyaç kaynaklarının lüks tüketim malları olacağını savunmuştur.⁹⁰

Düşman istilasından kurtarılan mahallerdeki, sahipleri firar eden gayri menkul mallara değer biçilerek sahipleri kaybolmuş bu malların evleri yıkılmış olanlara verilmesine dair kanuna destek vermiş bu sayede istila nedeniyle perişan olmuş, göç ederken malını mülkünü bırakıp gitmiş olanlara destek olunacağını savunmuştur. Bu gibi kimselerin bu kanun sayesinde rahatlıkla iskan edilebileceğini söylemiştir.⁹¹

Hasan Bey, Yahya Galip Bey (Kırşehir)'in suali üzerine Rus altınlarının fiyatının neden arttığını açıklamıştır. Hasan Bey, bu konuyla ilgili olarak Rusya Hükümeti'ne karşı bir jest yapmak amacıyla bunun Türk Hükümeti tarafından yapıldığını söyleyenlerin yanıldığını Rus altınının ülkemiz içerisinde fiyatlarının birden artışının nedenini, Osmanlı Devleti'nin limanlardan ve başka yollardan

⁸⁸ TBMM GCZ, C.2, s.735;748

⁸⁹ TBMM GCZ, C.1, s.145

⁹⁰ TBMM GCZ, C.2, ss.682-698

⁹¹ TBMM ZC, C.14, s.159-161

ülkeden kaçırılan altının tekrar ülkeye girmesini yasakladığı için içte bir altın azalması ve dışarıda altın birikimi olmasına bağlamaktadır. Bu ülkelerin yeni kurulan ve paraya ihtiyacı olan bu ülkemiz içerisine altını yüksek fiyata sokmalarının gayet tabii olduğunu söylemiştir.⁹²

TBMM bütçesi hakkında mecliste gizli celselerde ve açık celselerde muhtelif zamanlarda beyanatlarda bulunmuştur.⁹³

Tuz Kanununun tadiline dair kanun layihası münasebetiyle 18 Eylül 1921’de yaptığı konuşmada, bu kanun teklifinin sebeplerini iki noktada toplayarak bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etti. *“Bu kanunun iki esbabı mucibesi vardır. Birisi, Heyeti Celilenizin malumu olan bütçemizdeki açığa karşılık varidat tedariki için aranılan muvazere meyanında Tuz resminin fiyatı mirisinin 3 kuruştan 5 kuruşa iblağına mecburiyet hasıl olmuştur. Yani, sebebin birisi, ihtiyacatı maliye, zarureti maliyeden. İkinci bir sebep daha vardır ki: Esbabı iktisadiyeye müstenittir.”* Kars mebusu Cavid Bey’in *“Fakir köylü et pahalıdır diye yiyemiyor. Aksamları bir tuzla çorba yapıyordu, biz tuz fiyatım iblağ edeceğiz.”* şeklindeki sözlerine hak veren Hasan Bey buna rağmen tuzun satış fiyatı resminin 5 kuruşa çıkarılması gerektiğinde ısrar etti.⁹⁴

Hasan Bey, sigara kağıdı inhisarına dair kanun layihası münasebetiyle 1 Ağustos 1921’deki konuşmasında, devletin kaynaklarını çeşitli vergiler ve zengin kaynaklar vasıtasıyla temin ettiğini, memleket ihtiyacının bir kısmının da hükümet tekeline alınarak muayyen bir fiyatla tüketmek yoluyla gelir sağlandığını ifade ettikten sonra sözlerine şöyle devam etti. *“Varidat bütçemizde bu senenin varidatı meyanına sigara kağıdı ve kibritin, her yerde müteamel olduğu gibi, devlet inhisarına tabi tutulması suretiyle menbat varidat aranılmıştır.”* Karahisar Şarki mebusu Ali Sururi Efendi’nin, *“Her tarafa naklini hükümet mi deruhte ediyor yoksa tüccar mı yapacak?”* şeklindeki sorusu ve Gaziantep mebusu Yasin Bey’in *“Maliye Vekaleti inhisarı yapabilmek için ayrıca bir teşkilata lüzum görüyoruz?”* sorusu üzerine Hasan Saka Bey şifahi cevabında şunları ifade etti. *“Efendim, bu teşkilata ihtiyaç varsa da fakat bilhassa reji teşkilatından istifade ettireceğim, ithiyacatı temin etmek için evvelâ reji paketlerine konacak, sonra kendilerine itimat ettiğim ve serbest bayi olarak tanıdığım erbabı ticarete bir komisyon vasıtasıyla sattıracağım. Yani münhasıran*

⁹² TBMM ZC, C.13, s.114-125

⁹³ Bkz. TBMM GCZ, C.2, s.827; C.3, s.845 ve TBMM ZC, C.8, s.152; C.17, s.88-156; C.19, s.345; C.21, s.215-221; C.22, s.387-388

⁹⁴ TBMM ZC, C.12, s.244-247

devlet ticareti halinde sattırarak değilim erbab-ı ticaretin benim ile irtibatından istifade edeceğim. Onun için erbabı ticaret hizmet mukabilinde ve yüzde üç gibi ve bazen de yüzde beş gibi sabit kâra nail olacaktır."⁹⁵

Hasan Bey, Ziraat Bankasının 1922 yılı bütçesinin 12. faslı sebebiyle 3 Temmuz 1922 tarihli konuşmasında; *"Madem ki Ziraat Bankası müstakil bir müessesedir, idare-i merkeziyesi, hükümet-i merkeziyenin yanında bulunduğu gibi Konya'da, Ankara'da, Kayseri'de de bulunabilir. Kendi başına çalışan uzviyeti haiz olduğu için, istediği yerde oturabilir."* diyerek sözlerine banka memurunun ikamet yevmiyesi hakkındaki sual ve itirazlara cevap vererek devam eden Hasan Bey, bu hususta şunları söyledi: *"Bankanın idare merkezinin burada bulunması halinde, bankanın Kayseri'de bulunan bütün memuruna yevmiye vermek icap etmektedir. Aksi durumda, idare merkezi Kayseri'de olursa, burada bulunan tüm memurlara yevmiye vermek zaruridir"* demek suretiyle sözlerini Harcırah Kararnamesi hükmünce şöyle tamamladı: *"Elimizde bulunan Harcırah Kararnamesinin ahkâmınca, bundan başka surette muamele yapmak imkânı yoktur. Zaten Ziraat Bankası idare-i Merkeziyesinin buraya nakline karar verilmesi üzerine buraya müttehil hareket bulunmakla mesele kapanmıştır. Vazifem bundan ibarettir."*⁹⁶

Kars ve Ardahan teşkilatı adliyesinin bir an evvel icra edilmesine dair Cebelibereket Mebusu İhsan Bey ve arkadaşlarının taktirleri üzerine 5 Mayıs 1921 tarihinde yapılan müzakerede söz alan Hasan Saka Bey, Adliye Vekaletinin, söz konusu yerlerde adliye teşkilatının diğer devlet teşkilatlarıyla beraber yapılması için daha önce de müracaatının bulunduğunu fakat bütçe tetkikinin uzaması üzerine bu teşkilatın yapılamadığını, sonradan kabul edilen Avans Kanunu gereğince Müdafaa-i Milliye'nin hizmetine verilen 4 milyon lira ile ilhak olunan yerlerin adliye teşkilatını yapmak imkânına sahip olduğu düşüncesiyle ayrı bir madde ile bunun zikredilmesine gerek duyulmadığını belirtti.⁹⁷

Nafia Vekaletinin 1921 senesi bütçesi münasebetiyle 18 Nisan 1921 tarihli konuşması; *"Tetkik edilmedik iki daire kalmıştır. İktisat Vekaleti ve Sıhhiye Vekaleti kalmıştır Diğer vekaletlerin bütçeleri Muvazene-i Maliye Encümenince tetkik edilmiştir. Bunların yekunu hakkında bir fikri vardır ve bunları bilir. Varidatın*

⁹⁵ TBMM ZC, C.11, s. 376-378

⁹⁶ TBMM ZC, C.21, s.252-253

⁹⁷ TBMM ZC, C.10, s.230-234

miktarı muhammeni ile masarifatın miktarı muhammeni hakkında Muvazene-i Maliye Encümeni her zaman izahat verecek bir vaziyettir.”⁹⁸

Harcırah Kararnamesinin 10. maddesinin tefsir edilmesine dair tezkere münasebetiyle 11 Nisan 1921’deki konuşmasında, “*Memurinin ne suretle harcırah alması lazım geleceği vaktiyle halledilmiş bir meseledir. Şunu arz edeyim ki, meselede iki nevi harcırah mevzuu bahistir. Biri memurun kendi harcırahi, diğeri aile harcırahi... Esasen memur harcıraha nasıl kesbi istihkak ederse onun ailesinin de harcırahi ona tabi olur. Malûmu âlileri olduğu üzere bir memur memuriyete tayin edildikten sonra mehalli memuriyeti, tayin edildiği bir yerden başka bir yer ise, bulunduğu mahalden gideceği mahalle kadar, evvelâ mesafenin uzaklığına göre Harcırah Kararnamesine fevfikan hesap edilip harcırahi tesviye edilir. Asıl olan memurinin harcırahi verilemediği takdirde, fer ‘i olan aile harcırahının verilmesi de esasen varidi hatır olamaz.”⁹⁹ dedi.*

1920 yılının Mart ve Nisan aylarına mahsus Avans Kanunu hakkında, Maliye Encümeninin, kabulü uygun görülmeyen bir durumla karşı karşıya kaldığını belirttiikten sonra şunları ifade etti: “*Biz böyle iki ayı ihtiva eden muayyen bir zaman üzerine 13 milyon liralık bir Avans Kanunu kabul edemeyiz. Bir avans kanunu, bir de bunun peşine bir iki aylık muayyen muvakkat bir bütçe kanunu, ondan sonra da umumi bir bütçe kamumu tetkik, kabul etmek, şimdiye kadar Heyeti teşriiye ve icraiyenin hiç birinde, hiçbir memleketinde görülmüş bir şey değildir. Bu da sırf Heyeti Vekilenin son zamana kadar, yani encümenin tetkikine muhtaç olduğu zamandan evvel vermek hususunda gösterdiği ihmâl ve tesevvüpten ileri gelmiş bir zarurettir.”¹⁰⁰*

21 Mart 1921 tarihinde 8 milyon liralık ikinci Avans Kanunu hakkında yapılan görüşmelerde de “*Bendeniz Avans Kanunlarının aleyhindeyim ve bu kanaatim tebeddül etmiş değildir”* demesine rağmen kanunun gerekliliğine inandığında Avans Kanununa dair düşüncelerini aynı istikamette dile getirdi.¹⁰¹

Anadolu ve Bağdat demiryolları nakliyat tarifesinin altı misline iblağna dair kanun münasebetiyle 9 Nisan 1921 tarihinde yaptığı konuşmada, şimendifer hatlarının işletilmesinde bir buçuk milyon lira açık bulunduğunu ifade ettikten sonra bu açığın kapatılmasına dair şunları söyledi: “*Muvazene-i Umumiye’den para vermek suretiyle, şimendifer gibi muamelatı ticaretiyeye tavassuf eden bir idarenin açığını kapatmak*

⁹⁸ TBMM ZC, C.10, s.23-24

⁹⁹ TBMM ZC, C.9, s.451

¹⁰⁰ TBMM ZC, C.8, s.543-544

¹⁰¹ TBMM ZC, C.9, s.175

gayet yanlış bir şeydir. Çünkü efendim, Muvazene-i Umumiye'ye dahil olan para ile açığı kapatmak o hatlardan istifade etmeyen ve hatlar üzerinde icra edilecek nakliyatı umumiye ile alâkada olmayan aksamı memalîk ve ahalinin masrafa iştiraki manasını tazammun eder. O halde Muameli Ticarîye ile iştigal edenlerin ve bu yüzden istifade eyleyenlerin bunu vermesi muhiktir, adildir.”¹⁰²

Türkiye Büyük Millet Meclisi Bütçesi münasebetiyle 30 Eylül 1922 tarihli müzakerede konunun harcırah meselesi üzerine yoğunlaşması üzerine şunları söylemişti: “Eskiden mebuslara senede bir defa gelip gitmeleri için dört bin kuruş üzerinden harcırah verirlerdi. Çünkü o zaman devrei teşriye senede dört ay idi. Dört ay bittikten sonra her mebusu meclis açılınca vazifesine kadar getirmek, Meclis kapanınca daire-i intihabiyesine, evine kadar iade etmek tabii bir vazife idi. O zaman verilen harcırah mezuniyet harcırahı manasında değildir. Yine bizim verdiğimiz harcırah, mezuniyet alan mebusa mezuniyet aldığı için değil, nisabı müzakere kanununun 7. maddesindeki sarahata tevfikân dört bin kuruş üzerinden bir mebusa senede bir defa daire-i intihabiyesine kadar avdet ve azime harcırahı kabul ettik. Ve miktarını da tespit etmek üzere şimdi nisabı müzakere kanununun 1. maddesinden başka mebusanı kiramın ancak Büyük Millet Meclisi'nin azayı kiramının harcırahı için başka bir madde yoktur. O maddede diyor ki; dört bin kuruş üzerinden senede bir defaya mahsus olmak üzere avdet ve azamet harcırahı verilir diyor.”¹⁰³

Vaziyeti Maliye hakkında 11 Nisan 1922 tarihli konuşması; Maliye Vekaletinde bulunduğu müddet zarfında maliyenin durumunu zaman zaman Heyeti Celile'ye izah ettiğini belirttikten sonra, maliyenin genel durumunu şu sözlerle ifade etti: “1337 senesinin heyeti celilenize arz edilen ve hesabı katisine talikan avans şeklinde kabul buyurulan masarîf bütçesi yekunu ile 1338 bütçesinin masarîf yekunu arasında tahsisat nokta-i nazarından bir fark yoktur. Adeta 1338 bütçesi ile 1337 masraf bütçesi birbirinin aynıdır ve belki de ittihaz edilmekte olan bazı tedabir ile 1338 bütçesinde 1337'ye nisbetle tasarrufâa husule gelecektir gibi görünüyor. Mevcut malumata istinaden arzediyorum ki 1338 senesinin masarîfatı umumiyesisi 1337'nin masarîfatı umumiyesinin hemen iki misline da/iğ olacak/ir. Yani hakikatte 1337 bütçesinin hakiki masrafı 40 milyon lira ise 1338'de bu behemhal 70 milyonu geçecektir. Bunun da sebebi, vakta teşkilatı devlette bir başkanlık yoktur. Bilakis

¹⁰² TBMM ZC, C.9, s.439

¹⁰³ TBMM GCZ, C.3, s.845

*Müdafa-i Milliye'den maada devair masarifatında tasarruf vardır. Tezayüt yoktur. Müdafai Milliye'nin tezayüt masarifatını ise münhasıran ordumuzun davayı millimizi emniyetle istihsali için yeniden vücuda getirilen teşkilatı icab ettirmektedir.”*¹⁰⁴

Lozan Konferansı hakkındaki müzakerelerde, konferansta delege olan Maliye Bakanı Hasan Saka Bey, 3 Mart 1923 tarihinde kendi konularında bilgi vermek üzere kürsüde şu açıklamalarda bulundu: “*Alelumum düyun meselesinde nokta-i nazar ve davamız şudur; Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun mabadi değildir. Temadisi değildir.*” sözleri üzerine Mersin milletvekili Salahattin Bey'in “*Babanızı neye inkar ediyorsunuz.*” sözlerine “*inkar etmiyoruz*” diye cevap veren Hasan Bey, konuşmasının devamında; “*Babamız olduğuna nazaran yalnız oğlu biz değiliz. Bizden başka evlatları da vardır. Binaenaleyh vefat etmiş ve bir çok evlattan bırakmış bir babanın emlaki hakkında tesviyei düyunu karşısındayız. Gerek deyni gerek alacağı. Şunu arz edeyim ki, bu tez muhasımlarımız tarafından kabul edilmiş değildir. Onlar bizi daha ziyade Osmanlı İmparatorluğunun yegane varisi ve onun temadisi gibi görmek istemektedir ve tekliflerini de o şekil dairesinde yapmışlardır.*”

105

Ağustos gayesine kadar verilen on milyon liradan bakiye kalan meblağın Eylül ve Ekim'de sarfına mezuniyet verilmesine dair teklifi münasebetiyle 10 Ekim 1921 tarihli konuşmasında; “*Bendenizin içtihadına göre bu avans iki aya mahsus muvakkat bütçe olmayıp muvazene-i umumiyyeden mahsubu icra edilen avans mahiyetinde olmak itibariyle Ağustos nihayetine kadar kaydının olmasına rağmen bakiye-i tahsisatın Muvazeni Maliyenin tesbit ve Heyeti Celile'nin tasdik ettiği esasat dairesince sarfına mezun olmağım lâzım gelir. Bazı arkadaşlarımız Ağustos gayesinden sonra bakiye-i tahsisatın yeniden Heyeti Celile'nin kararı alınmadan sarfı doğru olmayacağı içtihat ve kanaatlidirler.*”¹⁰⁶ diyerek kendini savunmuştu.

10 Ekim ve 13 Ekim 1921 tarihli oturumlarda müzakere edilen kanun teklifi, nihayet 13 Ekim 1921'de kabul edildi.

Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey'in, Trabzon Müdafa-i Hukuk Cemiyeti tarafından getirilmiş olan eşyayı askeriyeden alınan Gümrük Resmine dair kanun teklifi münasebetiyle 14 Ocak 1922 tarihli müzakerede Hafız Mehmet Bey'in “*Tarife Kanunu mucibince, Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri'nin sahip oldukları eşyanın,*

¹⁰⁴ TBMM GCZ, C.3, s.198-199

¹⁰⁵ TBMM GCZ, C.4, s.34-35

¹⁰⁶ TBMM ZC, C.13, s.134-135

hariçten celb edecekleri eşya gibi Gümrük Resminden muaf olduğunu” ifade etmesi üzerine söz alan Hasan Saka Bey, şunları söyledi: “Fakat Tarife Kanunu’nda gümrükten muaf olması musarrah olan müessesati hayriyenin, muayyen olan müessesattan ibaret olmasına nazaran, her ne kadar ifa ettiği hidemat vâsi ve şâmil bir şekilde ise de Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyet’inin böyle hidematı umumiyeye ait olmak üzere celb edeceği eşyanın Gümrük Resminden muafiyetine dair ayrıca bir madde-i kanuniye bulunmadığından dolayı, bu cemiyetin de getireceği eşyanın Gümrük Resminden muafiyetini bendenize ya bir karar veyahut da yeni bir madde-i kanuniye tebliğ buyurursanız amenna ve sadakna. Fakat aynı kayıt mevend oldukça idareleri muafiyet meselesini yapmakta mazurum.”¹⁰⁷

Gümüşhane mebusu Hasan Fehmi Bey’in ziynet eşyasının men’i duhulü hakkındaki kanun teklifi münasebetiyle yaptığı konuşmada; *“Bîr çok eşyanın ithalinin men’i hakkında müzakere edilen kanunda ithali men edilen eşyanın dahilde bulunamaması halinde encümen bir şey düşünmüş müdür? Encümenin bunun için bir tedbir alması gerekir. Bununla beraber ithali men edilen eşya üzerinde dehşetli suistimal başlayacaktır.”* dedi.¹⁰⁸

Sigara kağıdı inhisarına ve Kibrit İstihlak Resminin artırılmasına dair kanun layihası münasebetiyle 1 Ağustos 1921 tarihli konuşmasında, *“Bu tür eşyaları hükümetin elinde bulundurup, adeta fabrikatörlük yapması doğru değildir”* dedikten sonra sözlerine şöyle devam etti; *“Alelûmum inhisar muamelatı zannetmeyiniz ki, behemehal fazla fiyat tayin etmektir. Hayır efendiler! İnhisar fiyatlarında sahibi inhisarın menfaati daima kendi hasılatı sâfiyeyi en ziyade temin edecek olan fiyatları bulmaktır. Ve bu fiyat, ben size grafikerlerle dahi ispat ederim ki, âzami fiyat değildir.”*¹⁰⁹ Ziraat Bankasının 1922 yılı bütçesi münasebetiyle 2 Temmuz 1922’deki konuşmasında; *“Bankanın ehemmiyetli hizmetleri vardır Fakat arzu edildiği derecede değildir. Arz ediyorum ilmi bir surette ıslahatı yapılarak, arzu edilen şekle kondu denildikten sonra dahi bir çok zamanda halkın irfanı, seviyesi, muamelatı iktisadîyeye olan külfeti ve sairesi dolayısıyla Ziraat Bankasının diğer memleketlerdeki emsali müesseselerin, mesela Almanya bankalarının verdiği neticeyi vereceğini ümide gelinceye ve arzumuz tatmin edilinceye kadar mevcut bir*

¹⁰⁷ TBMM ZC, C.13, s.155

¹⁰⁸ TBMM ZC, C.9, s.229

¹⁰⁹ TBMM ZC, C.11, s.382-383

müesseseyi de bütçesiz devam ettirmenin imkanı yoktur”¹¹⁰ diyerek yabancılardan fayda beklemenin gereksiz olduğunu ileri sürdü.

Hasan Bey, “Meccanen Kereste Kat’ına Müsaade Olunmasına Dair” kanun münasebetiyle 17 Haziran 1922 tarihli Meclis oturumunda yaptığı konuşmada, söz konusu kanunun Sinop’ta yanmak suretiyle harap olan haneler için geçen sene hazırlanan bir layiha-i kanuniye olduğunu söyleyerek sözlerine şöyle devam etti: *“Harik ve emsali afattan musab olan yalnız Sinop ve havalisi değildir. Memleketimizin bir çok mahallerinde maalesef bu gibi mesaibi umumiyeden zarar gören halk vardır. Bendenizce burada müşkül mesele tabii ağniya ile fukaranın tefrikine imkân yoktur, ancak ormanlardan kat’ına cevaz verilecek maktalardan lazım gelen eşarı kesmek ve hakikaten defteri elinde bulunan erbabi ihtiyaca tevziini temin etmek ve onları behemehal inşaata hasrettirmek ve erbabi ihtiyacın eline geçecek beş-on metre mikâbı keresteyi satıp sarf etmelerine mahal bırakmamak için tedabir almak lazım gelir ki bunun için bendenizce kanuna bir madde ilavesi lâzımdır.”¹¹¹*

Hasan Bey, Amasya’daki “Şefkati İslamiye Yurdu” için bütçeye 5 bin lira konulmasına dair kanun münasebetiyle 15 Ekim 1921’de yaptığı konuşmada: *“Şahsım itibariyle şayanı kabuldür. Muaveneti içtimaiye bütçesi değil. Amasya’da bütün yerlerde bulunan bu gibi şayanı himaye ve muavenet müesseselere muavenet edilmesi lâzımdır.”¹¹² diyerek bu tarz hayır kurumlarının mali açıdan desteklenmesi gerektiğini vurgulamıştı.*

Hasan Bey, vefat eden mebusların ailelerine verilecek tahsisat hakkında tezkere münasebetiyle 7 Mayıs 1921 tarihli konuşmasında da; *“Aramızdan kaybolan bir arkadaşımızın ailesine muaveneti mahsusa olmak üzere tahsisat 4 veyahut 6 aylık ve icab ederse bir seneliği verilmek münasip bir şey olur, kanaatindeyim.”¹¹³ diyerek yardım yapılmasını önermişti.*

Hasan Bey, Garp Cephesinde bilfiil hareketi askeriye sahası olan mevakile münhasır olmak üzere Aşarın sureti cibayetine dair kanun layihası münasebetiyle 16 Temmuz 1921’de yaptığı konuşmada, Aşar nizamnamesinde, mahsulü zayi olan yerler hakkındaki genel ahkâmın bunlar hakkında da uygulanacağını belirttikten sonra şunları söyledi; *“Eğer Allah göstermesin düşman eline geçmek yanmak gibi fevkalâde şeylere*

¹¹⁰ TBMM ZC, C.21, s.219

¹¹¹ TBMM ZC, C.20, s.470

¹¹² TBMM ZC, C.13, s.152

¹¹³ TBMM ZC, C.10, s.242

tesadif edilecek olursa bittabi yeni bir madde tespit edilecek ve affi için Heyeti Aliye'nize bir madde-i kanuniye tevdi edilecektir. Aynı ihtimat memleketin her tarafı için varittir... Maliye Vekâleti nafi olsun, muzir olsun vergi cibayet etmek hevesinde değildir.”¹¹⁴

Hasan Bey, Ziraat Bankasının 1922 yılı bütçesi münasebetiyle 2 Temmuz 1922'de söz alarak şöyle konuştu; “*Evvelce muamelatı yalnız emvali gayrimenkule üzerine veya emlâk ve arazi üzerine erbabı ziraate veyahut sanayi ziraiye erbabına muayyen faizle para ikraz etmekten ibaret iken son kanunda ziraatle yakından alâkadar olacak olan vazai fi mühime de kendisine verilmiştir. Fakat itiraf edeyim ki bu vazifeyi banka hakkıyla ifa edememiştir. Bir kere alet ve edevatı ziraiye meselesi terakkiyatı mihanikiye meselesidir. Bankanın bunu bihakkın ifa edecek mütehassıs adamları yoktur. Sonra memleketin ihtiyacatı ziraiyesine, toprağın terkiyatına tevafuk edecek olan alet ve edevatı ziraiye sistemleri muayyen değildir. Banka bu hususta da acemilik göstermiş lâalet tayin sistemler üzerine ahaliye alâit ziraiye tevzi etmiş ve toprakların cinsi ile alet ve edevat tetabuk etmeyerek getirilen alet ve edevattan memul olan fayda hasıl olmamıştır ve bir çok kusurlar da vaki olmuştur. Islahat vadisinde Ziraat Bankasının köylünün istihsalâtıyla daha ziyade yakından alâkadar olarak onlara rehberlik etmesi lâzımdır ki- banka bu vazifeyi şimdiye kadar ifa etmemiştir. Çünkü elde mamulünbih olan kanun bu vazai fi bankaya tevdi etmemiştir.”¹¹⁵*

Hüsrev Bey, mecliste askeri konuların yanı sıra ekonomik konularda da önemli çalışmalar yapmıştı. Hüsrev Bey ülke ekonomisinin düzelebilmesi, halkın refaha kavuşabilmesi için ülke içinde yapılan harcamalarda tasarrufa gidilmesinin zorunlu olduğunu savunuyordu. Bu sebeple ordunun ihtiyaçlarının karşılanması konusunda güçlükler çekilirken, düğünlerde aşırı israf yapılması kurulmakta olan devletin ekonomik politikasına aykırıydı. Hüsrev Bey, köylünün düğün adetleri sebebiyle perişan olduğunu, saadet ocağı diye kurulan ailelerin, düğün israfı yüzünden borç içinde kaldığını, borçları ödeyebilmek için ailelerin tarlalarını sattığını ve ailenin sonunun sefalete vardığını söyler. Bu sebeple Hasan Basri Bey (Karesi) ile beraber bir takrir vermiş ve bu takrir kanun teklifi olarak gündeme gelmiştir.¹¹⁶ Hüsrev Bey, kanunun takipçisi olarak, yoğun çaba göstermiş ve kanun

¹¹⁴ TBMM ZC, C.11, s.290

¹¹⁵ TBMM ZC, C.21, s.216

¹¹⁶ TBMM ZC, C.2, s.68

25 Kasım 1920 tarihinde kabul edilmiş ve 55 no'lu kanun olarak 8-28 Mart 1921 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanmıştır.¹¹⁷

Hüsrev Bey'in çalışmalarının başında, mamulâtı dahiliyeden elbise istimali hakkında teklifi kanuni münasebetiyle 1 Ocak 1921'de yaptığı konuşma gelmektedir. Bu konuşmasında, herkesin yerli malı giymek isteyebileceğinden şüphesinin olmadığını ve hatta kendisinin buna özen göstererek mümkün merteye Müslüman malı ve yerli malı giymeye gayret ettiğini fakat yeterince başarılı olamadığını belirttikten sonra şunları söyledi: *“O zaman düşündüm, niçin böyle? Neden bu kadar geri kalmışız? Ben bunu iki safhaya ayırdım. Biri istiklâl meselesi, yani istiklâli iktisadi meselesidir. Çünkü biliyorsunuz harbi umumiye kadar biz müstakil bir hükümet değildik. Çünkü Avrupa'nın iktisadi esareti altında zebun idik. Gümrüğümüze sahip değildik. Yerli malımızı satamıyorduk. Tekmil o güzel tezgâhlar söndü. Bugünkü meselemiz de istiklal mücahedesidir. Allah muvaffak etsin ve edecek inşallah. Ondan sonra sanayi dahiliye de terakki edecek, fabrikalarda açılacak yerli kumaş da giyeceğiz. Bunun için şahsen ve münferiden çalışalım, propaganda yapalım.”*¹¹⁸

Hüsrev Bey, Büyük Millet Meclisi Bütçesi münasebetiyle 8 Ocak 1921'deki konuşmasında herkesin iktisat yapmak istediğini fakat bu hususta burada oturur gibi düşünülmemesi gerektiğini ifade ettikten sonra, *“Misal olarak Ankara İstiklâl Mahkemesini ele alalım, o bizim gibidir. Yevmiye vermeyelim, fakat Konya İstiklâl Mahkemesi bizim gibi değildir. Bilfarz kalktı İsparta 'ya gitti ve orada uzun zaman kalırsa ve iş çoğalırsa şüphesiz yerleşmeye mecburdur. Bu müddet zarfında fazla masraf yapacağı için yevmiye vermelimiz.”*¹¹⁹ dedi.

Hüsrev Bey, “şehit ailelerinin vergi borçlarının affına dair bir kanun tasarısı” daha hazırlamış ve meclise sunmuştur ancak bu tasarı oylamada kabul görmeyerek tekrar incelenmek üzere Maliye Encümeni'ne sevk edilmiştir.¹²⁰ Hüsrev Bey şehit ailelerinin vergi borçlarının affına dair 3 Haziran 1920'de meclise sunduğu takrirde şunları söyledi:

“Erkeğini millet uğrunda gâibetmiş, yaşamak için büyük bir sefalet ve müşkülât içinde yuvarlanan şüheda ailelerinin mahallerince adilane ve müdekkikane tahkikata istinat ettirmek şartıyla mazeretleri tebeyyün edenlerin sabık vergi borçlarından affı ve birkaç sene müddetle tekaliften istisnaları ve hatta efallerinden

¹¹⁷ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.787

¹¹⁸ **TBMM ZC**, C.7, s.111

¹¹⁹ **TBMM GCZ**, C.1, s.313

¹²⁰ **TBMM ZC**, C.2, s.67

*dolayı ailelerinin hiçbir kusur ve alakası olamayacağı bedihi olan eşhastan hıyaneti vataniye kanununa tevfikan idam olunanların ailelerine dahi aynı suretle muamele ifasını teklif ederim.”*¹²¹

Milli bağımsızlığın, ekonomik bağımsızlıkla pekiştirilmeyince eksik kalacağına farkında olan Hüsrev Bey yerli üretimin çöküş sebepleri üzerinde durur. Ona göre, Osmanlı Devleti ekonomik açıdan Avrupa Devletlerinin esareti altındadır. Osmanlı Devleti'nin sanayi ve tekstilinin durma sebebini, Avrupa'nın üstün sermayesi sayesinde mallarını ucuza mal etmelerine ve kapitülasyonlardan dolayı Osmanlı iç piyasasını ele geçirmelerine bağlamakta olup, kendisi sanayide korumacı bir anlayışa sahiptir. Hüsrev Bey, yerli malının kullanımını artırmak için çok ağır gümrükler koyarak, yabancı mallarının ülkeye girişine engel olmak gerektiğini söylemektedir. Ancak, bu şekilde yerli sanayilerin gelişebileceğini ve daha kaliteli üretim yapılabileceğini savunur.¹²²

Hüsrev Bey, memurların maaşlarıyla ilgili konuda da düzenlemeye gidilmesini savunmuştur. Mevcut kanunlara göre, bir bölgeye görevli olarak gönderilen memur, kanunda belirtilmiş süreden fazla gönderildiği bölgede kalırsa, yevmiye alamazdı. Hüsrev Bey bu konuya eğilerek, mevcut durumun değiştirilmesi konusunda bir taktir vermiştir. Ona göre, bir bölgeye gönderilen memur, işlerin uzaması sonucu o bölgede kalmak zorunda olabilir, böyle durumda yevmiyesinin kesilmesinin yanlış olduğunu belirtir.¹²³ Ayrıca memurları çalışmaya teşvik edebilmek için başarılı olanlara TBMM tarafından verilen takdirname ve temnin yanında iki maaş kadar da ikramiye verilmesi taraftarıdır. Bu konuyla ilgili Hüsrev Bey'in verdiği taktir meclisin 13 Eylül 1921 tarihli oturumunda kabul edilmiştir.¹²⁴

Ali Şükrü Bey, Milli Mücadele döneminde devletin içinde bulunduğu dönemin göz ardı edilmeyerek bir takım ekonomik iyileştirilme hareketlerine gidilmesini savunmuştur ve ülkenin ekonomik açıdan güçlendirilmesinin gereğini konuşmalarında sık sık vurgulamıştır. Meclisin en başta gelen görevlerinden birinin de iktisadi meselelere çözüm bulmak olduğunu söylemektedir.¹²⁵

Ali Şükrü Bey, mecliste milletin bağımsızlığı için kararlar alınırken, ekonomik yönden halkın refahının da sağlanması için gereken çabayı göstermişti.

¹²¹ TBMM ZC, C.2, s.67

¹²² TBMM ZC, C.5, s.321

¹²³ TBMM ZC, C.7, s.111

¹²⁴ TBMM GCZ, C.1, s.313

¹²⁵ TBMM ZC, C.17, s.135

Çalışmalarını bu yönde yapan Ali Şükrü Bey, “Gümrük Resminin Beş Misline İbلاغına” dair kanun münasebetiyle 28 Temmuz 1920’deki konuşmasında, gümrük resminin artmasına karşı olmadığını fakat bunun sahilde kaçakçılığa sebep olacağını vurgulayarak, bu hususta endişe duyduğu noktaları şöyle izah etti: *“Her memlekette harbden sonra bir takım iktisat komisyonları yapıldı ve bu komisyonlar memlekete ithal edilecek eşyayı tedkik ediyor. Bunu vaktiyle İstanbul’da da yapmak istemişlerdi. Fakat ecneblerin müdahalesiyle muvaffak olunamadı, Avrupa’daki eşyayı ecnebler bir yere sevk edemediler, memleketimize sevk ettiler ve milyonlarca lirayı memleketimizden çektiler ve elan çekiyorlar.”*¹²⁶

Ereğli ve Zonguldak havzalarından ihraç olunacak maden kömürlerinden alınacak “İhracat Resmi” hakkındaki kanun münasebetiyle 15 Ağustos 1920’deki konuşmasında, maden ocaklarının işlememesi durumuna değinen Ali Şükrü Bey, bu konuyla ilgili olarak şunları söyledi: *“Bu maden ocaklarının işlememesi İngilizlerce matlup ve mültezemdir. Hepiniz biliyorsunuz ki, İngilizler bilhassa kömür sayesinde Fransızları ve İtalyanları avucunda tutuyor. Bendenizin maruzatının hülâsası şudur ki; biz buradan istifade edelim. Fakat çok istifade edelim diye ocakları körletmeyelim. Eğer bu resim çok alacak olursa İngilizler veyahut o komisyon başka bir suretle muamele yapabilir ve hatta gelir, pek kolaylıkla ocakları tahrip eder. Hepiniz biliyorsunuz ki, İngilizler kömür rüsumunu, dolayısıyla diğerlerini daima tehdit ediyor. Onun için bendeniz herhalde biraz makul bir miktarda olsun, diğerleri bu tarzda bir harekete sevk edilmesin diyorum. Şayet teklifi acizanem kabul edilmeyip de bunda ısrar edilecek olursa, bu havzanın müdafaası için muhafazası lazım gelen tedabir ittihaz edilsin.”*¹²⁷

Ali Şükrü Bey’in sözleri üzerine İstanbul mebusu ve Maliye Vekili Ferit Bey, *“Fransızların daha ucuz bir surette bir kömür tedarik edipte sarf etmek yedi kudretlerinde bulundukça buna birkaç liranın vazı suretile, mümaneat etmek değilse bile, her halde birkaç para daha fazlaya kendilerine bunu mal etmek işlerine ve arzularına muvafık olmayacaktır. Fakat acaba bu itirazlarını, bizim kömür ocaklarımızın işlememesini temin edecek bir dereceye kadar ileri götürecekler midir? Bendeniz bunu da zannetmiyorum.”* şeklinde bir izahta bulunduktan sonra Ali

¹²⁶ TBMM ZC, C. 2, s. 360-361

¹²⁷ TBMM ZC., C.1, s.241-242

Şükrü Bey, görüşünde ısrar ederek, “*bendeniz maruzatım satılsın ve istifade edilsinden ibaretti*” diye konuştu.¹²⁸

Tuz Resmi hakkındaki kanun münasebetiyle 23 Eylül 1920 tarihli konuşmasında, bu resimden en çok etkilenecek olan sınıfın köylü sınıfı olduğunu belirttikten sonra Maliye Vekili Ferit Bey’in Meclise getirdiği mali kanunlarla ilgili serzenişte bulunarak şu cümleleri sarf etti: “*Maliye Nazırı Beyefendi daima bir takım kavanini Maliye ile Meclise geliyorlar. Şimdiye kadar kabul edilen kanunlar, en ziyade köylü ve rençper sınıfını müteessir ediyor. Bu meyanda diğerlerini müteessir edecek bir şey yapılmadı zannediyorum. Binaenaleyh, Maliye Vekili Beyefendi hakikaten, şu idare çarkını işletmek için para bulmak mecburiyetindedir. Bunu bu tarzda tuzdan ve şundan bundan alacağına öteden beri söylediğimiz veçhile, servet üzerinden mütezayit bir vergi almak suretiyle kati ve muntazam bir vergi yapsa ve bununla açığını kapatsa çok iyi olur zannederim.*”¹²⁹

Gümrük tarifesinin B ve D cetvelleri hakkındaki kanun münasebetiyle 4 Nisan 1921 tarihli müzakerede, İzmit mebusu Hamdi Namık Bey’in; “*Meclis fesi (D) faslında kabul etmişti. Bunu şimdi tekrar (B) faslına nakletmekte bir mâna yoktur.*” şeklindeki sözleri üzerine kürsüye gelen Ali Şükrü Bey, “*Bu kanun teklif edildiği zaman bendeniz burada yok idim. Bugün şimdi cereyan eden müzakereden anlıyorum ki bu fes meselesi bu kanunu yıkacak. Halbuki kanunu müdafaa eden Hasan Beyefendi İstiklali iktisadiden bahsettiler. Bendeniz de diyorum ki: Bu kanun iktisadi istiklal için değil, iflastan kurtulmak için yapılıyor.*” dedi.¹³⁰

Ali Şükrü Bey’e göre temel çözüm yollarından bir tanesi her alanda israfı bırakıp tasarrufa yönelmektir. Ancak, tasarrufun gerçekleşebilmesi için gerekli şartlardan bir tanesinin de bütçe müzakerelerinin zamanında tamamlanması ve devlet kurumlarının harcamalarını yeni bütçeye göre ayarlamaları olduğu düşüncesindedir. Aksi taktirde uygulanamayan tasarruf kanunlarının çıkarılmasına da gerek yoktur. Hükümete bazı tasarruf önerileri de sunar.¹³¹ Hiçbir iş görmediğini iddia ettiği Sanayi ve Ticaret Müdüriyet-i Umumiyesi’nin kaldırılmasını teklif eder. Müdafaa-i Milliye Vekaleti’nin cephe gerisi harcamalarında kısıntıya gidilebileceği önerisinde

¹²⁸ TBMM Z.C., C.3, s. 216-218

¹²⁹ TBMM ZC, C. 4, s. 268

¹³⁰ TBMM ZC, C. 9, s. 350-351

¹³¹ TBMM ZC, C.19, ss.134-135

bulunur.¹³² Diğer taraftan Ali Şükrü Bey, tasarruf gerekçesiyle Ziyet Eşyasının Meni Kanunu'nun lehinde bulunmuştur. O, bu kanun ile israfın ve ülke dışına gereksiz döviz çıkışının engellenebileceğini düşünmüştür.¹³³ Ali Şükrü Bey'in tasarruf önerilerinden bir tanesi de yolsuzluklarla mücadeledir. Seferberlik başlangıcından beri mülkiye ve askeriyede memur iken irtikab, irtişa ve ihtikar suretiyle servet edinenlerin menkul ve gayri menkul mallarına el konulmasına dair bir kanun teklifi verdi. Ancak, bu teklifi mecliste kabul görmemiş ve kanunlaşmamıştır.¹³⁴ Ali Şükrü Bey memur maaşlarında kısıntıya gidilerek tasarruf yapılmasına ise olumlu bakmaz. Zaten geçimini sağlayamayan memuru daha da güç duruma sokarak rüşvet ve yolsuzluğa yönlendirmek son derece tehlikeli olacaktır ve böyle davranmak yerine gelir artırıcı önlemleri bulmak ve uygulamaya koymak gerekmektedir diye düşünmektedir.¹³⁵

Ali Şükrü Bey, ülke kaynaklarının düzenli ve verimli bir şekilde kullanılmadığı görüşündedir. Gereksiz vergilerle kömür pahalandırılmakta ve ülke içerisinde dahi tüketilmesi engellenmektedir. Ali Şükrü Bey, bu yüzden kömürün limandan sevki sırasında alınan vergiye ek olarak yeni bir vergi alınmasını öneren kanun teklifine karşı çıkmıştır.¹³⁶ Ali Şükrü Bey, milli ekonominin güçlendirilebilmesi için yerli kumaş giyilmesine taraftardır. Ancak, bunu sağlayabilmek için yerli sanayi teşvik edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bununla beraber Ali Şükrü Bey, yabancı kumaşın yasaklanmasına ise karşıdır.¹³⁷

Ali Şükrü Bey gümrük vergisinin beş kat artırılmasının kaçakçılığa sebep olacağı tehlikesine de dikkati çekerek gerekli tedbirlerin alınmasını önerir. Ali Şükrü Bey, asıl gümrük vergilerinin ülkeye giren ziyet eşyaları gibi lüks tüketim mallarına uygulanmasını ister.¹³⁸ Ali Şükrü Bey'e göre gelir kaynaklarından bir tanesi de ihracatın artırılmasıdır. Böylece ihtiyaç olan para karşılanacağı gibi bütçe açığı da kapatılabilir.¹³⁹ Gelir kaynaklarından bir tanesi de *Deniz Vergisi Kanununun* çıkarılmasıdır. Öte yandan Ali Şükrü Bey, gelir getiren gayri menkullerden kira

¹³² Sarısaman, "Birinci Dönem TBMM'de Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in Faaliyetleri" **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri** , s.746

¹³³ **TBMM GZC**, C.2,s.62

¹³⁴ **TBMM ZC**, C.5, s.312

¹³⁵ **TBMM ZC**, C.17, s.177-178

¹³⁶ **TBMM ZC**, C.10, s.30

¹³⁷ **TBMM GZC**, C.3, s.224

¹³⁸ **TBMM ZC**, C.2, s.360

¹³⁹ **TBMM ZC**, C.3, s.210

gelirleri karşılığında vergi alınmasına dair kanun teklifine olumlu bakmamıştır.¹⁴⁰

1923 yılının, Birinci Avans Kanunu münasebetiyle 28 Şubat 1923'deki konuşmasında, İstanbul milletvekili Mahzar Bey'in "*İstanbul'a ithal edilecek un ve buğdaylardan tarife-i asliyenin beş misli Gümrük Resmi alınmasını*" teklif etmesi üzerine Ali Şükrü Bey, İstanbul'a giren un ve buğday üzerine beş misli zammı doğru bulmayarak, şunları söyledi: "*Biz bugün tarife-i asliyeyi beş misli artırmakla yalnız gümrük itibarı ile bir miktar varidat temin etmiş olacağız. Belki bunun üç, beş mislini muhtekirlerin cebine koymuş olacağız ve bu biçare halk ve milyonları ödemeye mecbur olacaktır. Bendeniz, bu beş misil zammın kaldırılmasını ve bir misil üzerinden kabulünü teklif ederim.*"¹⁴¹

Posta ve Telgraf İdaresinin 1922 senesi bütçesi münasebetiyle 25 Haziran 1922 tarihli konuşmasında, geçen yıl bir telsiz telgraf tesis edileceği söylenip 100 bin lira talep edildiğini ve bu yıl da tesisin kurulmamasına rağmen tekrar ek olarak 180 bin lira daha istenildiğinden bahisle sözlerine şöyle devam etti: "*Ben şuna kaniim ki; bu sene bu iş yine yapılmayacaktır ve zannediyorum ki, bu telsiz telgraf bu sene yine buraya gelemeyecektir. Bir para farkından bahsediliyor. Para farkı evvelce de takribi olarak konabilirdi. Böyle, 30-40-50 bin lira para farkı olmaz. Fark olsa olsa 5-6 bin lira olabilir.*" Ali Şükrü Bey, istenen paranın yerini bulamayacağından endişe ederek, bu hususta mesul bulunanların mesuliyetlerini kabul edip, bu telsiz telgraf tesisini kursunlar, diyerek konuşmasını tamamladı.¹⁴²

Ali Şükrü Bey, sigara kağıdı ve kibrit tekeli oluşturulmasına da ekonomik mülahazalarla olumlu bakar. Ancak, ülkeye sigara kağıdının girmesinin engellenmesi, yada tekele devredilmesi ile kaçakçılığın artacağı uyarısında bulunur. Belki bandrol resmine zam yapılmasının problemi çözebileceği düşüncesindedir.¹⁴³ Ali Şükrü Bey vergi yükünün sadece bir sınıfın omuzlarına yüklenmek yerine bütün sınıflara paylaştırılmasından yanadır. Yapılan uygulamaların vergiyi genellikle köylünün sırtına yüklediğini düşünmektedir. Oysa asıl vergi fakirden değil zenginden alınmalıdır.¹⁴⁴

Vergi sistemi hakkındaki görüşleri ise şu şekildedir. O, vergilendirme sisteminin yanlışlığını hemen her iktisadi müzakerede dile getirmiştir. Ona göre..

¹⁴⁰ TBMM ZC, C.19, ss.208-209

¹⁴¹ TBMM ZC, C. 27, s. 529

¹⁴² TBMM ZC, C. 21, s. 43

¹⁴³ TBMM ZC, C.11, ss.389-390

¹⁴⁴ TBMM ZC, C.4, s.139

Şükrü Bey Maliye Bakanlığı'na servet üzerinden vergilendirmeyi içeren yeni ve adaletli bir vergi sistemine geçmeyi önermektedir. Böylelikle küçük vergiler yerine herkesin kazancına göre belirlenen tek bir vergi sistemine geçilecek, hem adalet sağlanmış olacak, hem de daha çok gelir elde edilebilecektir. Merakibi bahriyeden alınacak rüsüm hakkındaki kanun münasebetiyle 15 Nisan 1922'deki konuşmasında; *“Büyük gemilerden alınan resim az değildir. Ancak bunlardan da küçük gemilerden alınan resmi almaya kalkışırsak, mesela iki bin tonluk bir gemiden, ton başına yirmi kuruş alırsak kaçta gelir. Bu bir ihtisas üzerine yapılmıştır. Bu bir nispet üzerine hesap edilmiştir.”* dedikten sonra *“bu kanun böylece kabul edilmeli”*, diyerek konuşmasını bitirdi.¹⁴⁵

Ali Şükrü Bey, seferberlik ve cephe zammı maaş kanununu muadil kanun münasebetiyle 11 Mart 1922'de yaptığı konuşmada; *“Evvvelce cephe zammı olarak cephedeki kıtaat zabitanına bin beş yüz kuruş verilmekte iken bu bin beş yüz kuruş bin kuruşa inmiş, sonra tahsisatı fevkalâdeden de yüzde yirmi kesilmiştir. Şimdi memleketin girişmiş olduğu mücadelenin kemali muvaffakiyetle neticelenmesi için en ziyade lâzım olan şey paradır. Bunu hepimiz teslim ederiz. Fakat tasarruf edeceğimiz diye imkânsızlık ihdas etmeyelim.”* dedikten sonra cephe bulunan zabitanın yaşadığı muhidi ve cephe gerisindeki ailesini de hesap ederek cephedeki zabitanın binbaşıya kadar bin kuruş yerine bin beş yüz kuruş zam verilmelidir şeklindeki önerisiyle konuşmasını tamamladı.¹⁴⁶

Yerli kumaş iktisası hakkındaki kanun layihası münasebetiyle 20 Haziran 1921 tarihli oturumda yaptığı konuşmada; yerli kumaştan elbise giyilmesi için halkı zorlamanın manâsız olacağını, bunu kabullenmenin halkın ruhundan doğması gerektiğini vurgulayarak sözlerini şöyle tamamladı: *“Benim teklifim, esas itibariyle, hariçten gelecek olan şeye karşı Gümrük Resmini artırırsınız. Böyle cebirle olmaz. Gümrük Resmini artırırsanız, giremez ve giren miktar pahalı olur. Hamiyeti olmayan, parası olan alır giyer. Bulan giyer ve bulamayan giyemez.”*¹⁴⁷

Düşmandan istirdad edilen ve edilecek olan mahaller ahalisine muavenet hakkındaki kanun münasebetiyle 24 Eylül 1921 tarihli konuşmasında; bu kanunun aleyhinde olmadığını ifade ederek, Vilayeti Şarkıyye'nin işgali zamanında aşar, ağnam vesaire vergilerin affedilmediğinden yakınlıkta bu taraftaki halkın gördüğü

¹⁴⁵ TBMM ZC, C. 19, s. 176

¹⁴⁶ TBMM ZC, C.18, s. 151

¹⁴⁷ TBMM ZC, C.17, s. 433-434

zararı onların da gördüğünü, bu durumun ayrısı-gayrısı olamayacağını ifade etti. Sözlerini kanunun Kavanini Maliye Encümenine gönderilmesini, zenginlere ait kayıtların çıkarılıp, hakikaten ihtiyacı olan kimselere hükümetin yardım etmesini rica ile tamamladı.¹⁴⁸

1922 yılı Avans Kanunu münasebetiyle 28 Şubat 1922 tarihli müzakerede, masrafın çok olduğunu, buna karşılık ihtiyaçların fiyatının yüksek olduğunu, memurun aldığı maaşın ancak kâfi gelebildiğini izah ile genel durumun tespitini yaptıktan sonra sözlerini, *“Bidayeti meşrutiyetten bütçede muvazene temini düşünüldüğü vakit, muvazene çareleri mildiği zaman, müracaat edilen ilk tedbir memurunun maşalıdır. Bu tedbirlerden şimdiye kadar faide yerine mazarrat görüldüğü de ittir. Ben isterdim ki, bütçede muvazene temin etmek isteyen zeval mlekatin varidatım artıracak ve tezyidi varitadı icabettirecek bir im işler meydana koysunlar.”* şeklinde tamamladı.¹⁴⁹ Ziraat Bankasının 1922 senesi bütçesi münasebetiyle 3 Temmuz 1922 tarihli müzakerede söz alan Ali Şükrü Bey, şunları ifade etti: *“Memurlar kuraya gelmiştir ve parayı almıştır. Bu parayı istirdad edemezsiniz. Eğer yolsuzluk varsa, buna kim sebebiyet vermiş ise, ondan almak lüzum gelir. Biz mahkemeye gitmeden ve oradan hüküm almadan tahsil ediniz, diyemeyiz. Meclis mahkeme değildir.”*¹⁵⁰

Umum zabitan ve mensubini askeriye siyyanen bire nefer tayını zammına dair 24 Ağustos 1922 tarihli kanun teklifi, Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey'in, *“Maliye Vekaletince ieikikatını yapıp bütçeye olan tesiri malisini tetkik edeceğiz”*, sözleri üzerine Maliye Vekaletine havale edildi.¹⁵¹

Ali Şükrü Bey'in mecliste en çok üzerinde durduğu konulardan bir tanesi de İktisat Kongresinin İzmir'de toplanması meselesiydi ve bu konuyla ilgili sual vermişti. Ali Şükrü Bey, İzmir İktisat Kongresinin toplanmasına muhalefet eden mebuslardandır. İktisat Kongresi adı altında bir kongre toplamayı meclisin yetkilerine müdahale olarak değerlendirir. Bu yüzden kongre hakkında İktisat Vekili Mahmut Esat Bey ile Bakanlar Kurulu Başkanı Rauf Bey'e bir sual tavrı verir. Ali Şükrü Bey meclisin onayından geçmeden toplanan böyle bir kongrenin resmîyetinin olamayacağı görüşünü de savunmaktadır. Ülkenin iktisat politikasını tespit etmek sadece ve sadece TBMM'nin yetkisindedir. Dışarıda yapılan kongreler ve toplantılar bu tür siyasi kararlar alamazlar. Ali Şükrü Bey kongreye farklı meslek gruplarından

¹⁴⁸ TBMM ZC, C. 13., s. 269

¹⁴⁹ TBMM ZC, C.17, s. 177

¹⁵⁰ TBMM ZC, C. 21. s. 256

¹⁵¹ TBMM ZC, C. 22, S. 321

kişilerin çağrılmasını da eleştirir. Ona göre bu tip kongreler aynı meslek veya ilgili meslek gruplarından temsilcilerin katılımıyla toplanabilir. Avrupa'daki örneklerinin de bu şekilde olduğunu söyleyerek; *“Böyle her meslek erbabından mürekkep çorba şeklinde, aşure gibi kongre olmaz”* demiştir. Ali Şükrü Bey'in İzmir İktisat Kongresi hakkındaki bir diğer eleştirisi de hükümet müdahalesi ile yapılmış olmasıdır. Ali Şükrü Bey İktisat Bakanlığının iktisat işlerinden anlamıyormuşçasına ülkenin iktisat politikasını böyle bir kongreye hazırlatmak istemesini de yadırgar.¹⁵²

İzmir İktisat Kongresi hakkındaki suali münasebetiyle Ali Şükrü Bey 5 Şubat 1923 tarihli konuşmasında şunları dile getirdi;

“Şu günlerde İzmir’de büyük bir iktisat Kongresi akdedileceğini gazeteler de okuyoruz. Bu kongre sırf iktisat Vekâletinin teşebbüsüyle mi, yoksa Heyeti Vekilece ittihaz olunan bir karar neticesi olarak mı, içtima davet edilmiştir? Kongrenin ruznamesi nedir? Tezekkür edeceği mesaili iktisadiyenin hututu esasiyesini gösterecek bir layiha imza edilmiş midir?”

Kongreye aza olmak üzere bir çok mebusların intihab olunması sebebiyle bu mebusların Ankara’dan infikakı takdirinde Meclisin nisabı ekseriyetine hâle gelmeyecek midir? Hâle geldiği takdirde müzakeratı haliyenin hâd devresinde meclisin velev ki, üç dört gün için tatili faaliyeti doğru mudur? Hususati anife haklarda Heyeti Vekile Reis muhteremiyle İktisat Vekili Beyefendinin müstacelen ve şifahen izahat vermelerini talep ve rica eylerim.”

İzmir mebusu ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey söz konusu sual takririne madde madde cevap verdikten sonra Trabzon mebusu Nebizade Hamdi Bey'in, İktisat Vekâletinin çalıştığını söylemesi üzerine Ali Şükrü Bey, söz alarak, İktisat Vekâletinin çalıştığına inandığını fakat itirazının çalışma şekline yönelik olduğunu söyleyerek, konuşmasının devamında şunları söyledi; *“Evvela kendisi buradaki asıl vazifesini yapsın, ondan sonra ortaya koyacağı esas üzerine mütehasısların reyini toplasın. Fakat bugünkü yaptığı tarzda ortada bir esas olmadan azası adedi bine varan muhtelif mesalik erbabından mürekkep alan büyük bir kongre müzakeratını nafi bir hudud dahilinde tutmak ve bir noktaya temerküz ettirmek imkânı yoktur. İktisadiyatın aleyhinde değilim. Fakat her meselede olduğu gibi iktisadiyat mesailinde de ehemmi mühime tercih etmek lâzım geldiği kanaatindeyim. Evvelâ mevcut ve yapılması kudretimiz dahilinde olan mesaili yapalım. Bunları yaptıktan sonra fazlasını*

¹⁵² TBMM ZC, C.27, ss.173-182

*isteyelim. Mesele bundan ibarettir. Bendenizin kongrelere esas itibariyle aleyhinde bulunduğum zannedilmesin. Böyle yüz bin kongre akd olunsun. Fakat bugün kongre akd olunmak günü değildir.”*¹⁵³

Ali Şükrü Bey, Karadeniz limanlarına sadece mısır ve mısır unu ithaline izin veren kanun teklifine de karşı çıkmış, bu uygulamanın Karadeniz insanını aç bırakacağı uyarısında bulunmuştur.¹⁵⁴

Yapılacak olan bütün ekonomik çalışmaların halkın refah durumun artırmasına ve milletin lehine olması için çalışmış olan Ali Şükrü Bey İktisat Vekaleti'nin ve Maliye Vekaleti'nin çalışmalarını yeterli bulmayarak sürekli Avrupa'daki örnekleri göstermiştir.

Celaleddin Bey'in ise Evkaf (Vakıflar) bütçesine dahil çalışanlar ve vakıftan para alanların ücretlerinin dikkatle incelenmesine dair kanun teklifi görüşülerek Layiha encümenine havale edildi. Bu konuda görüşme yapmanın meclisi oyalayacağı kanaatine varıldığından Lahiya Encümenin de bu konunun çözüme kavuşturulması kararlaştırıldı.¹⁵⁵

Hafız Mehmet Bey, 1920 yılının Adliye Vekâleti Bütçesi münasebetiyle 26 Şubat 1921'de gerçekleştirilen müzakerede 227. fasıl (Bidayet Mahakimi Maaşatı) hakkında söz aldı. 227. fasıldan 231. fasıla on bir lira nakledilmesini isteyerek, bu isteğinin sebebini şöyle izah etti: *“İzmir’de, Bursa’da bir çok ketebe ve saire vardı. Fakat bunların bir kısmı geldiler. Bu suretle muhaceret eden memurlara harcırah verdim. Bunları ketebe faslından harcırah faslına naklediyoruz ki, onlara verdiğimiz harcırahları telafi edelim. Yani fasla nakledelim”*¹⁵⁶

Hafız Mehmet Bey, musakkafat vergisi ve Aşar resmiyle gümrük tarifesinin tadiline ve 15 Ağustos 1920 tarihli kanunun ilgasına ve memaliki müstahlasa aşar muamelatına ve aşar mültezimlerinden edayı deyn edenlerin emlâki merhume ve mütefevvizalarının iadesine ve Aşar nizamnamesine ve vilayetlerin hisse-i menafii ve masarifine ve İstihlâk Resmine ve 9 Kasım 1922 tarihli Avans Kanununa bir madde ilavesine dair kanun münasebetiyle 23 Aralık 1922'deki konuşmasında; *“Mecalisi teşriyenin en mühim vazifesi bütçe ve umuru maliye meselesi olduğu halde biz bütçenin yüzünü görmediğimiz için böyle milletten para tahsiline ait kanunlarda söz söylemezsek zannedirim vazifemizi yapmış olmayız. Bu madde ile ahaliden alınmakta olan vergiler tabii tutuluyor. Malûmu aliniz halkı vergi ile mükellef kılmak*

¹⁵³ TBMM ZC,C.27.,s. 170,175-176

¹⁵⁴ TBMM ZC, C.27, ss.126-132

¹⁵⁵ TBMM ZC, C.18, s.373

¹⁵⁶ TBMM ZC, C.8, s.463

hazine hesabıdır. Yoksa bir kısım halkı geçindirmek için diğer bir kısım yüksek halka vergi tarh etmek usulü şimdiye kadar hiçbir cemiyeti beşeriyede, hiçbir hükümet ve millette böyle bir kaide konmamış ve görülmemiştir.” dedi.¹⁵⁷

Hafız Mehmet Bey, kocası ölmüş veya boşanmış kadınlara yardım edilmesini istemişti. Bu konuyla ilgili olarak, Reji ahvaline ve Gümüşhane Muhasebecisine dair 30 Kasım 1922’de şu sual tahrir sunmuştu;

“17 Ağustos 1338 tarihli Celse-i Umumiye’de kabul olunan istizah tahririne cevap vermemesi ve tehir talebinde bulunmaması, İzmir’de emvali metruke üzerinde bir çok suistimalat vuku bulduğu ve fabrikalar bilamüzayede satıldığı evrak havadis ve mevrut mektuplarda musirren ve mevsukan iddia olunması.Reji emvalinin emvali devletten olmadığı mahkemeye iŷar ile sabık Ankara Reji müdürü Cabir Paŷanın tahliyesinin temin edilmesi, Reji umuruna keyfemayeŷa tasarruf ve müdahale ile ambar memurlarına varıncaya kadar re’sen ve müdüriyeti Umumiyeye sorulmaksızın tebdil edile gelmekte olması, Gümüşhane Muhasebecisiyle Defteri Hakani memurunun bilâ imtihan tayin olunmaları hususatını Maliye Vekâletinden sual ederim.”

23. 6. 1338

Hafız Mehmet Bey’in sualine Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey şu cevabı verdi: *“Arkadaşlar, taarruza karar verdik ve ordunun noksanını ikmal edeceğimiz haftalarda idi ki, büyük satışlar yapıldı ve memleketin en hayırlı bir mahsulü idi ki, en lâzımlı bir zamanda sarf olundu ve ondan sonra arkadaşlar, tüccarlar malı kırmak istediler. Satış yapmadım. Fena mı yaptım arkadaşlar? Hafız Bey buyurdular ki, İzmir’de tütünler satılıyor, niçin bu emval satılıyor ve neden bu emval ambarlara doldurulup hıfzedilmedi, memleketin halkın menfaatine muvafık haller düşünülmedi ve neden o kıtada bulunan sekeneye verilmedi? Arkadaşlar bu emvali metruke; o kıtada bulunan sekenenin hakkıdır veya değildir, bunu söylemek bana ait değildir. Elde bir kanun vardır. Ben onu tatbik ederim. Bugün için ganimet olan kısmı devletindir, hazinenindir, metruk olan kısmında elimde mevcut kanun mucibince muamelesini yapmakla mükellefim.”¹⁵⁸*

Hafız Mehmet Bey’le arkadaşının, Koçgiri Heyeti raporunun biran evvel meclise verilmesine dair 9 Mart 1922 tarihli tahriri üzerine celseyi idare eden Reis Bey, 3-5

¹⁵⁷ TBMM ZC, C.25, s.493

¹⁵⁸ TBMM ZC, C.25, s.141-148

güne kadar Koçgiri Heyetinin raporunu tamamlayıp meclise sevk edeceğini söyledi.¹⁵⁹

Hafız Mehmet Bey, milletvekili seçilmeden önce Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde aktif olarak görev yaptığından bu cemiyetle ilgili konuların üzerinde hassasiyetle durmuştu. Bu cemiyet tarafından getirilmiş olan eşyayı askeriyeden alman Gümrük resmine dair kanun teklifi münasebetiyle 14 Ocak 1922'deki konuşmasında şunları söylemiştir;

“Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından Trabzon fırka-i askeriyesine teberru olarak teslim olunan miktar. Malûm fotinlerden Trabzon gümrüğüne resim alınmış olduğu rüsumat idaresi kuyudatiyle sabittir. Tarife Kanununun dördüncü maddesinin on ikinci fıkrası sarahatiyle bunların resmi gümrükten istisnası icap edeceğinin Maliye Vekâletine tebliğini teklif eylerim.”

Hafız Mehmet Bey, teklifi ile ilgili olarak; *“Geçen sene Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Fırkası melbusatını temin için İstanbul'dan zannederim bir çift kadar fotin getirtti idi. Gümrük İdaresi bunun resme tabi olduğunu iddia etti. Biz de bunun tarife kanununun dördüncü maddesinin on ikinci fıkrası mucibince, Hilâli Ahmer, Donanma, Müdafaa-i Milliye Cemiyetlerinin hariçten celb edecekleri eşya gibi Gümrük Resminden muaf olduğu iddiasında bulunduk. Binaenaleyh mecburi olarak gümrüğünü verdik. Eşyayı askere teslim ettik. Kanun sarihtir. Bu kanun mucibince Resmi Gümrükten muafiyetini teklif ediyoruz”* demişti. Bunun üzerine Maliye Vekili Hasan Bey, şunları söyledi: *“Tarife Kanununun dördüncü maddesine Gümrük Resminden muaf tutulacak başlıca iki müessesese mevcuttur. Birisi Hilâli Ahmer Cemiyeti, diğeri Müdafaa-i Milliye Cemiyeti hayriyesidir. Fakat Tarife Kanununda gümrükten muaf olması musarrah olan müessesatı hayriyenin, muayyen olan müessesattan ibaret olmasına nazaran, her ne kadar ifa ettiği hidamet vâsi ve şâmil bir şekilde ise de Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyetinin böyle hidamati umumiyeye ait olmak üzere celb edeceği eşyanın Gümrük Resminden muafiyetine dair ayrıca bir madde-i kanuniye bulunmadığından dolayı, bu cemiyetin de getireceği eşyanın bhusus orduya, teşkilatı askeriyeye muavenet olmak üzere getireceği eşyanın Gümrük resminden muafiyetini bendenize ya bir karar veyahut da yeni bir madde-i kanuniye tebliğ buyurursanız amenma ve sadakna. Fakat aynı kayıt*

¹⁵⁹ TBMM ZC, C.18, s.118

mevend oldukça idareten muafiyet meselesini yapmakta mazurum.” Yapılan müzakere sonucunda kanun teklifi kabul edilmedi.¹⁶⁰

1921 yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası münasebetiyle yapılan Bütçe müzakeratında söz alan Hafız Mehmet Bey, 16 Şubat 1922'deki konuşmasında hükümeti eleştirerek şunları ifade etti: *“Meclisi Âli bugün bir emri vaki karşısındadır. Hükümet hiçbir kanuna, hiçbir hukuka istinat etmeksizin bütçeyi teşkil etti. Bir takım kendine mahsus bir program yaptı. Bugün bize diyor ki, bunu kabul ediniz. Şimdi giriştiğimiz mücadelenin ehemmiyetini hükümet nazarı itibara alarak, memleketin iktisadi, mali cihetlerini derpiş ederek, idare-i askeriye ve idare-i dahiliyesini ona göre tatbik etmek ve artık çetelerle idare-i hükümet caiz olamayacağından ve çeteler memleket kabiliyeti iktisadiyesine menafî iktisadiyesini ihlâl edeceği pek açık ve sarih iken, Birinci İnönü Muharebesinde bihakkın lağvettiği çetelerin, maalesef Karadeniz sahilinde ipka etti ve memleketin 1336 senei seferberliğinden beri az çok menabii iktisadiyesini muhafaza eden merkez ordusu dahilindeki memleketleri tecezziye sebebiyet verdi.”*¹⁶¹

Hafız Mehmet Bey'in, diğer alanlara nazaran ekonomi alanında yapmış olduğu faaliyetler önem taşımaktadır. Ülkenin bağımsızlığından sonra en önemli işin ülkenin ekonomisini düzeltmek olduğunu ileri sürerek bu yönde çalışmalar yapmıştır.

3) Askerî Konulardaki Faaliyetler

Askerî kökenli olması nedeniyle mecliste Trabzon milletvekilleri içerisinde askerî konularda en çok söz söyleyen ve çalışmada bulunan Hüsrev Bey olmuştur. Atatürk'ün silah arkadaşı olması onun apayrı bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Hüsrev Bey, askeri kökenli bir şahıs olmasına rağmen, eğitimin askerlikten önde geldiğini söyleyerek, harp sırasında medreselerden öğrencilerin alınıp askere sevk edildiğini bu yüzden medreselerin sarsıldığını savunmaktaydı. Şimdi ise bu durumun oluşmaması için medreseye giren öğrencinin altı yıl eğitime tabi tutulmasını ondan sonra, talimgahta altı ay yada üç ay talim görmesini ardından tekrar medreseye girmesini istemekteydi.¹⁶²

¹⁶⁰ TBMM Z.C, C.16, s.45-46

¹⁶¹ TBMM G.C.Z., C.2, s.792-793

¹⁶² TBMM ZC, C.7, s.445

Hüsrev Bey, Milli Mücadele'nin askeri gücü kuvvetli tutmakla kazanılacağını savunarak, subaylara yapılacak her türlü yardıma taraflar olmuştur. Buna yönelik olarak tekim 25 Eylül 1920 tarihinde Ankara'daki harbiye öğrencilerine 400 kuruş maaş verilmesine dair kanun teklifi yapmıştır.¹⁶³ Yine Ankara'da ki Harbiye Talimgahı'ndan mezun olacak astsubaylara 150'şer lira teçhizat parası verilmesine dair bir kanun teklifi yapmış bu tür uygulamaların önceden de yapılmış olduğuna işaret ederek bu paranın askere derhal ödenmesini istemiştir.¹⁶⁴ Diğer taraftan kanunun takipçisi olmaya devam etmiştir. Bu tekliften yaklaşık 1 ay sonra 11 Aralık 1920 tarihinde konuyu tekrar gündeme getirerek, Maliye Vekili'nin umursamaz tavrının ülkenin zararına olduğunu, subayların göreve başlamadıklarını anlatıp, bundan sonra mezun olacaklar hakkında meclisi uyararak tedbir alınmasını istemiştir.¹⁶⁵

Hüsrev Bey, firarlar konusunda oldukça titiz davranarak, firar edenlerin Divan-ı Harplere gönderilmesi hususunda 10 Ocak 1921 tarihinde bir kanun teklifi yapmıştır.¹⁶⁶ Firarilerden Yunan tarafına geçenlerin asla affedilmemesini ve hemen İstiklal Mahkemelerine gönderilip, cezalandırılmasını istemiştir. Buraya halktan gidenler olursa, bu kişilerin mazur görülebileceğini, çünkü halkın cahil olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁷ Hüsrev Bey, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması için firarların önüne geçilmesi gerektiği düşüncesindedir. Bunun önüne geçilebilmesi için verilen cezaların caydırıcı bir nitelik taşıması gerektiği kanaatindedir.¹⁶⁸ Bunlara ilaveten, askerliğin öneminden bahsederek her Müslümanın bu vazifeyi zamanı geldiğinde canı gönülden yerine getirmesi gerektiğini söyler.¹⁶⁹

Hüsrev Bey, firarlara mani olabilmenin birinci koşulu olarak askerin iyi beslenmesi ve maaşlarının artırılması kanaatindedir. Ancak, bu durumda askerin kaçmasına engel olunabilir demektir.¹⁷⁰ Bunun yanında, istiklali korumak üzere kahramanlık ve fedakarlık gösteren ordunun, Büyük Millet Meclisi tarafından ödüllendirmesini çok önemli ve tarihi bir mesele olarak görmektedir. Fakat çıkarılan kanunda teşekkürname yerine takdirname kullanılmasının daha doğru olacağını

¹⁶³ TBMM ZC, C.4, s.285

¹⁶⁴ TBMM ZC, C.5, s.228-229

¹⁶⁵ TBMM ZC, C.6, s.300-301

¹⁶⁶ TBMM ZC, C.7, s.242

¹⁶⁷ TBMM ZC, C.7, s.242

¹⁶⁸ TBMM ZC, C.1, s.88

¹⁶⁹ TBMM ZC, C.7, s.445

¹⁷⁰ TBMM GCZ, C.1, s.88

düşünmektedir. 13 Eylül 1921 tarihli kanunun üçüncü maddesi; Türkiye Büyük Millet Meclisi teşekkürnamesinin iki maaş verilmesini uygun gördüğünü ayrıca Maliye Vekilinin nakdi ödül verilmesine dair teklifi de gerekli gördüğünü söyler.¹⁷¹

Hüsrev Bey, orduya teşekkürname yazmanın iyi olacağını aynı zamanda doğrudan doğruya Meclis tarafından Başkumandan ilan edilen ve bu güne kadar savaşı başarılı bir şekilde götüren Mustafa Kemal Paşa'ya bir teşekkürname yazılmasını ister. Bu teşekkürnamenin Mustafa Kemal Paşa için çok önemli bir vesika olacağını belirtir. Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına ait olan bu şükrannamenin posta yoluyla gönderilmesi kararlaştırılır.¹⁷²

Hüsrev Bey, askeri kökenli bir şahıs olduğundan askeri disiplin konusunda epey titiz davranmıştır. Askere alınma konusunun tüm dünyada uygulandığı şekliyle uygulandığını, burada, Müdafaa-i Milliye'nin görevli olduğunu belirtmiş, bu alınan askerlerle ilgili bir sorun çıktığında bu askerlerin cezalandırılmasını söylemiştir.¹⁷³

Hüsrev Bey, konuşmalarında bedeli nakdi kanununu gündeme getirmiştir. Gayri müslimlerin askere alınmamasını doğru bulur ama buna karşı onlardan bedel alınmasını istemektedir. Ancak burada para veremeyecek durumda bulunanların halinin enine boyuna konuşulmasına ihtiyaç olduğu düşüncesindedir.¹⁷⁴

Hüsrev Bey, askeri kökenli bir şahıs olmasına rağmen, eğitimin askerlikten önde geldiğini söyleyerek, harp sırasında medreselerden öğrencilerin alınıp askere sevk edildiğini bu yüzden medreselerin sarsıldığını söyler. Şimdi ise bu durumun oluşmaması için medreseye giren öğrencinin altı yıl eğitime tabi tutulmasını ondan sonra, talimgahta altı ay yada üç ay talim görmesini ardından tekrar medreseye girmesini istemektedir.¹⁷⁵ Hüsrev Bey öğretmenler için askerliğin tecilinin köylünün sırtına yük olmak değil, öğretmenler sayesinde eğitimin memleket dahilinde yayılarak, halkın körelmesini önlemek olduğu fikrindedir. Bu suretle halkın hem mücadele hususunda bir muharip olarak yetiştiğini hem de ilim ve dini yaymak için iyi bir hoca olarak yetiştiğini söyleyerek bundan ülkenin büyük yararlar gördüğünü ve bu işle hem iki maksada da hizmet edilmiş olunacağını ifade eder.¹⁷⁶

Ahzi asker şubelerinin lağvı hakkındaki tahrir münasebetiyle 8 Temmuz 1920 tarihli konuşması; *“Teşkilatı askeriyede ahzi askerler dünyanın kabul ettiği bir*

¹⁷¹ TBMM ZC, C.12, s.193-207

¹⁷² TBMM ZC, C.12, s.218

¹⁷³ TBMM ZC, C.2, s.192

¹⁷⁴ TBMM ZC, C.5, s.157

¹⁷⁵ TBMM ZC, C.7, s.445

¹⁷⁶ TBMM ZC, C.7, s.447

usûldür. Amma onun içinde hırsız binbaşı çıkarmış, tecziye edersiniz. Bu başka meseledir. Fakat esas, ahzi asker devairi en son usuldür” ¹⁷⁷ dedi.

Hüsrev Gerede'nin mebusluk günlerindeki, Milli Mücadele açısından en önemli faaliyetlerinden biri de, Bolu'da TBMM'ye karşı olan ayaklandırmayı bastırmak için Mustafa Kemal Paşa tarafından gönderilen heyetin başkanlığını yapmasıdır. Hey'et-i Nasiha'nın diğer üyeleriyle birlikte hafif yaralı bir şekilde asilerin eline düşmüş ve Düzce'ye götürülerek bir müddet göz altında tutulmuştur. Milli Kuvvetler tarafından kurtarılarak 31 Mayıs 1921'de meclise geri dönmüştür. ¹⁷⁸ Mudurnu cephesindeki Hilafetçi ve Kuvay-ı Milliyeci çarpışmasının önlenmesinde ve asi liderlerden Sefer Bey'in TBMM lehine dönmesinde etkili olmuştur. ¹⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın Trakya ve Düzce ahvali hakkında bir takrire istinat etmeyen şifahi suallere dair beyanatı münasebetiyle 14 Ağustos 1920 tarihli konuşmasında, vakıanın ilk ortaya çıkışı sırasında Dr. Fuat, Bugün Moskova'da bulunan Osman, Bolu Mebusu İlyaszâde Şükrü Beylerle oraya gittiklerini, Gerede'de esir düştüklerini ve orada buldukları süre zarfında kendilerinde bir kanaat hasıl olduğunu ifade ettikten sonra şunları söyledi: *“Düzce ahvali esasen bugünün işi değildir. Eskiden beri takarrür ve teraküm etmiş sui idarenin muhassalasıdır. Memurini idarenin doğrudan doğruya omuzlarına yüklenmiş bir mesuliyettir. Bunu böyle kabul edeceğiz. İkincisi, Hendek ile Düzce arasındaki Neferin mevkii ormanlıktır. Orada harekatı muntazatnai askeriye yapılamaz ancak çete muharebesi yapılır. Oradaki köyler esasen minelevvel eşkıyalıkla yaşarlar... İşleri güçleri geçen yolcuları soymak, kaçakçılık etmektir. Abazaları, meşrutiyet düşmanı, asayiş düşmanı muzır bir halk olarak telakki ediniz. Çerkezler hakikaten yola gelir ve tufanlar takımıdır. Abazalar orada toplu kalmasından, onları Türk köyleri arasına koymalı ve sonra silah toplamak, bilhassa mesela bundan evvel yapılan tedibatta pek büyük bir hükümet savleti gözüktü. O muntıkada, zannederim ki, üç-dört bin silah ve pek çok cephane vardır. Bugün cephede silaha ihtiyaç varken ve silah yaratmak için uğraşırken o eşkıya muntikasında üç dört bin silahın ne lüzumu var? Fırsat gelmişken Heyeti İcraiyeden istirham ederim, orayı temizlemeli ve kökünü tazimatıdır.”* ¹⁸⁰

¹⁷⁷ TBMM ZC, C.2, s.192

¹⁷⁸ Bu konuda detaylı bilgi için Bkz. Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara, 1987; Rükü Özkök, **Milli Mücadele Başlarken Düzce-Bolu İsyanları**, Ankara, 1971; ve ayrıca Bkz. Günay Çağlar, **Hüsrev Bey Hey'et-i Nasihası**, Ankara, 1997.

¹⁷⁹ Çağlar, **Hüsrev Bey Hey'et-i Nasihası**, s.18

¹⁸⁰ TBMM ZC, C.3, s.193-194

Bu seferberlik müddetine münhasır olmak üzere hidematı fiiliye, ihtizatiye ve müstahfıza efradından bedeli nakdi ahzma dair kanun layihası münasebetiyle 24 Ekim 1920'deki konuşmasında; *“Hıristiyanları askere almadığımızı göre onlardan bedel alacağız. Yalnız para veremeyecek durumdakileri askere mi alacağız? İlk önce onu kararlaştırmalıyız”* dedi.¹⁸¹

Hüsrev Bey, öğretmenler için askerliğin tecilinin köylünün sırtına yük olmak değil, öğretmenler sayesinde eğitimin memleket dahilinde yayılarak, halkın körelmesini önlemek olduğu fikrindedir. Bu suretle halkın hem mücadele hususunda bir muharip olarak yetiştiğini hem de ilim ve dini yaymak için iyi bir hoca olarak yetiştiğini söyleyerek bundan ülkenin büyük yararlar gördüğünü ve bu işle hem iki maksada da hizmet edilmiş olunacağını ifade eder.¹⁸² Talebe ve muallimlerin askerlikten tecillerine dair teklifi kanuni münasebetiyle 30 Ocak 1921'deki konuşmasında da, her şeyden evvel maksadın askerlikten af değil, tecil olduğunu yani askerliğin esas olduğunu vurguladıktan sonra konuşmasının devamında şunları söyledi: *“Her Müslüman bu vazife-i mukaddeseyi icab ettiği zaman yapacaktır Fakat tahsili Umumi maarifin ve bilhassa uzun senelerden beri medarisi atikamız tahsisatımızın azlığı yüzünden, Darül'hilafül aliyyemizin büyümemesi yüzünden bugün köylüler hakikaten hocasız kalmıştır ve bu hocasızlık bizim için en büyük felâkettir. Onun için medarisi atîkanın 1337 senesinde ihyasına kemali şiddetle taraftarız... Harbi Umumide, medreselerde tam tahsil zamanında talebeleri yakaladılar, askere şevkettiler Bu yüzden medaris sarsıldı. Bu olmasın diyerek medariste altı sene tahsiline çok ehemmiyet verdik. Yani talebe geldiği zaman medariste altı sene behemehal olsun, hizmeti maksure hakkın bihakkın iktisap etsin, ondan sonra talimgahta altı ay tahsil etsin.”*¹⁸³

Hüsrev Bey, Ermenistan sulh şeraiti hakkında tahrir münasebetiyle 18 Kasım 1920 tarihli müzakerede yaptığı konuşmada, mütarekenin ordunun hakkı olduğunu ifade ile şunları söyledi: *“Çünkü bu ciheti askeriye aittir. Ne gibi şerait göstermeliyiz ki, düşman tekrar harbe mübaşeret ederse bizi fena bir mahalden vurmasın? Kaç top istemeli, ne kadar cephaneye istemeli? Bunlar ordunun bileceği şeylerdir. Binaenaleyh Erkânı Harbiye-i Umumiye ile alâkadardır.”*¹⁸⁴

¹⁸¹ TBMM ZC, C.5, s.157

¹⁸² TBMM ZC, C.7, s.447

¹⁸³ TBMM ZC, C.7, s.445

¹⁸⁴ TBMM ZC, C.5, s.382

Hüsrev Bey, talimgâhtan neşet eden efendilere teçhizat ve levazımı iksaiyelerini temin için 150'şer lira itası hakkında kanun layihası münasebetiyle 11 Aralık 1920 tarihli konuşmasında; *“Tabii tahattur edersiniz efendim, 2 Teşrinisanide Büyük Millet Meclisinin ilk çıkardığı İstiklâl zabitleri diploma almışlardır ve bu vatana ve bu millete hizmet etmeye yemin etmişlerdir. Bunların nasıl geldiğini de biliyoruz. Düşman içinden kaçmışlar, çocuk olmalarına rağmen her türlü fedakârlığı göze almış, yoksulluk içinde Abidin Paşa köşkünde günde sekiz saat talim ile vazifelerini ifa ettiler. Bunlar şu vatanın medarı iftiharî ve gözbebeğidir”* dedikten sonra birinci maddenin *“bu sene mektepten neşet edecek efendilere cümlesi üzerinde oynanabileceğini, yalnız bu sene çıkanlara ait olmaması gerektiğini, bundan sonra zabıt vekili olarak çıkan efendilere de teçhizat parası olarak 150 'şer lira verilmesi gerektiğini”* vurguladı.¹⁸⁵

Hüsrev Bey, Diyarbakır mebusu Hacı Şükrü Bey'in milletimizin Milli Mücadele hakkında düşüncelerini söylediği konuşmanın doğru olmadığını söyledi. Bu sözlerin hiç söylenmemiş kabul edilmesi hususunda meclise takrir sunmuştur. 16 Aralık 1920'de bu takrirle ilgili olarak yaptığı konuşmasında şunları söyledi;

“Geçen ki celsede Amasya mebusu Ömer Lütfü Beyin Müdafaa-i Milliye encümeninden istifası münasebetiyle mezkûr, encümen namına söz alan Diyarbakır mebusu Hacı Şükrü Bey beyanatı arasında aynen şu sözleri söylemişti. (Bu millet hiçbir vakit erkânı harplerin bazicesi olamaz ve olmayacaktır.) Bu sözlerin Büyük Millet Meclisi kürsüsünden Müdafaa-i Milliye encümeni riyaseti sıfatını elyevm taşımakta olan bir âza tarafından icabı ifa kılınmadığından bugün Heyeti Celileye bir vazife teveccüh eylemektedir. Bu ifade bir kere millete karış gayri vaki bir isnad tazammum eylediği gibi temeli zabturapt ve uhuvveti askeriye olan sevgili ordumuzun ruhu samimiyetini rencide edecek tefrika bir mahiyeti de haizdir. Büyük Millet Meclisinin istiklâli vatan ve milletin uğrunda kan dökmekte olan mukaddes ve mübarek ordusunda meslek ve sınıf farkları olmayıp ancak vedia-i millet olan kahraman asker yavrularla onların velisi, mürebbisi, babası makamında bulunan fedakâr bir heyeti zabitan vardır. Binaenaleyh Diyarbakır mebusu Hacı Şükrü Bey tarafından menzili düşünülmeyen sebebin minelesbap sarfolunmuş bulunun mezkûr sözlerin ordumuzun medarı muvaffakiyeti olan tesaniüt ve mubadenetin her türlü

¹⁸⁵ TBMM ZC, C.6, s.300-301

halleden vikayesi için keemlemyekün addolunmasının Meclisçe tahtı karara alınması ve mezkûr sözlerin zabıt ceridelerinden ihracım arz ve teklif eylerim.”

Hacı Şükrü Beyin meseleyi tam olarak kavrayamadığını iddia ettikten sonra da şunları söyledi: *“Bugünkü ordu Büyük Millet Meclisi’nin ordusu olmak münasebetiyle hepimiz gibi onunla alâkai maneviyem vardır. Bundan başka şahsen gerek Balkan Harbinde ve gerek Harbi Umumide bu mübarek ordunun safları arasında, namusuyla çalışmış bir arkadaşınız olarak ordumuzu yakından tanımakla da kesbi fahar ederim. Arkadaşlar, orduda şu veya bu meslek yoktur. Orduda sunufu muhtelife yani piyade, topçu, süvari, istihkâm ve kıtaati fenniye zabitanı vardır. Bunlardan lâakal iki sene bilfiil kıta kumandanlığını muvaffakiyetle icra ettikten sonra temayüz edenler bir müsabaka imtihanına tabi olurlar ve kıtadan Erkânı harp mektebine gideler. Erkânı harp mektebinde üç sene tahsili ali askeri gördükten sonra erkânı harp olup diplomasını alır, çıkarlar. Binaenaleyh bunlar tamamen kıta zabitidir. Bu ordunun zabitamdır.”*¹⁸⁶

Hüsrev Bey, Ankara’daki Mekteb-i Harbiye’de eğitim görenlere teçhizatlarını temin için gereken paranın verilmesi hususunda kanun teklifi vermişti. Bu teklifte onlara verilecek paranın yüz elli lira artırılmasını istemişti. Bu kanun teklifi münasebetiyle 1 Kasım 1920’de şöyle konuştu;

“Mektebi harbiye zabitan talimgahından zabıt vekili olarak neşet eden efendilerin orduya yeni iltihak eden her zabitin kati bir surette ve kısa bir zamanda muhtaç olacağı ve kendi muhassasatlarıyla tedarikine imkan bulamayacakları seyyar yatak, manevra sandığı, dürbün, tabanca, elbise, çizme, muşamma ve saire gibi mevaddi tedarik edebilmeleri için toptan bir paraya ihtiyaçları tabiidir. Der saadette Mektebi har biyeden çıkan zabitan verildiği veçhile beher efendiye bir defaya mahsus olmak üzere yüz ellişer lira teçhizat parası verilmesi bu gün için zaruri bir meseledir. Binaenaleyh, Heyeti muhteremeden berveçhi âti mevadı kanuniyenin kabulünü ve ahiren çıkan efendiler mahalli vazifelerine müteheyü hareket olduklarından iş bu kanununun müstaceliyetle müzakeresini teklif eyleriz.”

“Madde 1- Mektebi harbiye talimgahından zabıt vekili olarak neşet eden efendilere bir defaya mahsus olmak üzere maktuan yüz ellişer lira teçhizat masarifi verilir.

¹⁸⁶ TBMM ZC, C.6, s.394-395

“Madde 2- İş bu kanunun icrasına Müdafai Milliye ve Maliye Vekâleti memurdur.”

Hüsrev Bey, bu teklifi hakkında ilave olarak, *“Meclisi Milli böyle bir şey için müzakere etmek istemez ve müzakereye değmez. Bu derhal kabul edilecek ve açık bir meseledir.”* dedi. Teklifin, Müdafaa-i Milliye Vekâletinin uygun görmesiyle gelecek olan kanun ile birleştirilip müzakere edilmesine karar verildi.¹⁸⁷

Hüsrev Bey, asker kökenli milletvekillerinin orduda geçen emekleri dolayısıyla bu görevden emekli sayılmasını istemişti. Erkân, ümera, zabitan ve mensubini askeriyeden olan mebusların bu devre-i intihabiyede mezun addolunmalarına dair kanun teklifi münasebetiyle 29 Eylül 1920'deki konuşmasında; *“Nisabı ekseriyet kanunu namı ile bir kanun çıktı, bundan memurlukla mebusluk içtima etmez diye bir kayıt vardır ve teşrini evvel birden evvel memurluğu mebusluğa tercih edeceklerini bildirmeye mecburdurlar. Mülki memurlar gene eski memuriyetlerine gidebilirler ve asker arkadaşlarımız mesleğinden olur, açıkta kalır. Bu hiç doğru değildir. Çünkü askerler siyasetle meşgul olamazlar. Onun için bu fevkalade ahvale mahsus olmak üzere, ilk meşrutiyette, Birinci Meclisi Mebusanda yapıldığı veçhile, buradaki arkadaşlara, bu müddete mahsus olmak üzere mezuniyet verilir.”* diyerek teklifini izah etti. Yapılan görüşmelerden sonra, teklifi Layiha Encümenine gönderildi.¹⁸⁸

Mecliste üzerinde hassasiyetle durulan konulardan bir tanesi de Mustafa Kemal'e verilen “Başkumandanlık Yetkisi” idi. Bu kanun çıkmasında ve süresinin uzatılmasında Hüsrev Bey'in emeği büyüktür. Mecliste uzun tartışmalardan sonra çıkarılan “Başkumandanlık Kanunu”nun süresi dolunca bu konuyla ilgili olarak bir kanun teklifinde bulunmuştur. Hüsrev Bey ve arkadaşlarının, Başkumandanlık müddetinin 5 Mayıs 1922 tarihinden itibaren üç ay uzatılmasına dair 4 Mayıs 1922 tarihli verdiği kanun teklifi şöyle idi;

“Mücadele-i Milliyemizin muvaffakiyetle tetvici maksadıyle Büyük Millet Meclisi'nin Başkumandanlığa İntihab eylediği Reis Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin vazife-i mezkûrede devamını icab ettiren esbap henüz zail olmadığından âtideki teklifi kanununin müstaceliyetle müzakeresi ile kabulünü teklif eyleriz.”

¹⁸⁷ TBMM ZC, C.4, s.367; C.5, s.111-112

¹⁸⁸ TBMM ZC, C.19, s.519-520

“Madde 1- Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşaya Başkumandanlık tevcihine dair olup iki defa üçer mah temdidedilmiş olan kanun üç mah deha iemdededilmiştir.

“Madde 2- iş bu kanun 5 Mayıs 1338 tarihinden muteberdir.

“Madde 3- İş bu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur.”

Hüsrev Bey ve arkadaşlarının bu teklifi, 229 sayı ile kanunlaştı.¹⁸⁹ Böylece Mustafa Kemal’e olan bağlılığını bir kez daha gösterdi.

Bazı zabitanla alâkalı suistimaller ile, asker firarileri hakkında 5 Temmuz 1920 tarihli müzakerede yaptığı konuşmada, *“memleketimizde firarilerin çok olması nedeniyle cephedeki kuvvetin sarsıldığını, hükümetin buna sebep olanları bulup cezalandırması gerektiğini”* ifade ettikten sonra Kuvayı Milliye’ye değinerek sözlerine şöyle devam etti: *“Kuvayı Milliye bir zarureti elime olarak doğmuştur. Bidayette mütarebe ahkâmına riayet için, askeri sivil halinde istihdama mecbur kalmıştık. Kuvayı Milliye ile bir çok dahili isyanların da teskinine muvaffakiyet hasıl olmuştur Mevcut Kuvayı Milliye’nin muntazam asker haline ifrağı için, Erkânı Harbiye-i Umumiye mezuniyeti âlileriyle lâzım gelen tedabire tevessül ediyor. Badema kuvayı milliye meselesi mevzubahis olmayacak, yalnız ordu meselesi var. Ordu da hakikaten muhtacı islahdır.”*¹⁹⁰

Hüsrev Bey, vaziyeti askeriye hakkında 8 Ağustos 1921 tarihinde vuku bulan müzakerede yaptığı konuşmada Başkumandanlık meselesi ile ilgili izahta bulunarak şunları ifade etti: *“Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Başkumandanlığın hariçte husule getirdiği tesirler hakkında bazı vesaik vardır. Tabii ordu ve memleket dahilinde bir takım kısımlar vardır. Bunun resmi kısımlarını aleni celsede okuduladı.. Efendim; dahildeki ve hariçteki vaziyet, malûmu Aliniz bu son ricâten sonra, Avrupalılar bir iki propaganda yapıyorlardı. Bu propaganda da artık Mustafa Kemal Paşaya kimsenin itimadı kalmadığı ve kendileri için gayet müsait şeraitle sufha teşne adamlar çoğaldığı gibi bu şekilde bir takım propagandalar başlamıştı. Başkumandanlığın Paşa Hazretlerine tevcihi üzerine bu propagandaların yavaş yavaş kökü sarsılmakta olduğu anlaşılmıştır.”*¹⁹¹

Hüsrev Bey, 6 Mayıs 1922 tarihli oturumda, Başkumandan Mustafa Kemal Paşanın vaziyeti askeriye hakkında izahatı ve suallere cevabı münasebetiyle yaptığı

¹⁸⁹ TBMM Kavanin Mecmuası, C.1, s.273

¹⁹⁰ TBMM GCZ, C.1, s.88

¹⁹¹ TBMM G.C.Z., C.2, s.188

konuşmada da, Başkumandanlık meselesine değinerek, Başkumandanlık kanununun geniş ve derin bir şekilde müzakere edildiğini artık bunun üzerinde söz söylemenin gereksiz olduğunu belirtti.¹⁹²

Hüsrev Bey, firar eden efradın divanı harplere gönderilmesine dair 19 Şubat 1921’de kanun teklifinde bulunmuş ancak ilgili teklif İstiklal Mahkemelerinin faaliyette bulunduğu zamana ait olduğundan ve meclisin İstiklal Mahkemelerini faaliyetten alı koyacağı münasebetiyle bu teklifin kanun olarak Kavanin Mecmuasında yayınlanmasına gerek olmadığı kanaatiyle dikkate alınmadı.¹⁹³

Hüsrev Bey, meclis adına orduya bir uçak hediye edilmesi hususunda arkadaşlarıyla birlikte bir kanun teklifi hazırlamıştı. Bu teklifte ordunun güçlendirilmesi ve düşman ordularıyla mücadele edebilmesi için bunun gerekli olduğunu savundu. 6 Mayıs 1921’de verdiği takirde şunları söyledi;¹⁹⁴

“Elyevm içinde bulunduğumuz harpte tayyarelerin ne derecelerde müessir bir vasıta-i harp olduğuna herkes kanaat etmiştir. Gerçi Hükümeti Müliyemiz kuvayi havaiye ile delüzumu kadar meşgul oluyorsa da daha mübrem ihtiyaçlar karşısında büyük bir hava filosu vücuda getirecek kadar sarfiyat yapamıyor. İşte şu ciheti nazarı dikkate alan zirde vazulimza bizler bütçeye bar olmaksızın her dairei intihabiye namına bir tayyare temin eyleyerek surette teşvikatta bulunmak üzere bir komisyon teşkil ederek bimennihi teaala bugünden itibaren millet meclisi namını taşıyacak bir tayyarenin derhal siparişi yapılmak üzere yedi bin beşyüz liranın meclis veznesinden tesviyesiyle bu meblağın altı mah zarfında rüfekayı kiram tahsisatından mahiye katedilecek beşer lira ile meclis veznesine iadesini teklif ederiz.”

15 Mayıs 1337

<i>Antep</i>	<i>Aydın</i>	<i>Trabzon</i>	<i>Saruhan</i>	<i>Saruhan</i>	<i>Bursa</i>
<i>Kılıç Ali</i>	<i>Esad</i>	<i>Hüsrev</i>	<i>Avni</i>	<i>Mustafa Necati</i>	<i>Operatör Emin</i>
<i>Canik</i>	<i>Cebelibereket</i>	<i>Karahisarı Şarki</i>	<i>Cebelibereket</i>		
<i>Hamdi</i>	<i>Rasim</i>	<i>Memduh</i>	<i>İhsan</i>		

¹⁹² TBMM G.C.Z., C.3, s.345

¹⁹³ TBMM Z.C., C., s.300

¹⁹⁴ TBMM Z.C., C.10, s.295

Hüsrev Bey ve arkadaşlarının imzası bulunan bu teklif kanun olarak kabul edilmişti. Uçağın alınması için kaynak temin edilmesinin araştırılması ve temini için konu Maliye Vekaletine havale edilmişti.¹⁹⁵

Ali Şükrü Bey de, askeri kökenli olduğu için askeriyenin ve askerlerin sıkıntılarını iyi bilmekteydi. Bu sorunların üzerine gidilmesini ve askeriyenin iyileştirilerek savaşa hazırlanması ve en azından savunmanın iyi yapılabilmesi için uğraşmıştı. Ali Şükrü Bey'e göre, *“askerler askerlik dışı her türlü uğraşlardan, özellikle mülki işlerden ve iç güvenlik meselelerinden uzak tutularak sadece meslekleri ile meşgul olmalıdırlar.”*¹⁹⁶ Ali Şükrü Bey yine bu konuyla ilgili olarak *“Milli Mücadelenin başarı ile neticelendirilebilmesi için askerin rahat ettirilmesi ve iyi beslenmesi lazım gelmektedir. Ankara’da meclis toplamanın ve bütün yapılanların tek amacı düşmanı yurttan atabilmektir. Bu yüzden ülkemizin birinci önceliği ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasıdır.”*¹⁹⁷ demişti. Ali Şükrü Bey, konuşmalarında subay maaşlarının düşüklüğüne dikkati çekmiş; *“ömürlerini siperlerde geçiren subayların bir katip ve muhasebeci kadar bile maaş alamadığına işaret ederek bu durumun düzeltilmesini istemiştir.”*¹⁹⁸

Ali Şükrü Bey, firarı hangi sebeple olursa olsun, ahlaksızlık ve düşüncesizlik olarak değerlendirmektedir. Firariler Hakkındaki Kanun’a destek olmuştur. Ali Şükrü Bey firarları yapılan olumsuz propagandalara bağlar. Çıkarılan bu kanunun yanı sıra firarlara propaganda yöntemi ile de engel olunabileceğini düşünmekteydi. Ayrıca askerden kaçmanın dinen de yasaklanmış olduğunun halka bildirilmesi gerektiğini belirtmişti.¹⁹⁹

Ali Şükrü Bey, “Bedel-i Nakdi Kanunu”nu savunmuş zengin çocuklarının nasıl olsa bir hallini bulup askere ve cepheye gitmeyeceği düşünmektedir. Ancak bedel konusunda tek ücret yerine kişilerin gelir durumuna göre farklı ücretler belirlenmesini ister. Ali Şükrü Bey, kanun teklifinde altı ay için önerilen bedel-i nakdinin üç ay için geçerli olmasını ister. Kanun teklifinde yer alan 200 lira bedel-i nakdi yerine de 1000 lira önermiştir. İlk üç ay için 1000 lira takip eden dönemler için ise kademeli olarak artırılan bir bedel-i nakdi kanunu çıkarılmasını teklif eden bir de

¹⁹⁵ TBMM Z.C., C.10, s.321

¹⁹⁶ TBMM ZC, C.18, s.194-196

¹⁹⁷ TBMM ZC, C.2, s.300

¹⁹⁸ TBMM ZC, C.10, s.96

¹⁹⁹ TBMM ZC ,C.3, ss.23-24

takrir vermiştir. Ancak, takriri kabul edilmemiştir.²⁰⁰

Ali Şükrü Bey, “Başkomandanlık Kanunu”na Sakarya Savaşı öncesindeki fevkalade tehlikeli şartlar nedeni ile destek olmuş ve meclisin bazı yetkilerinin Başkomandan’a devredilmesini kabullenmişti. Fakat, Sakarya Savaşı’ndan sonra fikirlerini değiştirerek Başkomutanlık yetkilerine ve görev süresinin uzatılmasına karşı çıkarak bu konuda mecliste hararetli tartışmalar içine girmiş pek çok mebusun tepkisini üzerine çekmiştir.²⁰¹ Ali Şükrü Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın hala Başkomandan ünvanını kullanmasına razı olmakla beraber meclisin yetkilerini üzerinde bulundurmasını kabul etmemektedir. Ali Şükrü Bey, “*Meclis artık zaruret zamanında ve muvakkaten vermiş olduğu salahiyet-i teşriiyeyi geri almalıdır, hakkımızdır. Binaenaleyh bu hakkı bize millet vermiştir. Bizim değil milletin hakkıdır. Bugün zaruret mündefi olmuştur; binaenaleyh hakkımızı geri almak lazımdır.*” demektedir.²⁰² Ali Şükrü Bey’in çabaları bu defalık kanunun ikinci maddesinin kaldırılmasına yetmemiştir. Ancak, 20 Temmuz tarihinde onun da katkılarıyla Başkomandan’ın meclis adına karar verme yetkisine son verilmiştir.²⁰³

Bütün zabitan, erkân ve ümera için seferberlik ilânına ve zabıtanın alaylar ve fedai müfrezeleri teşkil edilmesine dair takrir münasebetiyle 14 Temmuz 1920 tarihli konuşmasında şunları ifade etti:; “*Zabıtanın bir kıta teşkili meselesi tabiidir ki muvafık değil, yalnız bendenizin anlamadığım bir cihet var. Memleketin zabıt ve ihtiyatın zabiti olarak mevcud olan zabıtanı zannederim ki iki milyonluk bir ordu içindir. Bugün askerini bir çok ihtiyat zabıtları vardı. Kolorduların mevcudu vardı ve saire idi. Fakat bugün ben zannetmiyorum ki, bugünkü mevcudumuz belki yüzde biri kadardır.*”²⁰⁴

Bu seferberlik müddetine münhasır olmak üzere hidematı fiiliye ihtiyatiye ve müstahfıza efradından bedeli nakdi ahzına dair Kanun münasebetiyle 2 Eylül 1920 tarihli oturumda bir mebusun “*cepheye askerliğe gidecek olanlardan alınacak olan bedeli nakdi neye kıyasen almıyor? Vatan müdafaası karşısında hayat gibi aziz bir mevcudiyetin fedası anında, buna böyle hasis bir miktar ile kıymet biçmeğe kalkmak kadar zannetmem ki insaniyet ve beşeriyet için hacalet aver başka bir şey olsun*” sözleri üzerine Ali Şükrü Bey: “*Bu kainimi bu şekilde kabul etmeyelim ve ret de*

²⁰⁰ TBMM ZC, C.3, s.436-448

²⁰¹ TBMM GCZ, C.3, s.311

²⁰² TBMM GCZ, C.3, s.319-320

²⁰³ TBMM ZC, C.21, s.435

²⁰⁴ TBMM ZC, C.2, s.299

etmeyelim. Fakat şeklini değiştirelim ve bundan istifade edelim. Bir kanım yapılacak tatbik edilmeyecek ve cephelere gidip hizmet etmesi icap edenler yine evlerinde, mağazalarında oturacaklar, çalışacaklar. Netice itibarı ile Hazine-i Maliyeye an para girmeyecek. Şimdi şu hakikati facia karşısında kalmak mı doğrudur? Yoksa hissiyata kapılmak mı doğrudur?”²⁰⁵ dedi.

Firariler hakkındaki İstiklal Mahkemeleri Kanunu münasebetiyle 8 Eylül 1920 tarihli konuşmasında, kanunun lehinde olduğunu belirterek şunları ifade etti: *“Bugünkü memleketimizin vaziyeti ve sonra vaziyeti siyasiyemiz nazarı itibare alınacak olursa biz gayet büyük bir mesuliyet deruhte ettik. Efendiler, biz bugün harici ve dahili düşmanlarla muhat bilinmiyoruz. Hatta dahili düşmanların bir çoğu içimizde bulunuyor. Vaziyeti hakikiyeyi anlamış olan bir Türk, bir Müslüman cepheden hiçbir zaman kaçmaz. Kaçanlar, dahili düşmanların, harici düşmanlara istinaden yapmış olduğu propagandalarla fikirleri zehirlenmiş olanlardır. Çünkü hepimiz biliyorsunuz; altı seneden beri harb ediyoruz. Tabidir ki bu halk bunalmıştır. Bunalmış bir halka yapılmış olan tesvilât pek çabuk tesir eder. Propaganda tesiriyle efrad belki kaçabilir ve kaçıyor. Bu itibarla mecburuz, bu tarzda zecri tedabire müracaata.”*

Ankara’ya gelen alaylara hoş geldiniz demeye giden heyet namına Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey 11 Ağustos 1922’deki beyanatında, taburlara teker teker meclisin selâmını bildirdiklerini belirttikten sonra 42 Alay Kumandanı Binbaşı Osman Ağa’nın sözlerini nakletti. *“Ben sağ ayağımı harbde sakat ettim. Bu seferde her iki ayağımı tamamıyla kayıp ve malivetsem bile sedye üzerinde çalışarak düşmanı denize dökünceye kadar bu alaylarımla beraber çalışmaya ahdettim.”²⁰⁶*

Seferberlik ve Cephe Zammı Maaş Kanununun düzeltilmesi münasebetiyle 6 Nisan 1922 tarihli müzakerede, kanunun değiştirilmesine dair tavrı veren Ali Şükrü Bey ve arkadaşları Ali Rıza (İstanbul), Ali (Karahisar) Sahib) ile birlikte görüşlerini şöyle dile getirdiler;

“Seferberlik ve Cephe zammı Maaş Kanunu muaddil kanunun dördüncü maddesinde; sefainde müstahdem efradı bahriye kaydı mevcut olmadığından efradı sefainde müstahdem efradı bahriyeye de elli kuruş seferberlik zammı ita kılınır, fıkrasının dördüncü maddeye ilâvesini veya mezkûr maddenin bu hususu temin edecek şekilde tefsirini teklif ederiz.

²⁰⁵ TBMM ZC, C3, s.436

²⁰⁶ TBMM ZC, C.22, s.321

*“Zabitanı veriliyor, efrada da verilmek lâzımgelir. Esas mesele kabul edilmiştir. Fakat sehven derc olunamamıştır.”*²⁰⁷

Ali Şükrü Bey, “Müecceliyeti Askeriye Vergisi” hakkındaki kanun münasebetiyle 1 Mayıs 1922 tarihli konuşmasında, kanunun yeni bir durumu ortaya koymadığını belirttiğinden sonra, Müslümanlardan bedeli nakdi alınmadığı halde Hıristiyanlardan bedeli nakdî alınıp askerlikten muaf oldukları ve bu halleriyle ticaretle meşgul olduklarını belirtti. Bununla beraber bu durumun memlekette icrayı tesîr ettiğini ifade ederek kanunun düzeltilmesini teklif etti.²⁰⁸

Ali Şükrü Bey, bazı zabitanla alâkalı suistimaller ile, asker firarileri münasebetiyle yapılan 5 Temmuz 1920’de yapılan müzakerede, bu hususun önemli olduğunu belirterek, müzakerenin aleni yapılmasını teklif ettiyse de bu kabul edilmedi. Gizli yapılan müzakerede şunları söyledi: *“Seferberliğin bidayetinden beri zabitan arasında öteden beri suistimal ile alâde olmuş bir çok kimse vardı ve bunların hiçbirisi vaziyet müsait olupta tecziye edilemedi ve bugün onlar hala iş başında çalışmaktadır. Hatta haklarında takibat bile icra edilmemiştir. Mamafih, zabitanın bir kısmı cepheye aç olarak çalışıyor. Mektepten çıkalı şu kadar sene olduğu halde alınış olduğu maaş otuz lirayı tecavüz etmiyor ve halbuki bu adam her zaman kanını fedaya hazır.”*²⁰⁹

Ali Şükrü Bey’in İrade-i Milliyeye aktarılması gereken askerin taltif ve terfi meselelerinin meclisçe kabulünden evvel Müdafaa-i Milliye Encümenine havale edilmesi gerektiğini söylemişti. Çünkü bu konunun burada daha sağlıklı görüşüleceğini savunmuştu. Sunduğu takrirden şunları söyledi;

“İrade-i Milliyeye İktirarı icabeden taltifat ve terfiyi askeriye Meclisçe kabulünden evvel Müdafai Milliye Encümeninden tetkik edilmesini teklif ederim.”

Ali Şükrü Bey, iyi eğitim almış bir asker olması nedeniyle bir milli muhafız müfrezesi kurulmasının ordumuz açısından iyi olacağını savunmuştu. Çünkü eğitim yapan ordunun silah ve teçhizatı iyi tanıyarak daha iyi kullandığını söylemişti. Bununla ilgili olarak 29 Nisan 1920’de meclise bir takrir sunmuştu:

“Halkımızın cehaleti ve düşmanların pek melanetkarene olan işfalatı nazarı dikkate alınınca meclisin her an eli altında kuvvetli ve hiçbir veçhile işfalleri imkan dahilinde bulunmayan bir müfrezenin vücudu labütiür zannederim. Binaenaleyh, her

²⁰⁷ TBMM ZC, C.19, s. 9

²⁰⁸ TBMM ZC, C.19, 453

²⁰⁹ TBMM GCZ, C.1, s.86

*mebus tarafından daire-i intihabiyelerinden 5 ila 10 nefer imanlı zat celbi suretiyle bu tarzda bir “Milli muhafız müfrezesi” teşkilini teklif ederim.”*²¹⁰

Trabzon Mebusu Ali Şükrü

Hafız Mehmet Bey, askerî konularla ilgili olarak mecliste zevç, mahdum veya biraderlerinin askerlikten firarından dolayı teb’id edilen ailelerin affına dair kanun layihası münasebetiyle 18 Aralık 1922 tarihli konuşma yapmıştı. Bu konuyla ilgili olarak; *“Geçen sene Hıyanet-i Vataniye’den dolayı bir kanun kabul etmiştik ve bu suretle bir affı umumi ilan etmiştik. O kanunun müzakeresi esnasında idi ki idareten veya herhangi bir suretle ordu kumandanları veya İstiklâl mahakimi kararıyla nefiy ve tağrib edilenlerin dahi affı icab eder yolunda takrir verilmişti. Bunlara karşı denildi ki; esasen bunların bir cürmü olmadığı için bir karara tabi değildir. Binaenaleyh bunlara af lâayık olmaz denildi ve Hükümet bunları derhal iade edeceğini kürsüden vaat etmişti”* dedikten sonra hükümetin, meclisin aldığı kararı infaz etmediğini belirterek sözlerini tamamladı.²¹¹

Hafız Mehmet Bey, “Mücadele-i Milliye”ye iştirak etmeyen ve hududu millî haricinde kalan erkân ve ümera ve zabitan ve mensubini askeriye hakkında yapılacak muameleye dair layiha-i kanuniye münasebetiyle 20 Eylül 1923 tarihli konuşması bunların affedilmemesi gerektiğini belirterek şunları söyledi: *“Efendiler, bunlar mücrimdir. Yani bunları affedemeyiz. Ordudan tart edebiliriz, milli ordudan tart ederiz, ondan sonra bu adamların nahiyesinde milli ordudan tart damgası vurulduktan sonra ve Millet Meclisinin tart kararını aldıktan sonra, bizim huzurumuza çıkacak kuvvet alamayacaklar gibi, millet nazarında da ehemmiyet kesbedemezler. İstanbul’da vazifesi bulunmayan zabıtanın İstanbul’da muvazzaf olmayarak kalanlar Türkiye Büyük Millet Meclisi ‘nin kararı ile ordudan tart olunacaktır. Kararı ile milli ordudan tart olunur. Yapılacak hattı hareket bundan ibarettir. Bundan başka çare yoktur.”* dedi.²¹²

Hasan Bey ise mecliste Maliye Vekilliği yaptığından, askeri alanda fazla bir faaliyeti olmamıştır. Hasan Bey daha ziyade askeriye'nin ekonomik sorunlarıyla ilgili kararlar alınmasına katkıda bulunmuş, Milli Mücadelenin ancak iyi bir şekilde iâşe edilmiş bir ordu ile kazanılacağını dile getirmiştir. Askeriye'nin maaşlarının yeniden düzenlenmesi ve maaş artışları konusuna da dikkatle

²¹⁰ TBMM ZC, C. 1., s.149

²¹¹ TBMM ZC, C.25, s.436

²¹² TBMM GCZ, C.4, s.251

yaklaşmıştır.²¹³ Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlık görevini almasına ve bu görev süresinin uzatılmasına sürekli olarak destek olmuş "Büyük zaferlerin ancak iyi bir liderle kazanılacağını" ifade etmiştir.²¹⁴

"Askeri İstifa ve Tekait Kanunu"nun 12. maddesinin düzeltilmesine dair kanun layihası münasebetiyle 2 Mayıs 1921'deki konuşmasında şunları söyledi: "*Evvelki teklifte ceza olan kısmı ile kendisine tekaütlüğü tebliğ edilinceye kadar ifayı vazife edenler arasında fark gözetilmemişti. Netice-i tetkikatımızda iki şeyi yekdiğerinden ayırdık. Mesela, kendisine tekaütlüğü tebliğ edilinceye kadar hiçbir kusur ve hatası olmadığı halde vazifesi başında çalışmış olan bir zabitanın o müddet zarfındaki hizmetinden aldığı maaştan ve tekaüdiyesinden istifade etmemesini biz tabii haksız olarak telâkki ettik. Onlar hakkında tekaüt muamelesinin bir tadil veçhile yapılmasını; ancak cezalı olanların hakkında tekaüt muamelesinde esas olarak tebliği nazarı itibara almadık. Ve bir de mülkiye tekaütleriyle bunun esasının birleştirilmesi mevzuu bahis oldu. Malümuallileri Mülkiye Tekait Kanunu ayrı bir kanundur. Alelade memurini idare kısmı vardır. Binaenaleyh askeri muamelatıyla kabili telif olmadığı için bilahara onlar için görülecek olan lüzuma göre Heyeti Vekileden sevk edilecek kanun üzerine ayrıca düşünmek üzere Askeri Tekait Kanununun bu veçhile çıkarılmasını encümeniniz tensibetti. Ve o veçhile Heyeti celilenize sevk etmiş oluyor.*"²¹⁵

Hasan Bey ve arkadaşları Jandarma Süvari Alayları için çeşitli hayvan yardımı yapılması ve bu hayvanların beslenmesi ve bakımı için gerekli yatırımın yapılması için Maliye Vekaleti'ne mazbata sunmuşlardır.²¹⁶

Hasan Bey, şehit ailelerine maaş bağlanması hususunda verilen taktirin gerekliliğini vurgulamış ancak bunun memleketin içinde bulunduğu şartlardan dolayı zor olduğunu, biraz zaman gerektirdiğini mutlaka yapılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre memlekette öncelik mali alanda gelişmelere verilmelidir.²¹⁷

Askerliğini yaparken üzerinde elbisesiyle birlikte kaçan zatlara para cezası verilmesi hususunda Maliye Encümenine yapılan teklifi doğru bulur ve bu kişilerin üzerindeki elbiseye zarar vermesi hususunda bunun tarafından karşılanarak

²¹³ TBMM CZ, C.10, s.92

²¹⁴ TBMM GCZ, C.2, ss.430-431

²¹⁵ TBMM ZC, C.10, s.225

²¹⁶ TBMM ZC, C. 9, s.52

²¹⁷ TBMM ZC, C.10, s.393

askeriyeye tesliminde sakınca görmediğini belirtmiştir.²¹⁸

4) Dahiliye (İçişleri) İle İlgili Faaliyetler

Ali Şükrü Bey, Trabzon Vilayeti dahil olmak üzere Birinci Dünya Savaşı sırasında işgale uğramış olan “*Vilayat-ı Müstahlasa*” ahalisinin sıkıntılarını gündeme getirmiş ve yardım kanunları çıkarmaya gayret etmiştir. Ayrıca Trabzon Müdafaa-i Hukuk Merkez Heyeti’nin bölgede asayiş sağlamakta kafi olduğunu ve bu cemiyetteki şahısların emin kişiler olduğunu söylemiştir.²¹⁹ Bütün bunlara rağmen Trabzon gezisinde Ali Fethi Bey’in bir art niyet sezerek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin yemeğine gitmeyişiyle ilgili meclise gensoru önergesi vermiştir.²²⁰

Yahya Kahya²²¹ ve Müdafaa-i Hukuk Heyeti’ni korumaya çalışan Ali Şükrü Bey, Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey’den, 13. Fırka Kumandanı²²² Sami Sabit Bey’in mutlaka Trabzon’ dan alınmasını istemiş, bu isteğinin reddedilmesi üzerine TBMM’ye Ali Fethi Bey hakkında bir önerge daha vermiştir.²²³ Önerge kabul edilmiş aynı gün mecliste yapılan oylamada meclisin Ali Fethi Bey’e güvenin tam olduğu anlaşılmıştır.²²⁴ Ali Şükrü Bey, Yahya Kahya’nın öldürülmesi meselesini²²⁵ de gündeme getirip, failinin bulunamamasından dolayı hükümeti suçlamakta ve kendisini kanunların üzerinde görenler cezalandırılmadıkça bu tür siyasi cinayetlerin devam edeceği uyanında bulunmaktadır. O, milli egemenliğin en önemli unsurunun hürriyet ve can güvenliği olduğuna işaretler, “*Halk hürriyet ve serbestisine sahip olmazsa, mutlaka müstebit/erin, mütegalibenin, esiri olacaktır*” demektedir.²²⁶

Ali Şükrü Bey’in ısrarla üzerinde durduğu konulardan bir tanesi de “açık

²¹⁸ TBMM ZC, C.11, s.87

²¹⁹ TBMM ZC, C.20, s.275

²²⁰ TBMM GCZ, C.3, s.363

²²¹ Yahya Kahya, hakkında olumlu olumsuz zıt görüşlerin ileri sürüldüğü Kuruluş Savaşımızın Kuvay-ı Milliye önderlerindedir. Mecliste görüşmeler sırasında Lazistan (Rize) mebusu Ziya Hurşid Bey onu Çanakkale’de savaşanlara yetiştirdiği torpillerle ve milli mücadeleye cephanes sağlamasındaki hizmetleriyle övmüştü.(bkz. TBMM ZC, C.20,s.295)

²²² 11 Şubat - 20 Haziran 1922 tarihleri arasında Trabzon Valiliğine vekalet etmiştir. (bkz. Kamil Erdeha, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, İstanbul, Remzi Kitabevi,1975, s.205)

²²³ TBMM ZC, C.20, s.267

²²⁴ TBMM ZC, C.20, s.298 (Oylamaya sonucunda 117 güven, 36 güvensizlik,11 çekimser ve 1 geçersiz oy kullanıldığı tespit edilmiştir.)

²²⁵ Yahya Kaya’ nın öldürülmesi ile ilgili ayrıtlar için bkz. Sabahattin Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**,Ankara,1991,s.168-172. Ayrıca bkz. Feridun Kandemir, Enver Paşa Türkistan’da, İstanbul, 1945, s.76 ve Sami Sabit Karaman, **İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa,Trabzon ve Kars Hatıraları**, İzmit, 1949, s.138-145

²²⁶ TBMM ZC, C.4, s.183

yerlerde kadın oynatanların geçici süreyle kürek cezasına” çarptırılması hususudur. Bu konuyla ilgili olarak mecliste konuşmalar yapmış ve mebusların genelinin takdirini kazanmıştır. Bu konunun üzerinde diğer mebuslarda durmuş ve açık yerlerde kadın oynatmanın cezasız kalmaması hususunda mutabakata varılmıştır. Ali Şükrü Bey, açık yerlerde kadın oynatanların muvakkat küreğe konulmasına dair teklif münasebetiyle 13 Mayıs 1920’de yaptığı konuşmada; “*Bu hadisenin zannediyorum ki, esasında herkes müttefiktir. Memleket için, bu adet bünye-i içtimaimiz için en muzır bir haldir, bunu menetmek lâzım geliyor... Onun için bendeniz şiddetle bunun daha fazla bir ceza ile tecziyesi taraftarıyım. Bundan başka bir şey söylemeyeceğim, efendim*”²²⁷ diyerek, Milli Mücadelenin verildiği sıralarda eğlenmenin gereksiz olduğuna değinmişti. Bunun hiçte hoş olmadığını, vatani savunmak dururken eğlence yapanların cezasız kalmaması gerektiğini ifade etti.

Ali Şükrü Bey, Trabzon Vilayeti de dahil olmak üzere Birinci Dünya Savaşı sırasında işgale uğramış olan *Vilayat-ı Müstahlasa* ahalisinin sıkıntılarını gündeme getirmiş ve yardım kanunları çıkarmaya gayret etmiştir. Ayrıca Trabzon Müdafaa-i Hukuk Merkez Heyeti’nin bölgede asayişini sağlamakta kafi olduğunu ve bu cemiyetteki şahısların emin kişiler olduğunu söylemiştir.²²⁸ Bütün bunlara rağmen Trabzon gezisinde Ali Fethi Bey’in bir art niyet sezerek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin yemeğine gitmeyişiyle ilgili meclise gensoru önergesi vermiştir.²²⁹

Ali Şükrü Bey, muhacirin tarafından verilen istidaların merbuten takdim edildiğine ve bu muhacirlerin memleketlerine şevkine dair takrir münasebetiyle 22 Ağustos 1920’deki konuşmasında, “*muhacirin meselesinin önemini takdir ettiğini, fakat beklenenin aksine hükümetin buna çare bulamadığını ve bulamayacağını belirtti. Hükümetin bunu halletmesi için elimizdeki muhacirin kanununu yeniden tetkik etmeli ve bu kanunu belediyeye havale etmeliyiz.*” şeklinde bir öneride bulunduktan sonra söz alan Diyarbakır Milletvekili Kadri Bey’in “*Ruznamede bugün buna dair bir kanun yok. Mesele istidanın havalesinden ibarettir*” ifadesi üzerine tekrar söz alan Ali Şükrü Bey, “*Sureti hali düşünmek bu kanunun buraya geldiği zamana aittir. Bunu doğrudan doğruya encümene havale edelim. Çare burada bulunmaz.*”²³⁰ sözleriyle muhacirin meselesinin bu haliyle çözüme ulaştırılamayacağını belirtti.

²²⁷ TBMM ZC, C. 1., s.297-298

²²⁸ TBMM ZC, C.20, s.275

²²⁹ TBMM GCZ, C.3, s.363

²³⁰ TBMM ZC, C. 3., s. 363-364

Ali Şükrü Bey, memaliki müstevliye ahalisi ile mahcurinden 1920 yılından itibaren emlâk ve arazi ve temettuat vergisi ile küsuru munzammanın ahzı için 6 Mayıs 1920 tarihli kararname ahkâmının tadiline dair kanun münasebetiyle 23 Ağustos 1920'deki konuşmasında, “*Vilayet-i Şarkıyye'nin durumuna dikkat çekerek buranın harap olduğunu, milyonların dahi fakir hale düştüğünü*” ifade etti. Maliye Vekili Ferit Bey' in “*Aşardan bahsetmiyoruz*” sözü üzerine, “*Bu itibarla pek rica ederim düşünölsün. Aşar itibariyle bu tarzda fakir olan dulların, yetimlerin aşarı rica ederim affedilsin.*”²³¹ şeklinde konuştu.

Ali Şükrü Bey, gümrük tarifesinin B ve D cetvelleri hakkındaki kanun münasebetiyle 4 Nisan 1921'deki konuşmasında; “*Serpuşu millimiz olmadığından yakınıyor. Oysa bugün milli serpuşumuz şudur budur diyecek sıra değildir. Bendeniz başımdan fesi attım, kalpak kullanıyorum.*” dedi. Ardından fesin kaldırılmasının milli ruhta yapacağı tesire şu sözleriyle değindi: “*Ananatın, ırkın, adetin, maneviyatın halka olan tesirini düşününüz. Bugün birkaç yüz seneden beri halk bu fesi giyiyor. Bugün sizi temin ederim ki; Hintliler, Cavalılar bir fes bulmak için - Halife Serpuşu diye - ellerinden geldiği kadar para veriyorlar. Evet, biz bugün onun kıymetini tanıyamıyoruz. Halbuki Avrupalılar, fesi, bizim serpuşu millimiz olarak tanıyorlar.*”²³²

“İdarei kura ve Nevahi Kanunlar” hakkındaki layiha münasebetiyle 15 Ocak 1923'teki konuşmasında; “*Teşkilatı Esasiye kanununda nahiyelerin şurasına hakkı kaza verilsin diye bir kayıt yoktur.*” şeklindeki sözleri Yozgat milletvekili Süleyman Sırrı Bey tarafından itirazla karşılanınca Ali Şükrü bey konuşmasına şöyle devam etti: “*Salahiyeti kazaiyeyi okumak bilmeyen adama nasıl vereceksiniz? Size sorarım. Şimdi bu itibarla nahiyeler salahiyeti kazaiyeyi haizdir demek, nahiye şurasına bu salahiyeti vermek demek değil. Yoksa herkesin hukukunu; hiçbir tahsili meslekisi, okuması yazması olmayan adamlara vermek pek doğru değildir.*”²³³

Ali Şükrü Bey zevç, mahdum veya biraderlerinin askerlikten firarından dolayı teb'id edilen ailelerin affına dair kanun layihası münasebetiyle 18 Aralık 1922'de yaptığı konuşmasında; “*bu tarza zulüm yapıp, emri dinlemeyen kimseler hakkında Meclis vazifesini ifa eder. Bunlar hakkında gerekli kararını verir. Teb'id*

²³¹ TBMM ZC, C.3, s.409

²³² TBMM ZC, C.9, s.350

²³³ TBMM ZC, C.26, s.364

ve tehcir yapanları Meclis bulup cezalandırmalıdır.” diyerek asker firarlarının önüne geçilmesi hususunda meclisin üzerine düşen görevi yapması gerektiğini savundu.²³⁴

Ali Şükrü Bey, Osmanlı hanedanına olmasa da Halifelik makamına saygı duyulması gerektiğini savunmaktaydı. Halife Abdülmecid Hazretlerinden gelen telgrafın kaimen istismar edilmesine dair tahrir münasebetiyle 25 Kasım 1922'deki konuşmasında kısa ve net olarak sadece *“Müslümanız, Halifeye her surette bağlıyız, merbutuz.”*²³⁵ demekle yetindi. Bu konuyu uzatmanın manasız olacağı kanaatindeydi, o yüzden Halifelik makamı konusunun mecliste tartışılmasını uygun görmedi.

Ali Şükrü Bey genellikle affa karşıdır. Çıkarılan afların meclisin yapısını zedelemekte ve zararlı olduğunu düşünmektedir. Kişileri affetmekle uğraşmaktansa mahkumları topluma kazandırmanın yollarını aramalıdır.²³⁶

Ali Şükrü Bey, “İstiklal Mahkemeleri Kanunu” münasebetiyle 29 Temmuz 1922'de yaptığı konuşmasında; *“Kanunun birinci maddesi nazarı dikkate alınacak olursa İstiklal mahkemesinin mahakimi âdiye makamına kaim olacak teşkilatta olmadığı anlaşılır. Bu, ahvali fevkalâde üzerine muayyen mıntikalarda yapılacak İstiklal mahakimidir. Memleketin bir tarafında lüzum görülmüş ve tek bir İstiklal Mahkemesi yapılmış.”* ifadeleriyle düşüncelerini belirttikten sonra sözlerini *“İstiklal Mahkemesi fevkalade ve geçici mahkemelerdir. Bulunduğu yerde her şey ile ilgilenirse iş göremez.”*²³⁷ diyerek sözlerini tamamladı.

Ali Şükrü Bey, 1922 yılının Emniyeti Umumiye bütçesi münasebetiyle 11 Haziran 1922'de yaptığı konuşmada; Emniyet müfettişlerine gerek olmadığını beyanla *“bunlar iskele komiserlerinin yapacağı vazifeyi yapar ve maatteessüf iskele komiseri orada bulunduğu halde bu da orada bulunur. Yapacağı iş gelen vergiden yolcuları tetkik ve teftiş etmekten ibarettir. Zannediyorum ki bir çok yerlerde bunlar yok. Vazifelerini esasen iskele komiseri yapar.”*²³⁸ demek suretiyle düşüncesini ifade etti. Böylelikle meclise yük olacak her şeye karşı olduğunu açıkça ortaya koydu.

Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti hakkında on bir maddelik Dahiliye Vekaletinden olan istizah tahriri münasebetiyle 10 Haziran 1922 tarihli müzakerede Ali Şükrü Bey, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin geçirmiş olduğu sorgulama dönemini

²³⁴ TBMM Z.C, C. 21, s.125

²³⁵ TBMM Z.C, C. 25, s.82

²³⁶ TBMM Z.C., C.27, s.8

²³⁷ TBMM Z.C, C. 22, s.61

²³⁸ TBMM Z.C, C. 20, s.355

anlattıktan sonra Cemiyetlerin teftiş edilmesine dair şunları ifade etti: “*Hükümetin merkezden bir heyet gönderip hesabı tetkik etmeye hakkı var mıdır?. Cemiyetler Kanununun 7. maddesi alelade herhangi bir cemiyetin defter tutmak mecburiyetini anlatan bir maddedir. Herhangi bir cemiyetin elbette defter tutmak mecburiyeti vardır ve icab ettikçe mülki ve adli memurine o defterlerin gösterilmesini temin eden de bu maddedir. Defter tutulacak, defter tutulup tutulmadığını görmek üzere buraya mahalli adliye veya mülkiye memurlarından mürekkep bir heyet de gidebilecek. Fakat bu madde merkezden şöyle olmuş, böyle olmuş bahanesiyle bir generalin, bir paşanın riyaseti altında büyük bir heyeti mahsusa gönderilip bir çok teferruatı karıştırmak suretiyle cemiyetin bütün muamelat hesabı üzerinde yapılacak hususi bir tetkiki istilzam ve tahkiki tazammun etmez. Eğer cemiyetin memleket aleyhinde hafî bir surette çalıştığı ihbar edilirse o vakit hükümet mecburdur, gider; her suretle teftişini icra eder, bunu kabul ederim. Fakat, hükümet bir cemiyete "sen bu parayı, on kuruşu, yirmi kuruşu niçin buraya fazla verdin, niye buraya vermedin?" derse, cemiyetin, bilhassa milli cemiyetlerin manası nerede kalır.”²³⁹*

Ali Şükrü Bey Milli Mücadele’de başarılı olabilmek için halka ve askere sadece dini değerlerin öğretmenin ve benimsetmenin yeterli olmayacağını bunların yanı sıra milli değerlerinde öğretilmesi ve milli ruhun uyandırılması gerektiği görüşündedir. Yapılması gereken öncelikli işlerden bir tanesi vatan kavramının bütün ülkeyi kapsadığının halka anlatılmasıdır. Ancak vatan tanımının dinden ayrı düşünülmemeyeceği görüşünü savunur.²⁴⁰ Ali Şükrü Bey milli ruhu uyandırmada etkili olan unsurlardan bir tanesinin de vatan olduğu görüşünü savunarak, halkımızda henüz vatan bilincinin tam olarak uyandırılmadığı ve hatta, bu kelimenin anlamının bile bilinmediğini düşünmektedir. “*Vatan bizim canımız*” diye tempo tutanların neden bu sözü söylediklerini bilmemektedirler. Askerlerin bile kaçarken, nereye kaçtığı sorulsa vatani müdafaaya gittiğini söyleyeceklerini mecliste bir konuşmasında söylemiştir. Bütün bunlara rağmen vatan kavramının dinle aynı ekseninde olduğunu bunların birbirlerinden ayrı düşünülmemeyeceğini, yapılması gereken öncelikli işlerden bir tanesi vatan kavramının bütün ülkeyi kapsadığının halka anlatılması gerektiğini söylemiştir.²⁴¹

²³⁹ TBMM Z.C, C. 20, s.311,314-315

²⁴⁰ TBMM ZC., C.3, s. 182

²⁴¹ TBMM ZC, C.3, s. 142

Şurayı Devletin memurinin muhakematına müteallik vazifinin sureti ifası hakkındaki kanun münasebetiyle 16 Nisan 1921 tarihli müzakerede Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemalî Bey'in "*Bir müsteşar, bir daire müdürü Meclisi Milli azasının karşısındaki mesuliyetin bir milyonda birine malik değildir.*" şeklindeki sözlerine karşılık Ali Şükrü Bey, her türlü teşkilatın ihtiyaçtan doğduğunu ifade ederek, sözlerinin devamında; "*Şurayı Devletin bir mercii temyiz olmasıdır. Bence bu vazifeyi bugün dahi şu meclis yapıyor. Meselâ Hıyaneti Vataniye Kanunu mucibince yapılan muhakematta verilen kararlar Adliye Encümenine geliyor ve meclis bunun hakkında karar veriyor. Ya kabul yada red ederek Meclis bu vazifeyi görüyor.*" diyerek Meclisin ifa ettiği bir vazife için başka bir teşkilata ihtiyaç olmadığını belirtti.²⁴²

Ali Şükrü Bey, 23 Nisanın Milli Bayram kabul edilmesine dair kanun münasebetiyle 23 Nisan 1921'deki konuşmasında, bu günün büyüklüğünü kabul ettiğini bununla beraber aynı gayeye doğru yürüyen kişilerin takdir ettiği bir günün bayram olması gerektiğini ifade ederek, "*buraya toplanan bizlerin yapacağı pek çok işler vardır. İşi umum millet yaptığı halde o muvaffakiyet doğrudan doğruya bize mi aittir? Meclis kendi kendine, ben şu işi yaptım. 23 Nisan'da burada toplandığım gün için bugün bayram yapıyorum, bugünü sizde bayram yapın demek muvafık değildir.*" şeklinde izahıyla düşüncesini açıkça ifade etti.²⁴³

Ali Şükrü Bey artık devlet düzeni içerisinde çalışan memurların da bir düzeni olması gerektiğini savunmuştu. Bu konuda meclisin gerekli çalışmayı yapması için bir kanun teklifinde bulunmuştu. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in, memurinin usulü muhakemesi hakkındaki kanun teklifi;

"Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine"

"Memurinin muhakematına aid olan âtideki teklifi kanuni layihasının müstaceliyet kararıyla müzakere ve kabulünü teklif ederim.

"Madde 1- Memurinin haklarında mensub olduğu daire tahkikatı iptidaiye icra kılındıktan sonra mecalisi idare veyahut devair müdiranı tarafından ittihaz olunacak lüzumu muhakeme kararıyla mahkemeye tevdi olunur.

"Madde 2- Lüzumu muhakeme kararma karşı itiraz caiz değildir.

"Madde 3- Mecalisi idareden verilecek mahkeme kararlarının mercii tetkiki devair müdiranından mürekkep bir encümenidir.

"Madde 4- Bu kanunun icrasına Heyeti Vekile memurdur.

²⁴² TBMM Z.C, C.10, s.14-16

²⁴³ TBMM Z.C, C.10, s.72

“Madde5- Bu kanun tarihi neşrinden itibaren men’idir.”

Ali Şükrü Bey mahkeme kararı olmadan memurların işten çıkartılmasına engel olmak istememiş bu vesileyle işten çıkarılan memurların haklarının korunabilmesi için “Memurin-i Muhakemat Kanunu”nda değişiklik öneren bir kanun teklifi vermiştir.²⁴⁴ Ali Şükrü Bey, bundan sonra da memur hakları ile ilgilenmeye devam etmiş, memurların mahkeme edilmesi usule hakkında bir de kanun teklifi vermiştir. Ancak bu teklifi yapılan görüşmeler ve oylama sonucu kabul edilmemiştir.²⁴⁵ Bu konu hakkında; *“Memurun muhakemesi için şimdiye kadar bir şey yapılmadığını şurayı Devlet teşkilatının yapılamaması üzerine, öteden beri işten çıkarılan memurların muhakemesinin yapılamamasının bunların mağdur olmasına sebep verdiğini”* söyleyerek, mağdur olan memurların muhakemesi için bir merciin zaruretini ileri sürdü. Teklif müzakere edilmek üzere Adliye ve Dahiliye Encümenlerine sevk edildi.²⁴⁶

Ali Şükrü Bey memleket meseleleriyle yakından ilgilenirken Trabzon için de gerektiğinde çalışmalarda bulunmuştu. Trabzon’un en ufak bir sorunu olsa hemen onunla ilgilenip gerekeni meclis gündemine taşırdı. Trabzon asayişi hakkında sual tavrı Dahiliye Vekaletine havale edildi.²⁴⁷

Celeddin Bey, vekillerin görev ve sorumluluklarını iyi bilmesi gerektiğini söyleyerek, mebus olmanın kimseye bir başkasının evine girme hakkını vermediğini söyledi. Ali Şükrü Bey’le birlikte evine girilmesi hususunda 11 maddelik istizah tavrı sunmuştu. Bununla ilgili olarak 8 Haziran 1922’de yaptığı konuşmasında Celeddin Bey; *“zabitin haneme girme cesaretini nereden aldığını arz edeceğini”* ifade ederek şunları söyledi: *“Zabiti hapsettiğini söyleyen fırka kumandanı Sami Bey ki bugün vali vekili olarak bulunuyor, vilayeti celilenin gönderdiği 2943 numaralı istida üzerine ne muamele yapıyor: Mülâzimi evvel Hüdadat Efendi fırkanın zabitlerinden birisidir. Celâl Bey’in hanesine bir adamın girmesini ve bunun sahibi hane tarafından küfürlerle karşılanmış olduğunu, hiçbir suretle zabitin tahkirde bulunmadığını bilakis sahibi hane tarafından tahkir edildiğini bildirerek zabiti tebrik, mahdumu takbih ediyor. Sonra diyorlar ki, herkese karşı hüsnü muamele yapılması lüzumunun sahibi istidaya tefhim buyurulmasını rica ederim diyor. İmza sahibi Sami Sabit. Şimdi Heyeti Celileniz buna hüküm veriniz. Bugün bana olursa yarın size olur. Bundan*

²⁴⁴ TBMM ZC, C.2, s.37

²⁴⁵ TBMM ZC., C.10, s.14-15

²⁴⁶ TBMM ZC, C.11, s.37-38

²⁴⁷ TBMM ZC, C.26, s.201

huzur olmaz, tefrikayı badi olur. Şu sırada ve bilhassa idare mesailinde hüsnü idaresi fevkalâde iyi bir zat intihab etmelidir."²⁴⁸ Celaleddin Bey bundan sonra yapılacak olan seçimlerde milletvekili seçilecek kişilerin sıradan kimseler olmaması gerektiğini savunmuştu.

Hafız Mehmet Bey, İstiklâl Mahkemeleri hakkında Adliye Encümeni mazbatası münasebetiyle 14 Ocak 1922'de yaptığı konuşmasında, bu mahkemelerin gerekli olduğunu vurgulayarak şunları söyledi: "*Memleketin ahvali tabiiye içinde olmadığını hepimiz takdir ediyoruz ve böyle ahvali gayri tabiiye içinde, tabii kanunlarla memleketi idare etmek biraz müşkül olduğunu nazarı dikkate aldık Biz şüphesiz ki bu istiklâl mahkemelerinin devam ve ademi devam meselesinde, memleketin menafii umumiyesini düşündük Bir Hükümet ya ihtilâl bayrağını açar, ihtilâl kanunları ile idare eder veyahut bir Hükümeti muntazamadır, kavanini muntazama ile veyahut kavanini tabiiye ile idare eder.*"²⁴⁹

Rumların Samsun mntikasında icra ettikleri şekavet mevzuunda Lazistan Mebusu Ziya Hurşit ve Osman Beylerin Dahiliye Vekilinden istizahı münasebetiyle söz alan Hafız Mehmet Bey, Nurettin Paşa'yı eleştiren 5 Ekim 1921 tarihli konuşmasında; "*Kimseyi dinlemeyen Nurettin Paşa'nın sebebiyet verdiği durum üzerine bugün Samsun ve Havza dahilindeki Müslüman ahalinin 5-6 bin Rum eşkiyasının her gün tecavüzüne maruz kalmaktadır. Şu iki-üç aydan beri yanan Müslüman köylerinin adediy 60 kadardır. Buna rağmen Nurettin Paşa bu vak'ta-yı yalnız harita üzerinde tetkik ediyor.sanki muntazam bir düşmanla cephe harbi yapıyor kanaatinde bulunduğu için, kasten yapılan hatalardan daha feci bir duruma sebebiyet veriyor.*" değerlendirmesini yaptı.²⁵⁰

Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Avrupa seyahatine giderken İstanbul Hükümeti ve Halife ile yaptığı temasla alâkalı olarak 6 Mart 1922 tarihinde gerçekleştirilen müzakerede söz alan Hafız Mehmet Bey; "*Hükümet, Meclisin haberi olmaksızın Hariciye Vekilini Padişahla görüşmeye memur edebilir mi? Bununla görüşmekte fayda var mı?*" diyerek bu konular üzerinde durulması gerektiğini ifade ettikten sonra şunları söyledi: "*Heyeti Vekile hiçbir vakit Meclisi Ali'nin meşruiyetini Meclisi Âli'nin hükümetinin meşruiyetini tasdike ihtiyaç olduğuna karar veremez. Diğer cihetten, bütün âlemi İslam nazarında ve âlemi insanıyet nazarında şöyle bir*

²⁴⁸ TBMM ZC, C.20, s.291

²⁴⁹ TBMM GCZ, C.2, s.615

²⁵⁰ TBMM GCZ, C.2, s.284

*itham altında kalacağız. Bize birbirimizi katle teşvik eden, bir çok mukatelelere sebep olan, aramıza girip İslâm kanına giren, fetvalarla, mahkemelerle bir çok ricalimizi mahkum eden, ... Halbuki bizim maksadımız, gayemizin kudsiyeti gayri kabili inkâr iken bizi bu suretle âsi diye üzerimize ordu sevk ettiği halde bugün yine ona sarılmak ve onunla barışmak ve onlardan bizim mevcudiyetimizin tasdikini istemekle âlemi İslamiyet ve insaniyet nazarında hacil düşeceğiz. Binaenaleyh bu suretle bizim hiçbir menfaatimiz olmadığı kanaatindeyim.”*²⁵¹

Hafız Mehmet Bey, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde aktif olarak görev yaptığından Trabzon ile ilgili konularla bizzat ilgilenmiştir. Trabzon'a izam olunan heyete, intihabatına ve Dahiliye umuruna müdahale edilmekte olduğuna dair 6 Ocak 1923 tarihli sul takriri kendisinin müzakerede bulunmaması nedeniyle Dahiliye Vekaletine havale edildi.²⁵²

Nemlizade Midhat Bey'in esbabı tevkifine dair sul takriri sunmuştu. Bun takrirden şunları söyledi;

“Nemlizade Midhat Bey'in İzmir'de tevkif edilmesi sebebinin Dahiliye Vekaletinden sualine dair tahminen on beş gün mukaddem takdim ettiğim takriri acizaneme henüz cevap verilmemiş olduğundan mezkur takriri tekid ve cevabının teşriini teklif ederim.

İlgili takdir Hafız Mehmet Bey'in müzakerede bulunmaması nedeniyle Dahiliye Vekaletine havale edildi.²⁵³

Kısa sürede olsa mecliste görev yapan Hamit Bey, bu süre içerisinde boş durmamıştı. Vilayât-ı Şarkîye muhacirlerine muavenet edilmesi hakkındaki takrirden Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi'nin Sıhhiye Vekâletine raptına dair iki kıta kanun layihası münasebetiyle 3 Ağustos 1920'deki konuşmasında şunları söyledi; *“Muaveneti İçtimaiye namı ile bir vekalet tesisi hiçbir vakit muhacirin idaresinin dahi ihtiva edeceğine tazammün etmez. Çünkü o müessesatı hayriyeye taallûk eder. Muhacirle hiç alâkadar değildir.”*²⁵⁴

Valilik tecrübelerine dayanarak halkın isyan etmesi üzerine nasıl hareket edilmesi gerektiğini bildiğinden, Koçgiri ve Ümraniye hadiseleri ve Şark Vilayetlerindeki ahvali İnzibatiye münasebetiyle 3 Ekim 1921'de konuşma yapmıştı. Konuşmasında, *“komisyon teşkili için yapılan müzakeratta 5 kişinin intihab edildiğini*

²⁵¹ TBMM GCZ, C.3, s.38-39

²⁵² TBMM ZC, C.26, s.209

²⁵³ TBMM ZC, C.26, s.210

²⁵⁴ TBMM ZC, C.3, s.81

ve bunlar arasında kendisinin de bulunduğunu, fakat vazifenin ahkâmım iyi anlayamadığını” ifade ederek sözlerinin devamında “Çünkü tasnif denildi. Tasniften muradın ne olduğunu anlamak istersek, zannedersem, muvaffak olmamız için bir zemin izhar edilmiş olur. Tasnif sıralamaktan ibaret mi kalacak yahut kabili kabul ve ihtiyacatı hazıra ile müterafik bir surette tasnif ederek diğerlerini red etmek salahiyetini haiz mi olacağız?”²⁵⁵ dedi.

Hasan Bey, 20 Nisan 1922 tarihinde, memaliki müstahlasadan firar veya gaybubet eden ahalinin emvali ve gayri menkulesinin iadesi hakkındaki kanun münasebetiyle yapılan görüşmelerde, “*Bunların şeri’an nafakasını vermek zorundayız. Nafakanın temini mallarının nemasından veya resûlmalinden olmalıdır.*” dedi. Düşmandan istirdad edilen ve edilecek olan mahaller ahalisine muavenet hakkında kanun münasebetiyle Hasan Bey’in 24 Ekim 1921 tarihli konuşması, Mersin milletvekili Selâhaddin Bey’in “*Tahrîb edilmiş olan mıntıkada yapılacak şeylerin evvelemirde takrir ve tesbit ile bir proje dahilinde olmasını hükümet taahhüd ediyor mu? Yani halka rehber olmak üzere hükümet bir teşkilat yaparak mı muavenet edecek, yoksa herkesi kendi keyfine mi bırakıyor?*” şeklindeki bir sorusu üzerine Hasan Saka, “*Bu işlerin tümünü idare edecek mütehassıs zevattan mürekkep bir komisyon vücuda getirilerek, komisyon bunları mahalli ihtiyacatına göre tesbit edecek, belki o havalinin mebuslarının bu hususta bilfiil çalışmalarını hizmeti vataniye olarak dahi istirahat edeceğiz*” diyerek söz konusu yerlere mensup milletvekillerini bu şekilde vatan hizmetine davet etti.²⁵⁶

Hasan Bey, 1921 yılında teşkil edilecek Jandarma süvari olayları için seksen bin lira itasına dair İcra Vekilleri Riyaseti tezkeresi ve Muvazene-i Maliye Encümeni mazbatasını münasebetiyle 10 Mart 1921 tarihli konuşması;²⁵⁷

“*Riyaseti Celileye*”

“*Madde 1- Bin üç yüz otuz yedi senesinde teşkil edilecek jandarma süvari alaylarına mürettep kuvvetten Mamuretülaziz Vilayeti ve Erzincan ve Muş livaları dahilinde istihdam edilecek bin nefer için lâzım olan maatakım bin hayvan bedelinin taviz suretiyle tediyesine muktazi seksen bin liranın senei mezkure bütçesindeki faslı mahsusundan mahsubu icra edilmek üzere sarfına mezuniyet verilmiştir.*”

“*Madde 2- İş bu kanunun İcrasına Dahiliye ve Maliye Vekilleri memurdur.*”

²⁵⁵ TBMM GCZ, C.2, s.255

²⁵⁶ TBMM ZC, C.9, s.52-53

²⁵⁷ TBMM ZC, C.9, s.82

Muvazene-i Maliye Encümeni ve Mazbata muharriri olarak söz alan Hasan Saka, teferruata girmeksizin bu teklifin sebeplerinin izahından sonra teklifin, “*oralardaki asayiş ve emniyeti mahalliyenin icap ettiği zaruri ve acil bir iş için lüzumlu olduğunu*” ifade etti.²⁵⁸

Adana’da eski kayıtları tutan görevli hakkında 24 Temmuz 1922’de gerçekleştirilen müzakerede yaptığı konuşmasında, “*Fransızların Adana’yı işgali sırasında cereyan eden alım-satım muamelesinin ahkâmı umumiyeden olmak babında hukuka uygun olduğunu*” belirttikten sonra sözlerini, “*Bir buçuk sene işgal altında kalmış olan bir memlekette kavanini Osmaniye ile idare cereyan etmiş ve bizce de bu muamele makbuldür. Çünkü kendi kanunlarımıza tevfikan yapılmıştır. Bunlar iptal edilsin demek, hukuku tasarruflıye-i şahsiyeyi iptal etmek demektir.*”²⁵⁹ şeklinde tamamladı.

Hüsrev Bey ise milletvekili seçildiği yörenin şartlarını ve memleket meselelerini iyi analiz ederdi. Karadeniz Bölgesi’yle ilgili açılan bir konu üzerine söz alan Hüsrev Bey; “Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Giresun’un önemli bir şehir olduğunu belirterek, Giresun’dan çıkan bir yolun Erzincan’a gittiğini, Erzincan’dan ayrılan diğer bir kolun Karahisar’a diğerinin ise Sivas’a gittiğini söylemiş, Giresun’un gerek iktisadi gerek askeri açıdan ehemmiyeti üzerinde durarak ve bu iktisadi durum sebebiyle Giresun’un zengin bir şehir olduğunu ve Giresun’un en az Samsun kadar önemli bir sevk ve hareket noktası olduğunu” ifade etmişti.²⁶⁰ Giresun, Tirebolu ve Ordu kazalarından mürekkep müstakil bir liva teşkiline dair kanun layihası münasebetiyle 30 Kasım 1920’de yaptığı konuşmasında, harp sırasında bu mahallerde bulunduğu veçhile konu hususunda kendi mütalâalarını şu cümlelerle izah etti: “*Adi bir coğrafya haritasına bakarsak görürüz ki, Giresun’dan çıkan bir yol iyi bir cadde halinde Erzincan’a uğrar, oradan bir kol Karahisar’a bir kol da Sivas’a gider. Bu itibarla oranın gerek iktisadi ve gerek askeri hakikaten ehemmiyeti mahsusası vardır. Filhakika bu vaziyeti iktisadiyesinden dolayı Giresun zengin bir şehir de olmuştur ve sahilin göze gözüken bir şehridir. Hem askeri hem de idari ehemmiyeti haiz olduktan sonra, evleviyetle Giresun’un liva olarak kabulüne tamamıyla taraftarım.*”

²⁵⁸ TBMM ZC., C.9, s. 98-100

²⁵⁹ TBMM GCZ, C.3, s.597-598

²⁶⁰ TBMM ZC, C.6, s.144

İlgili kanun layihasının 4 Aralık 1920 tarihli müzakeresi sırasında şunları ifade etti: “Ordu, Fatsa, Ünye, Mesudiye kazalarını alıyor. Giresun’a Tirebolu ve Görele kalıyor. Halbuki bu muharebede Tirebolu gerek kara ve gerek bahri topraklarla harap olmuştur. Bendenizce Tirebolu’nun harap olmasına mukabil Vakfıkebir’in Giresun’a ilhaki daha muvafıktır kanaatindeyim.”²⁶¹

Hüsrev Bey, Giresun’un büyük bir bölümünün savaş yıllarında mahvolması sebebiyle zayıf bir şehir görünümünde olduğunu söyleyerek şunları ekledi; “Halbuki Trabzon’un Of, Maçka, Sürmene gibi bir çok kazaları vardır. Hörs dağlarının Trabzon ve Giresun’u ayırdığını, bu dağların batısı Giresun, doğusu Trabzon’a ait topraklardır.. Tirebolu harap olduğundan, Vakfıkebir’in Giresun’a bağlanmasının daha doğru olduğu kanaatindeyim. Ancak şunu da eklemeliyim ki, Vakfıkebir’in bir çok köyü var ve bu köy halkı kendilerini Trabzonlu varsaymaktadır. Bu durumda ise köy halkına haksızlık edilmiş olacaktır. Fakat, bu köylüler fındığı Giresun’a satmaktadır. Bu yüzden buraların Giresun’a bağlanmasını ve Polathane (Akçaabat) ile alakadar olan köylerin Trabzon’a bırakılmasını teklif ederim.” Hüsrev Bey’e göre, Vakfıkebir ikiye ayrılmalı bu suretle Giresun’a ticaret itibarıyla bir imtiyaz verilmiş olacağını hem de Of, Sürmene, Maçka gibi kazaların da kuvvetli kalmış olacağını söyler. Zira, Vakfıkebir’in cenup köyleri Polathane’ye bağlı kalmak şartıyla Giresun’a bağlanmasının gerektiğini ifade eder.²⁶²

Düğünlerde israfın menine dair 11 Kasım 1920 tarihli takriri münasebetiyle konuşması;

Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Köylümüz düğün adadı yüzünden pek perişan oluyor. Saadet ocağı diye kurulan aile düğün israfatı yüzünden borç içinde kalıyor. Ailenin sonu sefaletle varıyor. Köylüler Hükümeti Maliyemizden bu gibi israfatın önüne geçecek evamirin Isdarını bekliyor Ahiren anladığıma göre Bursa Valisi kendiliğinden bu mühim derdi görmüş vilayetine evamiri lâzime vermiştir. Fakat umumi bir derdi içtimai olan bu hale karşı Büyük Millet Meclisinin bir karar vermesi pek lâzımdır. Meselâ; Kına gecesi, içkili, çalgılı davetler, cihaz asmak, teşhir etmek, düğün bohçaları, hediye takdimi, cihaz tedariki için mal ve mülk satmak, borç etmek, araba alayları gibi israfatın meni, fukaranın rencide olmaması için vatka hali olanlara bile müsaade olunmaması, nikâhın, bir zarureti elime karşısında erkeğin menkûhasını

²⁶¹ TBMM ZC, C.6, s.144, 193

²⁶² TBMM ZC, C.6, s.193

boşamiyacak kadar yüksek, fahiş olmasına seran mesaj verilmemesi için icabına tevessül olunmasını teklif eylerim.

1 Haziran 1336

Takriri üzerine söz alan Hüsrev Bey, kendisini buna sevk eden sebebin, bizzat köylülerin müracaatı olduğunu belirttikten sonra şunları söyledi: “*Köylüler bana müracaat ettiler ve dediler ki: biz harap oluyoruz. Bizim köylerimizde bir âdet var, en fakir bir adam evlendiği zaman mutlak bir iki tarlasını satar, bir hafta davul çaldırır. O köyde hayır kalma. Allah aşkına siz, Meclise gidince, madem ki milleti düşünüyorsunuz köylü için çalışıyorsunuz, Allah aşkına şu düğün meselesi için bir çare bulunuz dedi. Ben bunun için söyledim.*”²⁶³

Karesi Mebusu Hasan Bey ve arkadaşlarının düğünlerde meni israfat hakkında teklifi kanunisi, 25 Teşrinisani 1336 (25 Kasım 1920)’da 55 sayı ile kanunlaştı.²⁶⁴

Hüsrev Bey, köy teşkilatı ve idareleri hakkında da önemli bir takrir vermiş, köylünün meselesinin meclise taşınmasında etkili olmuştur. 9 Aralık 1920 tarihli takriri;

“Büyük Millet Meclisi encümeni mahsus mazbatasının müzakeratı ile asrın prensiplerine ve halkın ihtiyacına muvafık esasatı vazetmek ve pek hayırlı ve azim bir inkılabı idari vücuda getirmek üzere bulunuyoruz. Halkçılığın en ufak bir cüzü tamsını köy teşkil ettiğine göre bu inkılabı idarinin istinatgahım da hiç şüphesiz yine köyler tesis ve temin edecektir. Bir taraftan heyeti ihtiyariye intihabatı zamanı hulul etmesine nazaran evvelki içtimalarda Dahiliye vekaletine havale edilmiş olan “Köy İdareleri” kanunu layihasının hemen tabı ve tevziyle vekaleti müşarünileyhaca bu esasata müteallik ihzaratın nihayet on gün zarfında ikmal ve her ikisinin acilen müzakeresi ile tahtı karara alınmasını teklif eylerim.”

İlgili takrir görüşülüp karara bağlanması için Dahiliye Vekaletine havale edildi.²⁶⁵ Dahiliye Vekaletinde konunun görüşülmesine devam edilmiştir. Hüsrev Bey konunun peşini bırakmamış netice alana kadar üzerine gitmiştir.

Hüsrev Bey asker kökenli olmasından dolayı mecliste her açıdan askerinin hakkını savunmayı ihmal etmemiştir. Askerinin maaşının artırılması hususunda söz alarak bu konuyla ilgili takrir sunmuştur. Jandarma efradı muhassasatının tezyidine dair 3 Haziran 1920’de sunduğu takrirden şunları söylemişti;²⁶⁶

²⁶³ TBMM ZC, C.5, s.322

²⁶⁴ TBMM Kavanin Mecmuası, C.1, s.59

²⁶⁵ TBMM ZC, C.6, s.284

²⁶⁶ TBMM ZC, C.2, s.67-68

“Halk nazarında hükümeti milliyemizin kadir ve itibarını yükseltecek köylünün itimat ve teveccühünü kazandıracak vesaitin en mühimi jandarma olduğu cümlemizce malumdur. Etraflı tahkikatıma nazaran bu gün jandarma neferinin muhassasatı maalesef kendisini köylüye bar olmaktan kurtaramıyor. Usulü idaremi ne kadar halkçılığa doğru inkişaf etse asayişini temin edecek adalet vasıta olacak jandarma neferi bu vaziyette kaldıkça köylünün kendi hükümetini candan sezmesi güç olacaktır. Bu günkü yaşayışı nazarı dikkate alarak gerek köylülerden vee gerekse jandarmalardan icra eylediğim tedkikata nazaran piyade neferinin yevmiye ellilerden bin beş yüz süvari neferinin ise, iki bin beş yüz kuruş muhassasat alması zaruridir. Saltanatı milliyenin esasını kuran büyük millet meclisimizin bu babta acilen bir karar ittihaz eylesini teklif eylerim.

Ancak bu takririn üzerinde fazla durulmaması gerektiği düşüncesine varılarak günün şartları içerisinde dikkate alınmadı.

5) Dış İşleri İle İlgili Faaliyetler

Ali Şükrü Bey, diğer konularda olduğu gibi hariciye konusunda da aktif olarak faaliyetlerde bulunmuştur. Ali Şükrü Bey yine meclisin ilk açıldığı günlerde Bolşevikler'e olan aşırı sempatiye temkinli yaklaşmıştır. İçinde bulunulan şartlar dolayısıyla Bolşevikliğe dair iyi duygular beslemesine rağmen hissi davranmayarak meseleyi soğukkanlılıkla değerlendirmiş, Bolşevikliğin henüz ne olduğunun bilinmediğine dikkati çekerek Bolşevik programının ne olduğunu öğrenme görevinin hükümete ait bir görev olduğunu belirtmiştir.²⁶⁷ Ali Şükrü Bey, Erzurum'da yayınlanan Albayrak Gazetesi müdürü Mithat Bey'in doğuda Halk Hükümeti kurmak, halkın memurlara ve askere olan güvenini sarsmak amacına yönelik olarak yazılar yazdığı gerekçesiyle açılan gizli celse görüşmelerinde de söz almış *“Bu zamanlarda Bolşevik olmayan adam görmüyorum.”* diyerek Bolşevikliğe olan genel yaklaşımın yanlışlığına işaret etmiştir.²⁶⁸

Rus Millet Komiserliği Sovyet'inden İslâm alemine hitaben yazılıp Kâzım Karabekir Paşa tarafından, sureti meclise bildirilen beyanname münasebetiyle 11 Mayıs 1920 tarihli oturumda, söz konusu beyânname ile ilgili yorumlarını şöyle dile

²⁶⁷ TBMM ZC, C.1, s.259-261

²⁶⁸ TBMM GCZ, C.2, s.44

getirdi: “*Bunların kongresinde doğrudan doğruya âlemi İslam’ın şimdiye kadar en büyük dostu yanlış olarak İngiliz’dir diyorlardı. Fransız ve İtalyan gazetelerinin ortaya attığını hesap ettik. Binaenaleyh biz İngiltere’nin düşmanı olan Bolşeviklerle İttifak edeceğiz, el ele vereceğiz ve Bolşeviğiz dediler. Yalnız benim düşündüğüm bir cihet var, düşünelim, biz Bolşevik kuvvetinin ne olduğunu bilmiyoruz ve bununla memleketin efkârı umumiyası temsil edilmiş olduğu halde biz kalkar da Bolşeviklerle İttifak ettik dersek bunun memleketteki aksi tesiri bize muvafık zuhur etmez. Belki eder, o başka. Daima fena cihetini nazarı itibara atalım. Binaenaleyh burada yapılacak iş meclise değil Heyeti İcraiye’ye düşer. Heyeti İcraiye, onların programını anlar, tanışır ve meclise bildirir ve biz millete karşı bilerekten nokta-i nazarımızı, icap edeni söyleriz.”²⁶⁹ Böylece Ali Şükrü Bey yeni devletin dış politikada atacağı adımları çok dikkatli atması gerektiğini söylemişti. Ayrıca Rusya’da yeni oraya çıkan Bolşevikliğin ne olduğunu bilmeden Rusya’ya yaklaşmanın manasız olacağını savundu.*

Trabzon’da tahtı nezarete bulunan İngiliz Kaymakamı Ravlinson hakkında Hariciye Vekâleti tezkeresi münasebetiyle 7 Ağustos 1920’de yaptığı konuşmasında, “*İngilizlerin 16 Mart’tan sonra Meclis-i Mebusanı basıp 12 mebusu rehin almaları üzerine Lord Curzon’un kardeşi miralay Ravlinson tevkif olunmuştur, şeklinde kısa bir anımsatmadan sonra Hariciye Nezareti’nin, İngiltere kabinesinin malumatı olmaksızın yapılacak teşebbüsün bir faydası olmayacağına dair kanaatine katılmadığını*” belirterek devamında şunları söyledi: “*Bendenizce bu teşebbüsün kati olarak tabii söyleyemem, fakat bunun müsmir olma ihtimali vardır. Sonra buna mukabil şayet bir kişi veyahut iki kişi kurtarmak isterken Hariciye Vekilinin mütealâsına iştirak ederim. Binaenaleyh o zaman alman arkadaşlarımızın tekmilini vermek şartı ile biz bunu iade edebilir isek gayet kıymettar on iki arkadaşa malik olacağız. teşebbüs doğrudan Paulenson tarafından vukua gelecek. Palenson’un İngiltere Hükümetine müracaatına karar vermesini bizim için kabul etmek keyfiyet değildir. İngiltere karar verir, bu esas üzerine bizden isterse biz de seni bırakacağız diyeceğiz. Buna razı olursa arkadaşlarımızı kurtarmış oluruz. Farzedelim ki, İngiltere Hükümeti kabul etmedi. O vakit bugünkü vaziyet alâhalihî kalır.”²⁷⁰*

Filistin Musevi Devleti mandasının Türkiye Devleti’ni itası istirhamına dair Mişon Vantura Efendi’nin telgrafı münasebetiyle 23 Aralık 1922 tarihli konuşmasında,

²⁶⁹ TBMM ZC, C.1, s.259

²⁷⁰ TBMM ZC, C.3, s.101-102

“Filistin’in muhafazası için akıtılan kanların, bununla birlikte Misak-ı Milliimizin; Türk milli hududu haricinde kalan dindaşlarımızın bağımsızlığının talep edilmesi ile ilgili maddesinin unutulduğunu” söyleyerek, “bugün görüyoruz ki, orada bulunan dindaşlarımızın değil, hattâ dini bizden ayrı olan Museviler dahil bizim mandunm İstiyorlar. Binaenaleyh, bendeniz diyorum ki; Meclisi Milli lütfen bugün bir karar ittihaz etsin ve orada bulunan dindaşlarımızın her halde serbestî arasını istihsâl için lâzım gelen teşebbüsâtü müessirede bulunulmasını talep etmeliyiz.” şeklinde sözlerini tamamladı.²⁷¹

İşgal altındaki arazide Yunanlıların gerçekleştirdikleri mezalimin önüne geçmek için ne gibi tedabiri siyasiye ittihaz edildiğine dair sual münasebetiyle 4 Nisan 1921 tarihli cereyan eden müzakerede Ali Şükrü Bey verdiği istizah tavrı dolayısıyla yaptığı kısa konuşmada şunları söylemiştir;

“Hariciye Vekili Muhtar Beyefendi’nin okuduğu protestonameyi memleketin menâifine katiyen muvafık görmediğin cihetle Hamdi Bey arkadaşımızın sualinin istizaha kalbini teklif ederim.”

“Esbabı Hariciye Vekilinin okuduğu protestonamenin lisanıdır. Bunu lisan siyasi ile katiyen kabili telif görmüyorum.” sözleriyle tavrını savundu ise de yapılan oylamada tavrı kabul edilmedi.²⁷²

Lozan Konferansı’ndan avdet etmiş bulunan Hariciye Vekili İsmet Paşa’nın konferansın safahatı ve inkıta sebeplerine dair izahatı münasebetiyle 21 Şubat 1922 tarihli müzakerede, İsmet Paşa’nın açıklanmasından evvel söz alan Ali Şükrü Bey, *“Hükümetin, yapılan müzakeratın zabıt ve protokollerinin ve ilgili her şeyin meclise sunması gerektiğini”²⁷³* ifade etti.

Lozan Konferansı’ndaki tekalifi sulhiye üzerinde müzakerat münasebetiyle 5 Mart 1923 tarihli konuşmasında Edirne mebusu Şeref Bey’in *“tarih tekerrüründen ibarettir”* cümlesine ek olarak bir mukayese yapmak üzere şu sözleri sarf etti; *“Mondros Mütarekesinin akdinden evvelki vaziyeti, rica ederim bir kere göz önüne getiriniz. Her cephede ordular bozulmuş, Suriye’de İngiliz orduları ilerliyor. “Fransız Desper” ordusu Trakya üzerine yürüyor. Bandırma hattı eşkiya tarafından, çete tarafından kat edilmiş ve memlekette matbuat ve daha bir çok memleketin evlâdıym diyen insanlar o zamanki teşekkül eden hükümetin aleyhinde bulunuyor ve*

²⁷¹ TBMM ZC, C.26, s.9

²⁷² TBMM ZC, C.9, s.368-369

²⁷³ TBMM ZC, C.3, s.1290

hatta için çalışıyor ve böyle bir sırada Mondros Mütarekesi akdolunuyordu. Öyle bir mütareke akdini konuşmak için etrafa müracaat ediliyor. Fakat hiçbir kimse biz sizinle konuşacağız demiyor. Biz bir yal bulup; yani Tavsent'in delaletiyle gidiliyor, görüşüyor. Öyle bir vaziyet idi ki 3,5 milyon asker erimiş, on bin kişiye inmiş ve arz ettiğim şekilde her tarafta ordular yürüyor ve böyle bir zamanda mütareke akdedilmiştir. Bu mütarekeyi Alman Mütarekesiyle, Bulgar mütarekesiyle mukayese edecek olursak, o vakit ki, vaziyet, ihtilâl ve izmihlali tam karşısında büyük şerefli bir vesikadır. Mukayese itibariyle söylüyorum, öyle bir mütareke ki o mütareke ahkâmına harfiyen riayet edilecek, dikkat edilecek bir hükümet olsa idi bidayette olduğu gibi, başımıza bu felâketlerin bir çoğu gelmeyecekti.”²⁷⁴

Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in ahvali siyasiye ve intibaatı hakkında beyanatı ve mütareke teklifine verilecek cevabı nota münasebetiyle 4 Nisan 1922 tarihli konuşmasında, Ali Şükrü Bey, “cevabı notanın ifadesi ve metnini beğendiğini, bunun yanında hükümete dış siyasette gösterdiği maharet ve başarısından dolayı teşekkür ettiğini”²⁷⁵ söyleyerek sözlerini tamamladı.

Düveliyeye-i mutelifeden mevrud mütareke teklifi münasebetiyle 24 Mart 1922 tarihli konuşmasında; “Bizim burada iş görebilmemiz ve mütalâa beyan edebilmemiz iş görüp hakkı ile karar verebilmediğimiz için asıl oranın mütalâatını almak lâzımdır. Çünkü madem ki kararı katiyi verecek burasıdır... Verebilmesi için her türlü vaziyetten askeri, siyasi her şeyi bilmek lâzım gelir. İyi düşünerekten karar vermeliyiz.”²⁷⁶ dedi.

Avrupa seyahatinden avdet etmiş bulunan Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in izahatı münasebetiyle 27 Haziran 1921 tarihli oturumda Yusuf Kemal Bey'in, Fransız Reisi Hükümetiyle Heyeti Murahhasamız Reisi Bekir Sami Bey arasında bir itilafnâmenin imza edildiğini belirtmesi üzerine söz alan Ali Şükrü Bey, öncelikle Misak-ı Milli haricinde itilafnâme akdedildiğini belirttikten sonra sözlerine şöyle devam etti: “İtilafnâmeyi tabii Reis imza eder. Bundaki şeref veya leke varsa o da tabii reise aittir. Mesuliyeti maneviye varsa Bekir Sami Bey'e aittir, işittiğime nazaran Bekir Sami Bey gayet manidar bir şekilde bugün iyi bir iş yapılmadığı için mesuliyeti ben takabbül ediyorum demiş. Bekir Sami Bey'in bu sözü pek manidardır. Tabii bunda

²⁷⁴ TBMM ZC, C.4, s.128-130

²⁷⁵ TBMM ZC, C.3, s.189

²⁷⁶ TBMM ZC, C.3, s.93

bir mesuliyeti maddiye yoktur. Ama, maneviye varsa taksim olunsun.”²⁷⁷

Yabancıların yargılanması hususunda söz alan Hafız Mehmet, Fransızlar tarafından tahliye edilmiş yerlerde affı umumi ilan edilmesine dair Kanun münasebetiyle 5 Aralık 1921 tarihli müzakerede., Kırşehir mebusu Müfid Efendinin, “*Muahedenâmedeki tam bir affı umumi tabirinden, bu affı umuminin hukuki şahsiyeye dahi şümulü olmak ihtimaldir.*” ifadeleri üzerine söz alan Hafız Mehmet Bey, “*Hukuku şahsiyeyi Allah affedemiyor, değil ki biz affedeceğiz. Bu kavaidi hukukiye icabındandır. Biz affettik desek de nazarı hukukta hiçbir kıymeti yoktur, hiç mânası yoktur. Af ancak hukuku umumiyeye, cürme şamildir. Katiyen hukuku şahsiyeye taalluk ve şümulü yoktur. Bunun için hiç tereddüde lüzum yoktur.*”²⁷⁸ dedi.

Ali Şükrü Bey’in Milli Mücadele’nin temel belgesi olan Misak-ı Milli metnini yetersiz bulmakta, ve Misak-ı Milli’nin milletin ve kendisinin düşüncelerini tam olarak temsil etmediğini söylemektedir. Bu belgeyi en asgari sınırları çizen belge olarak görür ve şartların zorlaması neticesinde istemeye istemeye imzalamak zorunda kaldığını ifade eder.²⁷⁹ Ali Şükrü Bey, Lozan’a giden heyetin mecliste bu konuyla ilgili açıklamaları devam ederken, Misak-ı Milli’de bir sınır çizilmemiş olduğunu iddia eden görüşlere cevap vererek, Mondros Ateşkes Anlaşması’nın imzalandığı anda ordularımızın bulunduğu hattın Misak-ı Milli’deki sınırlan onaya koyduğu görüşünü savunur.²⁸⁰

Ali Şükrü Bey, “Ankara Anlaşması”nın meclisteki müzakereleri sırasında Avrupa’daki dengelere değinmiş ve anlaşmayı imzalamamız gerektiği görüşünü savunmuştur.²⁸¹ Ancak, Misak-ı Milli’den taviz verilmesinden de rahatsızdır.²⁸² Şükrü Bey, Ankara Anlaşması’na şimdilik kaydıyla ve ileride Suriye ile birleşebileceği beklentileri ile taraftar olmuştur.²⁸³

Hafız Mehmet, Fransızlarla yapılacak itilafnâme hakkında da, 15 Ekim 1921 tarihinde cereyan eden müzakerede, Meclisi Ali’nin bu itilafnâmeyi tetkik ederken vatanın menfaati için muvafık mı, gayri muvafık mı noktasından hareket etmesi gerektiğini ifade ettikten sonra sözlerine şöyle devam etti: “*Bu itilafnâme tabii, Sevr*

²⁷⁷ TBMM ZC, C.25, s.352-353

²⁷⁸ TBMM ZC, C.15, s.18

²⁷⁹ TBMM ZC, C. 19, ss.351-352

²⁸⁰ TBMM GCZ, C.3, ss. 368-370,377-385

²⁸¹ TBMM GCZ, C.2, s.349

²⁸² TBMM GCZ, C.2, s.93

²⁸³ TBMM GCZ, C.2, ss.349-350

Muahedesiyle Misak-ı Milli'yi nazarı dikkate alırsak birine göre iyi, diğerine göre fenadır. Bizim ancak bir ölçümüz vardır ki o da ancak bizim vaziyeti askeriyemiz, vaziyeti maliyemiz, vaziyeti siyasiyemizdir. İtilafnâmenin ruhiyle münasip görmediğim mütalâam şudur; Mektupların birinde "Fransız sermayedarından imtiyaz için vuku bulacak tekliflerde Fransız ve Türkiye menafî nazarı dikkate alınacak" tabiridir ki, Türkiye'nin menafî nazarı dikkate alınması lâzım gelir kanaatindeyim. Çünkü Fransa'nın menafîâm ve şâmil bir tabir olarak doğru değildir." 284

Hasan Bey, Lozan Konferansı'na katılan delegeler arasında olması sebebiyle dış işlerinde önemli bir konuma gelmiştir. Hasan Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından önerilen ve meclisin seçtiği delegeler arasında yer alarak TBMM'yi Lozan'da temsil eden heyette yer almıştır. Lozan'a gidecek Türk Delegasyonuna 3 Kasım 1922'de seçilerek görevinin sonuna kadar izinli sayılması kararlaştırıldı. Yıl sonunda Ankara'ya gelen Hasan Bey 1 Ocak 1923 günlü gizli oturumda meclise Lozan Görüşmeleri hakkında beyanatta bulundu. Hasan Bey, İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon'un İtilaf Devletlerinin Türk Hükümeti hakkında ortak karar almaları gerektiğini bu hususta Fransa ve İtalya devletlerinin ortak kararlarını alınması gerektiğini beyan ederek görüşmelerin bir hafta tehir etmesine vesile olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Lord Curzon'un Türk Hükümeti'nden "ya savaş yada barış" isteğinde bulunarak görüşmelere damgasını vurduğunu söylemiştir. Türk heyetinin Lozan'da batı Trakya sınırı konusunda çok titiz davrandığını ve buradaki topraklardan taviz vermek istemediklerini çok açık bir dille görüşmelerde dile getirdiklerini söylemiştir. Boğazlar meselesinde ise Misak-ı Milli' de belirtilen şartların aynen geçerli kabul edilmesini ve şimdiye kadar mevcut şekliyle daima bütün devletlerin savaş gemilerine kapalı tutulması gerektiği hususundaki kararlılıklarını görüşmelerde dile getirdiklerini söylemiştir. Boğazlardan diğer türlü gemi geçişi konusunda bir problem çıkmadığını ancak geçecek olan gemilerin 24 saat içinde boğazı terk etmeleri gerektiği konusunda kara alındığını vurgulamıştır. Hasan Bey, kapitülasyonlar konusunda görüşmelerin tıkanıldığını, kendilerinin bu hususta İtilaf Devletlerinden makul yaklaşımlar beklediklerini dile getirmiştir. Azınlıklar konusunda da Lozan'daki heyetin büyük gayret sarf ettiğini söyleyen Hasan Bey, Türk Hükümeti'nin Müslim ve Gayrimüslim ayırımında bulunmadığını,

²⁸⁴ TBMM GCZ, C.2, S.321-322

bunların yıllardır bir çatı altında huzur ve sükunet içinde yaşadıklarını, ibadetlerin serbestçe yapabildiklerini söylemiştir. Ancak görüşmelerde karşılıklı olarak Ermeni sorununun getirildiğini ve bu konuda görüşmelerin tekrar zora girdiğini söylemiştir. Görüşmelerde nüfus mübadelesi yapılması kararı çıktığını ve buna Türk heyetinin de olumlu baktığını ifade etmiştir.²⁸⁵

Hasan Bey, Lozan görüşmeleri hakkında bütün hususlarda detaylı açıklamalarda bulunduktan sonra meclisteki mebuslardan gelen memnuniyetsizlikler üzerine; *“İstikrar yoktu, ne olacağı belli değildir gibi hisler ve telakkiler yağıyor. Biz bunların etkisi altında kalıyoruz. Binaenaleyh biz her zamandan ziyade içeride istikrarın tam olarak mevcut olduğunu dışarıya göstermeliyiz. Bunu bütün arkadaşlardan diliyorum”*²⁸⁶ demiş, mebusların ve dolayısıyla halkın desteğini ve güvenini istemiştir. Hasan Bey meclise görüşmeler hususunda gerekli izahatlarda bulunduktan sonra tekrar görüşmeler olduğu Lozan şehrine gitmiş ve 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Andlaşması'nı imzalayanlar arasında yer almıştır. Katılan diğer üyelerle birlikte 10 Ağustos'ta yurda geri dönmüş ve meclisteki çalışmalarına devam etmiştir.

Lozan Konferansı hakkında 1 Ocak 1922 tarihli konuşmasında, sulh konferansında cereyan eden müzakerelerin genel durumu nedir ve hangi safhaya gelinmiştir noktasından hareketle kısaca şunları söyledi: *“Heyeti Celileye elbette şimdiye kadar malum olmuştur ki, konferans tarihi mukarrerinden bir hafta sonra ancak müzakere kuşat edilebilmiştir. Bu teahhür münhasıran İngiltere'nin konferansa nasıl bir mesai ve nasıl bir ittifadı mesai temin edeceklerine dair Düveli İtila'iyeden Fransa ve İtalya'yı kendi nokta-i nazarına takarrübünü temin maksadıyla yaptığı teşebbüsâtı siyasiyenin henüz neticelenmemiş olmasından münbais bir teahhürdür. İngiltere Hariciye Nazırı Lord Curzon Konferansa gelip müzakereye devam edebilmek için evvel evvel Türkiye sulh meselesinin hududu esasiyesi üzerinde Fransa ve İtalya ile bir itilaf nokta-i nazarını temin etmek maksadını lüzumlu görmüş ve bunu istihsal etmezden evvel sulh konferansına gelmemek arzusunu izhar etmiştir. Bu suretle yaptığı teşebbüsâtı siyasiye konferansın bir hafta tehirini badi oldu. Filhakika, İngiltere bu arzu ettiği, iştiraki mesaiyi temin etmiş olduğu sulh müzakeratının muhtelif safahatında tamamen*

²⁸⁵ TBMM GCZ, C.3, ss.1169-1197

²⁸⁶ TBMM GCZ, C.3, s.1186

tebarüz etti. Şu halde Düveli Mutelife hemen bütün mesaide müttehit bir cephe ile hareket etmektedir.” ²⁸⁷

Hariciye Vekili Hasan Bey, Ahmet Muhtar Bey'in vaziyeti siyasiye hakkında beyanatı münasebetiyle 11 Ekim 1920 tarihli konuşmasında, Ahmet Muhtar Bey'in Brest-Litovsk antlaşması hakkında “*Bir müddet bizim için bir takım menafî temin etmişti. Fakat ahitnamenin sureti istihsali Rus milletinin fevkalâde izzeti nefsi millisini cerihadar edecek bir şekilde olduğu için ve her devlet evvela kendi menafîl hakikiyesini düşünmek mecburiyetinde olduğundan öteden beri 2. maddenin ilga edilmesine taraftar bulunuyordu.*” şeklindeki değerlendirmesine karşılık olarak Hasan Saka Bey, “*Madem ki Brest Litovsk muahedesini tasrih etmiyor, O halde muahedenin 93. maddesinin ilgasını da mutazammındır. Mukavelenin diğer mevaddının tatbik ve kabulü meselenin halline mi vabestedir, yoksa diğer mevadi tamamen kabul edilmiş ve tatbik edilmek üzere midir?*” sualine Ahmet Muhtar Bey “*Şark hududumuzda icra edilmesini zorunlu gösterdikleri tadilatı hiçbir veçhile mukavelata derç ederek imza etmek suretiyle kat'i bir şekle koymayacağız*” ²⁸⁸ cevabını verdi.

Hasan Bey, Rusya ile imzalanacak olan andlaşma hükümleri hususunda tereddütleri olduğunu, Rusya ile yakınlaşmanın şuan için lehimize mi yoksa aleyhimize mi olacağını belli olmaması itibariyle meseleye temkinli yaklaşılması gerektiğini savunmuştur. ²⁸⁹

Hüsrev Bey, Sepa Konferansı Reisi Mösyö Milran tarafından verilen cevabi notada müstamel tabirattan dolayı Heyeti Vekilenin ne gibi teşebbüsatta bulunduğu dair suali münasebetiyle 3 Ağustos 1920'de yaptığı konuşmasında şunları söyledi; “*Mösyö Milran'ın İstanbul Hükümeti tarafından Avrupa'ya gönderilen heyeti murahhasaya verdiği cevabi notayı şimdiye kadar gördüğüm siyasi tabirlerin hiçbirine benzer görmedim. Gayet alçakça, gayet mütecevüzane, son derece namussuzca yazılmıştır. Vaha bu hitap, bu saltanatı milliyeyi kuran Anadolu Hükümeti ile alâkadar değildir şüphesiz, fakat mesele Osmanlı Milleti ile, Türk halkı ile alakadardır Onun için bendeniz bunu gayet mühim addettim ve düşündüm. Bunu okuyan duramaz efendim. Herhalde Hariciye Vekâleti de bir şey yapmıştır ve yapması lâzımdır. Sualden maksadım, buraya tahta başına kimseyi çekmek değil,*

²⁸⁷ TBMM GCZ, C.3, s.1169

²⁸⁸ TBMM GCZ, C.1, s.150-151

²⁸⁹ TBMM GCZ, C.1, s.151-152

*buradan muhterem arkadaşlarımız haberdar olsun, okunsun, Türkçesi de Fransızcası da okunsun, hepimiz anlayalım. Efkârı umumiyeyle tamamı ile ikaz edelim ve buna karşı da Hükümetimiz, matbuat şubemiz ne yapıyorsa onu da anlayalım. Maksadım bundan ibarettir.”*²⁹⁰

Suale cevap veren İstanbul Mebusu ve Hariciye Vekili Muhtar Bey notayı kendisinin de gördüğünü ve içeriği hakkında Hüsrev Bey’e katıldığını ifade ettikten sonra şunları söyledi: *“Ancak, Ferit Paşa’nın ilk defa Paris’e gittiği vakit vuku bulan müracaatına karşı, o vakit Fransız Başvekili bulunan Klemanson’un verdiği mektuptan daha muhakkirane yazılmamıştır. Ancak Ankara’da müteşekkil bulunan Büyük Millet Meclisi Hükümeti, henüz gerek Düveli İtilafîye ve gerek muharebe zamanında kendileriyle hali ittifakta bulunduğumuz devletler tarafından resmen tasdik edilmemiş olduğu cihetle bittabi bu cevap bize hitap değildir. Binaenaleyh biz resmen böyle bir şeye muhatap bulunmadığımız cihetle bittabii bunu varit addetmeyiz ve bunun içinde verilecek cevap yoktur. Ancak olsa olsa, Hüsrev Beyin dediği gibi, propaganda tarikiyle buna gayri resmi bir cevap verilebilir. Bu vazife zannediyorum ki Matbuat ve istihbarat Müdüriyeti umumiyesine ait bir vazifedir. Hariciye Vekâletine teveccüh edecek bir sual yoktur.”*²⁹¹

Hüsrev Bey, mütareke teklifine karşı Hariciye Vekâletince ihzar edilen cevabi nota münasebetiyle 4 Nisan 1922’de yaptığı konuşmada; *“Malûmuâlinizdir ki, Yunan Ordusu İzmir’e kendiliğinden çıkmış değildir. Çıkarılmıştır. Şüphesizdir ki, Türk Milleti’nin nezaketi bu kelimeyi bize bir notada kullandırmayacaktır. Bunu dünya biliyor. Ve bu çıkan ordu büyük facia yapmıştır. Bu faciayı gören, bu katliamları gören, kendi raporlarıyla anlayan Avrupa’nın, Türk ordusunun kuvveti ve milletin vahdeti karşısında hatasını tamire ihtiyacı vardı. Bunu biz sukûti olarak geçeriz. Zaten dünya biliyor. Yalnız efendiler, Yunanlılar ve Ordusu faciayı yalnız İzmir’de yapmıyor. Trakya’da da yapıyor. Onun için (İzmir) kelimesi yerine "memleketimize ayak basan Yunan ordusu" dersek daha şâmil olur.”*²⁹² Diyerek Yunanlıların yapmış olduklarına tüm milletvekillerinin dikkatini çekmek istemiştir. Böylece bu konunun üstüne daha hassas bir şekilde gidilecekti.

Hüsrev Bey, Bolşeviklerin Londra Murahhası Kresin’in Moskova’ya avdeti hakkında Moskova’dan malumat istenip istenmediğine dair Hariciye Vekâletinden

²⁹⁰ TBMM ZC, C.3, s. 66

²⁹¹ TBMM ZC, C.3, s.68-69

²⁹² TBMM ZC, C.18, s.521

tahriri sual takriri münasebetiyle 1 Şubat 1921'deki konuşmasında şunları söyledi; *“Heyeti Vekilenin her an okumakta olması lâzımgelen matbuatı ecnebiye gazetelerinin bir suretini de Hariciye Encümenine gönderirlerse azayı kiram böyle mühim mesaili Avrupa ceraidindeki malûmat ve makaleleri görmüş olur.”*²⁹³ Sual takririnin cevabının da yazılı istenmesi sebebiyle müzakere sona erdirildi.

Hüsrev Bey, düveli mütelifeden mevrud şeraiti sulhiyeye dair teklif münasebetiyle 30 Mart 1922'de yaptığı konuşmada; *“Soğukkanlılığı muhafaza edecek bir zamandır. Yusuf Kemal Bey de yoldadır ve hükümet çok doğru yapmıştır. O gelmeden cevap vermeyecek. Mütarekeyi zayıflar ister. Kuvvetliler istemez. Binaenaleyh müsaleha meselesi de karışması doğru ve makuldür. İkisine beraber cevap verelim. Zaten biz mütarekeden tahlileyi murat ediyoruz.”*²⁹⁴ diyerek hükümetin Vekiline sözünü dinlemeden hareket etmesinin yanlış olduğunu vurgulamıştı.

Hamdi Bey, mecliste dış ilişkiler konusunda aktif olan milletvekilleri arasında gelmekteydi. Hamdi Bey, TBMM'nin meşru olarak dış ülkelere tanıtılması üzerinde durmuştu. Bunun için Londra'da yapılacak olan Sulh Konferansı kaçırılmaz bir fırsattı. Hamdi Bey'in Hükümeti Milliyemizin Londra mahafili maliyesine istikraz akdi için müracaatı şayiasına dair 21 Kasım 1922 tarihli sualinde şunları söyledi;

“Londra'dan bazı Avrupa gazetelerine aksettirilen haberlere göre Hükümeti Milliyemiz Londra muhafili maliyesine bir istikraz akdi hususunda müracaat etmiş. Sulh Konferansının arifei inikadında bu gibi haberler ifşaa edilmekte vaziyetimiz zayıf gösterilmek, dostlarımız şüpheye düşürülmek isteniliyor. Maliye Vekili Beyefendiden keyfiyetin şifahen sual edilmesini teklif ederim.”

Trabzon Mebusu Nebizade Hamdi

Maliye Vekili ve Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey cevaben, *“Maliye Vekaletinin ne Londra'da ne de Avrupa'da istikraz teşebbüsünde bulunmadığını, gazetelerde çıkan haberlerin yanlış olduğunu”* ifade etti.²⁹⁵

Rauf Beyin Lozan Sulh Konferansı müzakeratına dair beyanatı münasebetiyle 3 Ocak 1923 tarihli müzakerede söz alan Nebizade Hamdi Bey, sulh konferansına giden heyet üyelerinin gerek Mecliste gerçekleşen beyanatta ve gerek aldıkları talimatta açık

²⁹³ TBMM ZC, C.8, C.8, s.40

²⁹⁴ TBMM GCZ, C.3, s.169

²⁹⁵ TBMM ZC, C.25, s.30-31

ve genel yetkiler aldığım ve onların yetkilerini daraltan tek şeyin Misak-ı Milli olduğunu vurgulayarak başladığı konuşmasında bir çok noktaya değindi.

Hamdi Bey, Londra’da müzakere edilen maddelerden Karaağaç meselesine değinerek şunları söyledi: *“Karaağaç Meselesinde Konferansta bize karşı gösterilen vaziyete onlar namına hicab ediyorum. İngilizlerin de dahil olduğu Mudanya mütarekesinde sıkışmışlarken bize İngiliz Murahhası hazır olduğu halde; istediklerinizi yapacağız. Yeter ki, siz bizim sözüümüze itimat ediniz dediler. Biz de sözlerine itimat ettik, bin türlü tecrübelerimize rağmen, utanmadan ve haya etmeden hepsi sözlerini geri aldı.”*

Akaliyetler meselesine de değinen Hamdi Bey, bu hususta şunları ifade etti: *“Diyorlar ki; akaliyetler için biz şu şu mevaddı istiyoruz ve bu mevaddın tatbikinde Cemiyeti Akvam namına bir sefir bulunsun. Cemiyeti Akvamdanda sefir bulunsun, derken zannediyorum ki, biz Cemiyeti Akvamın ne olduğunu bilmiyoruz, zannediyorlar. Biz cemiyet Akvam’ın İngiltere’nin, Fransa’nın İtalya’nın elinde kendi emperyalizmlerine alet olduğunu bilmiyoruz, zannediyorlar. Boğazlar meselesinde de aynı strateji ve düşünce ile hareket ettiklerini belirttikten sonra konuşmasını şu sözlerle tamamladı: Onlar bizim kanaatlerimizi lâıykıyla anlamamışlardır. Onlar bizi tehdit etmekle tehditten korkacağız ve kaçacağız zannediyorlar. Hayır efendiler. Biz biliyoruz ve Avrupa’yı görüyoruz ve bugün tehdidini ikva ne kadar kadir olduğunu biliyoruz. Onlar kuru gürültülerle bizi tehdit ederken biz gayet sağlam, azimkar, metin bir kuvvetle onlara azim ve iman ve kudret sahibi olduğumuzu ispat ederiz.”²⁹⁶*

Hamdi Bey Adana’daki Fransız mezalimine daîr mecliste cereyan eden görüşmeler sırasında, Hariciye Vekilinin açıklamasını dikkate alarak Londra’daki heyete acilen tebliğ edilmesi şartıyla söz almıştı. 26 Şubat 1921’de sunduğu takirde şunları söyledi;

“Adana’daki Fransız mezalimine dair bugün meclisimizde cereyan eden müzakerat ile Hariciye Vekili Beyefendi tarafından bu hususta verilen izahat hülasasının heyeti murahasamızla berabe bazı Avrupa vesaiti neşriyesine tebliğini teklif ederim.”

²⁹⁶ TBMM ZC, C.26, s.169-170 ; TBMM GCZ, C.1, s.115

İlgili karar Hariciye Vekaletine havale edildi.²⁹⁷ Çünkü konunun meclis gündeminde kalmasının faydasız olacağına, bu konunun çözümünün Hariciye Vekaleti olduğuna kanaat getirilmişti.

İşgal altındaki arazimizde yapılan Yunan mezaliminin protesto edilmesine dair 2 Nisan 1921’de sunduğu kararda ise şunları söyledi;

*“İşgal altında buluna arazimizdeki Yunan mezaliminin gittikçe tezayüd ettiği mağlup Yunan ordusunun da esnayı ricatte yapmadık zulüm ve şenaat bırakmadığı köyleri, kasabaları yakıp yıkmakta olduğu haber alınıyor. Hariciye Vekaletinin efkârı umumiyeimizdeki heyecanı nazara itibara alarak keyfiyeti bütün düveli ecnebiye nezdinde protesto etmesinin Yunan Hükümetine de tebligatı şedide icra ettirmesinin Meclisi Alice tahtı karara alınmasını teklif ederim.”*²⁹⁸ İlgili karar Hariciye Vekaletine havale edildi. Bu karar vekaletine havale edilerek bir an önce çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu şekilde hızlı çözümler üretilmişti.

Hamdi Bey, işgal altındaki arazide Yunanlıların yaptıkları mezalimin önüne geçmek için ne gibi tedbirler alınması gerektiğine dair 4 Nisan 1921 tarihli sorulunda de şunları söyledi,²⁹⁹

“Yunanlıların gerek işgalleri altında bulunan ve gerek ahiren harb ve ricat sahalarını teşkil eden arazimizde icra ettikleri ve hala da etmekte buldukları mezalim ve tahribatın mümkün merteye önüne geçilmek üzere ne gibi tedabiri siyasiye ve diplomatikiye ittihaz edilmiş olduğunun Hariciye Vekaletinden sorulmasını teklif ederim.

Hariciye Vekili Muhtar Bey, şifahi cevabında, işgalin Düveli Ecnebiye nezdinde protesto edildiğini izah etti.³⁰⁰

Hamdi Bey, Paris Temsilcisi Ferid Bey’in beyanatına dair verdiği 6 Kasım 1922 tarihli kararda şunları söyledi;

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Paris Mümessili Ferid Bey’in Hükümeti metbuasının İstanbul üzerine yürümek maksadını takipmediğini Fransa Hükümetine beyan ettiği haber veriliyor. Hariciye Vekilinin bundan malumatı olup olmadığını ve Paris mümessiline bu tarzda beyanatta bulunmaya müsait talimat verip vermediğinin vekaleti müşarüniylehadan sorulmasını teklif ederim.”

Sual kararına Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey “Hükümeti Milliye’nin İstanbul’a

²⁹⁷ TBMM ZC, C.8, s.451

²⁹⁸ TBMM ZC, C.9, s.330

²⁹⁹ TBMM ZC, C.9, s.363

³⁰⁰ TBMM ZC, C.9, s.364-365

yürümek maksadını takip etmediği hakkında Fransız hükümetine beyanatta bulunulmadığı Paris mümessili Ferid Bey'den varid olan bir telgrafnâmede bildirilmektedir," cevabını verdi.³⁰¹

6) Eğitim Alanındaki Faaliyetler

Ali Şükrü Bey, Milli Mücadelede başarılı olabilmek için halka ve askere sadece dini değerlerin öğretmen ve benimsenmenin yeterli olmayacağını bunların yanı sıra milli değerlerinde öğretilmesi ve milli ruhun uyandırılması gerektiği görüşündedir. Yapılması gereken öncelikli işlerden bir tanesi vatan kavramının bütün ülkeyi kapsadığının halka anlatılmasıdır. Ancak vatan tanımının dinden ayrı düşünülmemeyeceği görüşünü savunur.³⁰² Ali Şükrü Bey milli ruhu uyandırmada etkili olan unsurlardan bir tanesinin de vatan olduğu görüşünü savunarak, halkımızda henüz vatan bilincinin tam olarak uyandırılmadığı ve hatta, bu kelimenin anlamının bile bilinmediğini düşünmektedir. "*Vatan bizim canımız*" diye tempo tutanların neden bu sözü söylediklerini bilmemektedirler. Askerlerin bile kaçarken, nereye kaçtığı sorulsa vatani müdafaaya gittiğini söyleyeceklerini mecliste bir konuşmasında söylemiştir. Bütün bunlara rağmen vatan kavramının dinle aynı eksende olduğunu bunların birbirlerinden ayrı düşünülmemeyeceğini, yapılması gereken öncelikli işlerden bir tanesi vatan kavramının bütün ülkeyi kapsadığının halka anlatılması gerektiğini söylemiştir.³⁰³

Ali Şükrü Bey, eğitimin Şer'îye Vekaletince verilmesi hakkındaki karar münasebetiyle 20 Nisan 1920 tarihli konuşmasında; "*Tedrisat programı yapmak, proje yapmak ne onların haddi, ne de bizim haddimizdir.*" dedi.³⁰⁴ Böylece Ali Şükrü Bey, eğitime özel önem verilmesi gerektiği üzerinde durmuştu.

Hasan Bey, Malatya mebusu Lütfi Bey'in İttihat ve Terakki'ye ait eşya ve binaların Maarif idaresine terki hakkında teklifi münasebetiyle 30 Haziran 1921 tarihli konuşması; "*dağılmış adedilen İttihat ve Terakki Cemiyetinin bütün emvali, emvali menkule ve gayrimenkulesi Cemiyetler Kanunundaki sarahati mahsusaya tevfikân emlâki emiriyle olmuştur. Hükümete intikal etmiştir. Lütfi Bey'in teklifi bir madde-i*

³⁰¹ TBMM ZC, C.24, s.406-407

³⁰² TBMM ZC., C.3, s. 182

³⁰³ TBMM ZC, C.3, s. 142

³⁰⁴ TBMM ZC, C.3, s.71

kanuniyeye bağlıdır. Eğer maksatları özel idareye ait bir mektep için bu binanın terki ise, bunun için bir madde-i kanuniye halinde bir teklif yapmaları gereklidir.”³⁰⁵ sözleriyle teklif sahibine öneride bulundu.

6) Bayındırlık Alanındaki Faaliyetler

Ali Şükrü Bey, Konya Mebusu Abdülhalim Çelebi Efendinin, şimendiferler umuru hakkındaki istizah takriri münasebetiyle 13 Aralık 1922 tarihinde yapılan müzakerelerde Gaziantep mebusu Yasin Bey’in “*Bence şimendifer meselesi mümkün olduğu kadar yolunda devam ediyor.*” şeklindeki sözlerine karşılık olarak Ali Şükrü Bey, Yasin Bey’e katılmadığını ifade ederek, “*Fransız itilafnâmesinin yapıldığı zamandan beri arada şimendifer işletilememiştir. Ve bundan memleketin iktisâdiyesi darbelenmiştir. O civarda bulunan memleketlerin serveti tabiyesinden o havali ahalisi istifade edememiştir. Bağdat hattı üzerinde yapılacak olan ufak köprü şimdiye kadar yapılmış olsaydı bugün şimendifer Nusaybin’e kadar işleyebilirdi. Bilhassa memleketin Cenup ve Cenubu-Şarki aksamı fevkalâde mutazarrır olmaktadır. Halk mahsulatını pazarlama sevk edememektedir ve mahsulât çürümektedir. Binaenaleyh şimendiferler de kazanamıyor, binaenaleyh zarar ediyorlar.*” dedi.³⁰⁶

Hasan Bey ise Anadolu ve Bağdat demiryolları nakliyat tarifesinin altı misline iblağna dair kanun münasebetiyle 9 Nisan 1921’de yaptığı konuşmasında “*Memleketin emri müdafasında şimendiferlerin ne kadar mühim vazife ifa ettiğini bendeniz izahtan müstağni görürüm. Tarifelerin tezyidi halinde bunun memleketin mahsulâtının ve mevaddı iptidaiyesinin harice ihracı üzerinde nevama suitesir icra edeceğini encümeniniz nazarı itibara almamış değildir. Şimendiferlerde bir açık vardır ve şimendiferlerin faaliyetini tatil edemeyiz. Çünkü bizim için mesaili hayat iyedir bu.*”³⁰⁷ diyerek alınacak olan vergilerden ülkeye sağlanacak yarar üzerinde durmaktadır.

Hüsrev Bey, şehid olan ümera, zabitan efradı ailelerine mükâfatı nakdiye verilmesine dair takrir münasebetiyle 12 Temmuz 1920 tarihli konuşmasında, “*mali müşkülattan dolayı mükafat verilmezse dahi, fedâkârlık gösteren bir şehidin hiç*

³⁰⁵ TBMM ZC, C.11, s.68

³⁰⁶ TBMM ZC, C.2, s.93

³⁰⁷ TBMM ZC, C.9, s.437-438

olmazsa ailesine bir misli daha fazla maaş bağlanmalıdır.” dedi.³⁰⁸

Hüsrev Bey, merhum Reşat Hikmet Bey’in çocuklarının okutturulmasına dair 3 Haziran 1920’de meclise sunduğu takrirden şunları söyledi;³⁰⁹

“Mefsup Osmanlı Meclisi Mebusan Reisi Reşat Hikmet Bey merhumun Müslüman terbiyesi ve Türk seciyesi ile büyütülmeye muhtaç iki yavru terk ettiğini İstanbul’da iken öğrenmiş ve çocukların büyük validelerine tevdi olunarak temini istikballeri için hidematı vatanîye faslından muavenette bulunulması için o zaman meclisi mezkur riyasetine bir takrir vermiş idim. İngilizlerin payitahtımızı işgal etmeleri ve milletin harimi ismeti olan meclisi mebusan dairesine kadar tecavüzlerini ileri götürmeleri yüzünden bu baktaki maruzatım mecliste okunmamıştı. Bu gün milletimizin büyük meclisi huzurunda milletin kadirşinaslığını talep eylemeyi bir vazife-i milliye ve vicdaniye telakki eyliyorum.”

İlgili takrir Malîye ve Muaveneti İçtimaiye Encümenine havale edildi. Bu takririn önemi olduğu sabit görülmüş üzerinde fazla tartışma yapılmadan encümenlere havale edilmiştir.

Hamdi Bey, Evkaf Vekâletinin hidematı umumiyesinin ifası için avans itasına dair kanun münasebetiyle 16 Aralık 1922 tarihli konuşmasında, İstanbul’da açıkta bulunanlar arasında Evkaf Nezareti memurları dışında diğer nezaretlerin memurlarının da olduğunu vurgulayarak, Evkaf Vekâleti memurlarının Muaveze-i Umumiyeden maaş alacak memurlardan ayrı bir muameleye tabi tutulup tutulmayacaklarını sordu. Nebizade Hamdi Bey’in bu sorusuna Şer’iye ve Evkaf Vekili Konya Mebusu Vehbi Efendi, “*O muamele ayrı, bu ayrı, bütçesi ayrıdır.*”³¹⁰ cevabını verdi.

Evkaf Vekâleti için 20 Aralık 1922 tarihli kanunla verilmiş 750.000 liraya ilaveten 401.099 liranın avans olarak verilmesine dair kanun münasebetiyle 19 Şubat 1923 tarihli müzakerede bir mebusun “*Teklif göre, yalnız tevzi mahlûlat, icâr ve isticar ve ihale muamelâtı ve saireden ibarettir ki, bu müdüriyetlerin idari vazaiifinin tefrikinden ibarettir. Bir kısım tevcihat bedeniye dir, vazaiifi bedeniye dir, bunları vilâyet Evkaf müdürleri vesika suretiyle tevcih edebilirler. Bunların deracatı Tevcihi Cihat Nizamnamesinde mukayettir. Biz bu vazaiifi katiyen almıyoruz. Orada kalan müdüriyetlerin Vazaiifi de Şurayı Evkafta idi. Bu suretle vilâyet Meclisi idaresinde*

³⁰⁸ TBMM ZC, C.2, s.236

³⁰⁹ TBMM ZC, C.2, s.67

³¹⁰ TBMM ZC, C.25, s.424

maruz kalacağımız müşkülâtı bertaraf ediyoruz" sözleri üzerine açıklamada bulunan Hamdi Bey, söylenilen şeylerin Şurayı Evkafla ilişkili vazifeyi belirttiğini, bunun Muvazen-i Maliye Encümeniyle ilgisi olmadığını ifade etti.³¹¹

Mehmet Recai Bey de, kendi doğduğu yer olan Ordu'nun kalkınması için çalışmalarda bulunmuştu. Sivas ve Ordu tarihinin turuku umumiye meyanına ithaline dair verdiği takdirde şunları söyledi;³¹²

"Sivas vilayetini Ordu livasına daha yakın bir mesafe ile rabteden ve Zara, Mersudiye, Resadite, Koyulhisar ve mülhakatının yegane mahreci olan Ordu livasının mezkur mülhakata olan yolları sair mahallere nazaran pek ziyade haizi ehemmiyet olduğundan ve esasen mevcut olan yolun cüzi bir tamir ile ihya edilmesi pek büyük bir varidat temin edeceği gibi bu hususta ahali mahalliye dahi pek büyük fedakarlık göstermeye amade bulduklarından Marttan itibaren tamire mübaşeret edilmek üzere lazımgelen muavenetin ifa edileceğini telgrafla Nafia Vekaleti Celilesine dahi beyan etmiş olduklarından böyle pek mühim olan mezkur yolun turuku umumiye meyanına ithalini teklif ve istirham eylerim efendim."

Bütün bunların yanı sıra meclise Trabzon milletvekili olarak seçilip ancak hiçbir faaliyet göstermeden istifa eden ve ölen milletvekilleri de vardı.

Yapılan seçimler sonucu milletvekili seçilen ancak istifa edip meclise katılmayan Sabri Bey'in yerine Celaleddin Bey seçilmiştir.³¹³ Birinci dönem TBMM'ne Trabzon milletvekili olarak iştirak eden Ahmet Faik Bey, Nisab-ı Müzakere Kanununun Milletvekilliği ile memurluğun bir kişi üzerinde bulunmasını yasaklayan hükmü gereğince memurluğu tercih ederek 4 Ekim 1920 'de milletvekilliğinden istifa etfi.³¹⁴ Mecliste bulunduğu 18 Mayıs 1920 -17 Ağustos 1920 tarihleri arasında bir faaliyette bulunmadı.³¹⁵

İzzet Bey'in milletvekili seçildikten sonra Ankara'ya gitmek üzere Samsun'dan giderken eşkiyalar tarafından şehit edilmesi mecliste büyük yankı uyandırdı. Trabzon Müdafaa-i Hukuk Başkanlığının bu olayla ilgili 8 Mayıs 1920 tarihli telgrafı TBMM'nin 13 Mayıs 1920 tarihli birleşiminde okunduğunda üzüntü ile

³¹¹ TBMM ZC, C.27, s.406

³¹² TBMM ZC, C.8, s.81

³¹³ BCA 490.1/ 64.244.1

³¹⁴ TBMM ZC, C.4, s.452

³¹⁵ Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, s.922

karşılandı. Okunan telgraf şöyleydi;³¹⁶

“Büyük Millet Meclisi Riyasetine”

“Vazaiif-i Milliye ve vataniye uğrunda hain ve mel ‘un bir tesadüf neticesi olarak İzzet ve Ziya Beylerin facia-i şehadeti bütün vilayet halkını derin bir teessür ve maiemeilka eyledi. Müdafaa-i Hukuk Şubelerinden mevcut telgraf nameler vilayet ahalisinin pek derin bir galeyana içinde olduğunu göstermekte ve katillerin takip ve imhası talep edilmektedir. Hükümet ve orduca yapılan takibat neticesinde bunların elde edileceği ve cezayı sezarlarını görecekları bildirilmek suretiyle teskini ezhara gayret edilmektedir. Muhterem şehitlerimiz bugün on binlerce halkın heyecanı içinde pek büyük ihtilâfat ve makberel mahsusaiarma defini hâki ıtrnâk kılınmıştır. Cenabı Hak merhumları ebediyen gufranına nail ve memleket ve milleti halâs ve saadete isal buyursun, âmin.”

8 Mayıs 1336

Trabzon Müdafaa-i Hukuk Reisi Ahmet

Bu telgraf okununca merhumlar anısına mecliste oturuma beş dakika ara verildi. Bu olay meclis tarafından üzerinde hassasiyetle durulan olaylardan bir tanesi olmuştur. Yapılan takibat ve incelemeler sonunda 5 Şubat 1921 tarihli oturumda İzzet ve Ziya Beylerin katillerinin yakalandığına dair On Beşinci Kolordu Kumandanlığından çekilen mevcut telgraf;³¹⁷

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Trabzon Mebusları katillerinden Cemal ve refiki Salih hayyen ve Hüseyin meyyiten istisal edilmiştir. Keyfiyet Merkez Ordusuna da arzedilmiştir. Berayi malûmat arz olunur efendim.

On Beşinci Kolordu Komutanı İsmail

³¹⁶ TBMM ZC, C.1, s.27

³¹⁷ TBMM ZC, C.8, s.81

SONUÇ

Milli Mücadelenin Anadolu'daki en hareketli ve en önemli şehirlerinden birisi de şüphesiz Trabzon olmuştur. Trabzon'u önemli kılan etkenlerden birisi, İstanbul'un Doğu Anadolu ile olan bağlantısı Trabzon yolu üzerinden yapılıyor olmasıydı. Öyle ki Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'a gelmek isteyen Mustafa Kemal Paşa'ya bu yolu tavsiye etmişti. Bunun yanı sıra Trabzon'un diğer bir özelliği de Rusya'ya olan yakınlığıydı. Bu özellik dikkate alındığında, Rusya'dan gelebilecek bir Bolşevik tehlikesi ancak Trabzon'dan Anadolu'ya sızabilirdi. İttihatçıların yurt dışından Anadolu içlerine sızması da ancak Trabzon yoluyla olabilirdi. İşte tüm bu nedenlerden dolayı, Trabzon kesinlikle Milli Mücadele liderlerinin ve Milli Mücadele taraftarlarının elinde bulunması gereken bir şehir olmuştur. Trabzonluların sağduyulu hareketleri ve tam bir kararlılık içinde bulunmaları, onların düşman emrine boyun eğmeye hiç niyetleri olmadığını açıkça ortaya koymuştur. Bu çalışma da gösterdi ki, Birinci Dönem Trabzon milletvekilleri Milli Mücadele'nin kazanılmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu milletvekilleri yaptıkları konuşmalarda hem kendilerinin hem de seçildikleri yörenin insanının görüşlerini dile getirmişlerdir.

Kurtuluş Savaşı yıllarında görev yapan Birinci Meclisin Türkiye Cumhuriyeti tarihinde çok özel ve önemi bir yeri vardır. TBMM'nin açılışına kadar Heyet-i Temsiliye tarafından yürütülen Milli Mücadele hareketini yürütme işi meclise ve onun hükümetine devredilmişti. Meclis açılır açılmaz yoğun olarak çalışmalara başlamış, geç saatlere kadar hatta sabahlara kadar çalıştığı olmuştur. Bir yandan işgale uğramış olan ülkede Kurtuluş Savaşı'nı başarıyla yönetip sonuçlandırırken, birbiri ardına yaptığı yasal düzenlemelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini atmıştır. Son derece kendine has özellikleri olan I.TBMM, Türk milletinden aldığı yetki ve egemenlik hakkını muhafaza etmek hususunda çok titiz davranmıştır.

Meclis ağır ve zor koşullar altında çalışmasına rağmen görevi sırasında demokratik yoldan ve çok seslilikten ayrılmamıştır. Yapısı itibariyle herkes mecliste rahatça konuşabilmiş, düşüncelerini ifade edebilmiştir. Hepsi vatansever, hepsi fedakâr olan ve tarihi bir görev yüklendiklerinin bilincinde olan Trabzon milletvekilleri çeşitli fikir akımlarına kapılmışlardır. Hasan, Hüsrev, Recai, Hamdi Beyler Birinci Grupta ve Ali Şükrü Bey İkinci Grupta yer alırken, Celaleddin ve Hafız Mehmet Beyler de bağımsız kalmayı tercih etmişlerdir. Mustafa Kemal, Ankara'da meclisin açılması

sağlayarak tarihimizin en büyük başarısına ulaşmıştı. Ancak bu başarının ardından Mustafa Kemal'in dikta rejimini getireceğini düşünenler ona muhalefet etmeye başlamışlardı. Bunların başında da Ali Şükrü Bey geliyordu. Ali Şükrü Bey, İkinci Grubun önde gelenlerinden olsa da, grubun kurucuları arasında yer almamıştı. Ali Şükrü Bey, Milli Mücadele başarıya ulaşana kadar, meclisteki birlik ve beraberliğin ortadan kalkmaması konusunda olağanüstü duyarlı davranarak diğer muhalif milletvekillerine örnek olmuştur. Ali Şükrü Bey, grubun kurulmasıyla birlikte, grubun görüşlerini yaymak için 19 Ocak 1923'ten itibaren "Tan" adlı gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Gazetede yazılarında bile Ali Şükrü Bey, hiçbir zaman ayrılıktan söz etmiyordu. Ali Şükrü'nün asıl muhalefet ettiği konu kişi taahhümüne dayanan yönetim tarzıydı.

Meclisin en hararetleli katiplerinden olan Ali Şükrü Bey, 147 kez açık ve 38 kez gizli celselerde (toplamda 185 kez) söz alarak konuşmuştur. Ali Şükrü Bey, mecliste her ne kadar muhalif gibi olsa da Milli Mücadele'nin kazanılmasını ve düşmanın yurttan atılarak memleketin huzura kavuşmasını isteyenlerin başında geliyordu. Aslında onun muhalefet ettiği asıl konu Halk Fırkası programının Hükümetin programı olarak kabul edilmesi ve uygulamaya koyulması hususuydu. Bütün bu muhalif çalışmalara Mustafa Kemal'in sert tepki gösterdiği görülmemiştir. Bu yüzden zor şartlar altında ve olağanüstü yetkilerle donatılmış meclis kuruluş gayesinden asla şaşmamıştır. Demokrasinin gereklerinden olan muhalefeti o zaman şartları çerçevesinde oluşturmuş ileride geçilecek sistem olan Cumhuriyet'in sinyallerini o zamandan vermiştir. Ali Şükrü Bey yapmış olduğu konuşmalarda ve kanun tekliflerinde milletin milli kültür ve değerlerini kaybetmemesini istemiş, bu değerlerden yoksun milletlerin yok olup gidebileceğini savunmuştu. Ali Şükrü Bey, Türk milletinin kimliğini oluşturan İslamiyet'in bütünleştirici olacağını, bütün İslam ülkelerini de Misak-ı Milli'ye katmak gerektiğini savunarak memleketin ancak milletteki dini duyguların güçlü tutularak kurtarılacağını savunmuştur. En önemli çalışması meclise sunduğu "Men'i Müskirat Kanunu"nun kabul edilerek yasalaşması olmuştur. Böylece ülkede içki içmek yasaklanmıştı. Ali Şükrü Bey, üzerinde yoğun tartışmalara sebep olacak bir şekilde 27 Mart 1923'te Köşk Muhafız Müfreze Komutanı Giresunlu Topal Osman Ağa tarafından öldürülmüştür. Onun ölümü mecliste gerginliğe sebep olmuş, Erzurum Milletvekili Celalleddin Arif Bey meclis kürsüsünden katillerin bir an önce bulunması gerektiğini söyleyerek tehditler savunmuştur. Topal Osman, Mustafa Kemal'in yakınında bulunması nedeniyle olaya

Mustafa Kemal'e yapılan sert muhalefetin bir intikamı yada bastırılması gibi yaklaşmak yanlı olur. Çünkü Mustafa Kemal, Ali Şükrü Bey için, "Keşke herkes onun gibi pervasızca fikrini söylebilse de dostu düşmanı ayırt edebilsek" demiştir. Ali Şükrü Bey'in yaptığı muhalefet Mustafa Kemal'in kuracağı "Cumhuriyet" rejiminin olmazsa olmazıydı. O yüzden Mustafa Kemal'le aralarında bir husumetin olması söz konusu bile değildi.

Hüsrev Bey Milli Mücadele'nin başlangıç noktası olan Samsun'dan beri Atatürk'ün yanında yer almış ve O'na her konuda destek olmuştur. Asker ve diplomat olarak Milli Mücadelenin her safhasında yer almıştır. Hüsrev Bey 54 kez açık toplantılarda ve 19 kez gizli toplantılarda (toplam 73 kez) söz alarak kürsüde konuşma yapmıştır. Millet'in makus talihini değiştirmek amacıyla açılan meclise karşı yapılan ayaklanmaları bastırmak için uğraş vermiştir. Kendisi Trabzonlu olmamasına rağmen, Trabzon'un kalkınması konusunda çalışmalarda bulunmuş ve önemli kararların alınmasında etkili olmuştur. Meclisin çalışmalarının önemine binaen, meclisin tüm millet'in görüşlerini yansıtmayı gerektirdiğini ve seçimlerin en ücra yerdeki vatandaşları kapsayacak şekilde yapılarak onların da söz sahibi olabilmeleri görüşünü savunmuştur. Londra Konferansına katılan delegasyonda yer alarak mecliste konferans hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Hüsrev Bey'in Milli Mücadelemizin zaferle sonuçlanması açısından meclisteki en önemli faaliyetlerinden biri Başkomutanlık Kanunu'nu teklif etmesi, diğeri ise meclise karşı Bolu'da çıkan ayaklandırmayı bastırmasıdır.

Hasan Bey ise, "Mali ve İktisadi İlimlere" rağbetin yalnız azınlıklarda olduğu dönemde konuya ilk ilgi gösteren Türklerden olmuştur. Avrupa'da tahsil gördüğü için konusunda uzmanlaşmış ve doğu kültüründen kopmamış otoriter bir insandı. Hasan Bey 5'i İktisat Vekili iken, 83'ü Maliye Vekili iken olmak üzere 88 kez açık celselerde, 31 kez gizli celselerde (toplam 119 kez) söz alarak konuşma yapmıştır. Milli Mücadele döneminde, düşmanla baş edebilmenin bir yolunun da ekonomiyi güçlü tutmaktan geçtiği görüşünü savunarak bu konuda meclise çok büyük görevler düştüğünü söylemiştir. Olaylara soğukkanlı ve gerçekçi yaklaştığından dönemin aranan şahıslarından olmuştur. Atatürk, kendisinin tahsilinden ve kişiliğinden haberdar olduğundan, ona meclise katılır katılmaz İktisat Vekilliği görevini vermiştir. Hasan Bey'e olan güveninden Lozan'a giden heyette yer almasını istemiştir. Birinci TBMM'de buldukları yasama süresi içinde, Trabzon milletvekillerinden Hasan Saka Bey, çeşitli tarihlerde Maliye ve İktisat Vekili olarak

icraatta bulunurken, Hafız Mehmet Bey kısa sürelerle Adliye ve Dahiliye Vekili olarak görev yaptı.

Trabzon milletvekillerini eğitim düzeyleri bakımından ele aldığımızda, Ahmet Faik ve Hamit Bey'in Rüştüye, Hasan Saka ve İzzet Bey'in Mülkiye, Hafız Mehmet ve Nebizade Hamdi Bey'in Hukuk, Ali Şükrü, Hüsrev Gerede ve Mehmet Recai Bey'lerin Harp Akademisi (Harp Okulu) mezun oldukları görülmektedir. Celaleddin Bey ise medrese mezunudur. Bununla birlikte 8 milletvekili en az bir yabancı dil bilmektedir. Eğitim seviyelerine bağlı olarak mesleki bakımdan değerlendirildiğinde, 3 milletvekili asker kökenli, 2 tanesi hukukçu, 2 tanesi mülki idareci olduğu görülmektedir. Bir milletvekili de eğitimci olmasına rağmen ticaretle uğraşmıştır. Yaşları dikkate alındığında genç sayılan milletvekillerinin içinde en genç Trabzon milletvekili Hüsrev Gerede (32), en yaşlı üye ise Ahmet Faik (55) Bey'dir. Birinci TBMM'ye katılıp, memuriyeti tercih ederek milletvekilliği görevinden istifa eden Ahmet Faik Bey ise, mecliste bulunduğu süre içinde bir faaliyette bulunmamıştır. Bu yasama dönemi içinde toplam 13 kanun teklifinde bulunan Trabzon milletvekillerinden Ali Şükrü, Hasan Saka, Hüsrev Gerede ve Mehmet Recai Bey'lerin birer teklifi kanunlaştı.

Birinci TBMM'de görev yapan Trabzon milletvekilleri gerek Milli Mücadele safhasında cephede, müdafaa-i hukuk cemiyetinde ve memurluklarıyla ve gerekse TBMM içindeki faaliyetleriyle önemli izler bırakmışlardır. Bununla beraber bütün milletvekilleri seçildikleri günden görev süreleri bitene kadar asla kendi menfaatlerini vatanın ve milletin menfaatlerinden önde tutmamışlardır. Mecliste milletin lehine alınan kararlarda her zaman birlik olup yapıcı olmuşlardır. Cumhuriyetin tohumlarının atıldığı I. Meclisteki Trabzon milletvekilleri hem vatan için hem de Trabzon için çok büyük önem taşımaktadırlar. Bu vatanın gelecek nesli onlara minnettardır.

BİBLİYOGRAFYA

I-ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu I, Belge No:732

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu I, Belge No:256

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi 408; 409; 410; 411; 412; 413; 414; 415; 416; 417; 418; 419; 420; 421 Numaralı Şahsi Dosyalar

II- RESMİ YAYINLAR

DÜSTUR, Üçüncü Tertip, C. I-III, İstanbul, Millet Matbaası, 1929

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, 1943

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre I, C.I - XXVII, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, 1959

III- SÜRELİ YAYINLAR

Gazeteler

İstikbal, “Bir Mebusumuzun Telgrafı”, 10 Nisan 1920

İstikbal, “Meclis-İ Fevkalade Azalığı”, 6 Nisan 1920

İstikbal, “İki Şehid-i Vatan”, 9 Mayıs 1920

İstikbal, “Bolu Ayaklanması Nasıl Başladı”, 2 Haziran 1920

İstikbal, “Şehrimizdeki Rumların Hissiyat-ı Sadakatkârenesi”, 18 Şubat 1921

İstikbal, “Rum Asillerine Dahiliye Vekilinin Beyannamesi” 18 Şubat 1921, S.538

İstikbal, “Pontusçuların Akıbeti”, 30 Eylül 1921

İstikbal, “Rum Asilerine Dahiliye Vekilinin Beyannamesi”, 19 Şubat 1922

İstikbal, “Şehrimizdeki Rumlar”, 21 Mart 1923

İstikbal, “Büyük Millet Meclisi’nde Heyecanlı Müzakerat, Rauf Bey’in Beyanatı”, 1 Nisan 1923

- İstikbal, “Büyük Şehid Ali Şükrü Bey’in Tercüme-i Hali”, 3 Nisan 1923
 İstikbal, “Büyük Ali Şükrü Nasıl Şehid Edildi”, 8 Nisan 1923
 Hakimiyet-i Milliye, ‘Tarihi Bir Vakıa: Büyük Millet Meclisi’, 23 Nisan 1920
 Tan, “Bir İzah”, 9 Şubat 1923
 Tan, “Halk ve Hükümet”, 19 Ocak 1923
 Tan, ”Tarihin Sesi”, 19 Mart 1923
 Tan, ”Vatan Yolunda Birlik”, 28 Şubat 1923
 Tasvir-i Efkâr, “Trabzon Heyeti”, 28 Nisan 1919, 2709

IV- TELİF ESERLER

a) Kitaplar

- ABALIOĞLU, Yunus Nadi, Birinci Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı ve İsyanlar, İstanbul, Sel Yayıncılık, 1955
 -----, M. Kemal Paşa Samsun’da, İstanbul, Yeni Gün Haber Matbaası, 1998
 ADIVAR, Halide Edip, Ateşten Gömlek, İstanbul, Özgür Yayınları, 2005
 AĞAOĞLU, Samet, Kuva-yı Milliye Ruhu, Birinci Büyük Millet Meclisi, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981
 AKGÜN, Seçil, Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, Ankara, 1986
 AKIN, Rıdvan, TBMM Devleti (1920-1923), Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001
 AKŞİN, Sina, Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980, C. I, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı, 1997
 -----, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I-II, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 1998
 AKYÜZ, Yahya, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922), Ankara, TTK Yayınları, 1975
 ALBAYRAK, Hüseyin, Kurtuluş Savaşında Karadeniz, Trabzon, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1981
 ALBAYRAK, Mustafa, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Tarihsel Gelişimi, Ankara, AAM Yayınları, 1999
 AKBULUT, Dursun Ali, Albayrak Olayı, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1991

- AKGÜL, Nilgün, Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler (1917 -1921), Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1994
- ALPKAYA, Faruk, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923 -1924), İstanbul, İletişim Yayınları, 1998
- ARIBURNU, Kemal, Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1992
- ARIKOĞLU, Damar, Milli Mücadele Hatıralarım, İstanbul, Tan Gazetesi ve Matbaası, 1961
- ARİF, Mehmet, Anadolu İnkılabı, Milli Mücadele Anıları (1919-1923), İstanbul, İkdam Matbaası, 1940
- ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995), C. I-II, Ankara, Alkım Yayınevi, 2003
- ARSAN, Nimet (Derleyen), Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, C.IV, Ankara, TTK Yayınları, 1991
- ARSLAN, Ömer Faruk, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Milli Egemenlik Anlayışı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2000
- AŞKUN, Vehbi Cem, Sivas Kongresi, İstanbul, İnkılab Kitabevi, 1963
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk.C. I-II, Ankara, TTK Yayınevi, 1989
- , Nutuk-Vesikalar, Ankara,AAM Yayınları, 1991
- Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni Açış Konuşmaları, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1987
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I-II, Ankara, TTK Yayınları, 1997
- ATAY, Falih Rıfkı, Çankaya, C. III-IV, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı, 1999
- AVCIOĞLU, Doğan, Milli Kurtuluş Tarihi:1938'den 1995'e, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2000
- AYBARS, Ergün, İstiklal Mahkemeleri, Ankara, Milliyet Yayınları, 1982
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, Tek Adam Mustafa Kemal (1919 -1928), C. II-III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1953
- AYDIN, Mesut, Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1992
- BAL, Mehmet Akif,(Yay. Haz.), Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860 -1950), Trabzon, Abp Yayınevi, 2004

- BALCIOĞLU, Mustafa, İki İsyân: Koçgiri, Pontus, Bir Paşa: Nurettin Paşa, Ankara, Nobel Yayınları, 2000
- BELEN, Fahri, Türk Kurtuluş Savaşı, Askeri, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1983
- BIYIKLIOĞLU, Tefik, Atatürk Anadolu'da (1919 -1921), İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı, 2000
- BİLA, Hikmet, CHP Tarihi (1919 -1979), Ankara, Doruk Matbaacılık, 1979
- BİLGİN, Mehmet, Madur Dağı Savaşı, Trabzon, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2000
- , Doğu Karadeniz, Tarih-Kültür-İnsan, Trabzon, Serander Yayınları, 2002
- BİLGİN, Semra, Hasan Saka, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2005
- BİNARK, İsmet, BAYDUR, İsmet, Meclis-i Mebusan, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Milli Egemenlik, Anayasa ve Anayasa Hukuku Bibliyografyası, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 2002
- BİRİNCİ, Ali, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İstanbul, Dergah Yayınları, 1990
- BORAK, Sadi, Meclis'te Casus Var, İstanbul, Kırmızı Beyaz Yayınları, 2004
- Birinci Meclis, Yay. Haz. Cemil Koçak, İstanbul, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 1998
- CEBESOY, Ali Fuat, Milli Mücadele Hatıraları, İstanbul, Temel Yayınları, 2000
- , Siyasi Hatıralar, Büyük Zaferden Lozan'a, C. I, Temel Yayınları, İstanbul, 2002
- COŞAR, Ömer Sami, Milli Mücadele Basını, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1964,
- , Mustafa Kemal'in Muhafızı Osman Ağa "Topal Osman", İstanbul, Harman Yayınları, 1971
- ÇAĞLAR, Günay, Hüsrev Bey Hey'et-i Nasihası (Nisan-Haziran 1920), Ankara, AAM Yayınları, 1997
- ÇAPA, Mesut, Pontus Meselesi, Trabzon, Serander Yayınları, 2001
- ÇAPA, Mesut, USTA, Veysel, Milli Mücadele'de Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar, Trabzon, Trabzon Valiliği Yayınları, 1995
- ÇAPA, Mesut, ÇİÇEK, Rahmi, Yirminci Yüzyıl Başlarında Trabzon'da Yaşam, Trabzon, Serander Yayınları, 2004

- ÇOKER, Fahri, Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923), C.I-II-III, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1994
- DEMİREL, Ahmet, Birinci Mecliste Muhalefet, İkinci Grup, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994
- , Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996
- DENİZLİ, Hikmet, Sivas Kongresi Delegatesi ve Heyet-i Temsiliye Üyeleri, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996
- DURSUNOĞLU, Cevad, Milli Mücadele'de Erzurum, Ankara, 1956
- ERDAŞ, Nilgün, Milli Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri İle İlişkiler (1917-1921), Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1994
- ERDEHA, Kamil, Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975
- ERGİL, Doğu, Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi, Ankara, Turhan Kitabevi, 1981
- EROL, Ayşe, Birinci Devre Türkiye Büyük Millet Meclis Zabıtlarında Dini Konular Üzerine Verilen Teklifler ve Alınan Kararlar (Nisan 1920-Nisan 1923), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1986
- ERTÜRK, Hüsamettin, İki Devrin Perde Arkası, Yay. Haz. Semih Nafiz Tansu, İstanbul, Pınar Yayınevi, 1964
- EZHERLİ, İhsan, Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920), Ankara, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1998
- GEÇER, Kadir Türker, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde İkinci Grup Muhalefeti, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, 1993
- GEDİKLİ, Yusuf, Pontus Meselesi, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2002
- GEREDE, Hüsrev, Harp İçinde Almanya (1939-1942), Yay. Haz. Hulusi Turgut, Sırrı Yüksel Cebeci, İstanbul, ABC Ajans Yayınları, 1994
- , Siyasi Hatıralarım I - İran, (Ağustos 1930-Haziran 1934), İstanbul, Vakıf Basımevi, 1952
- GENÇOSMAN, Kemal Zeki, Devleti Kuran Meclis, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1981

- GOLOGLU, Mahmut, Anadolu'nun Milli Devleti Pontus, Ankara, Kalite Matbaası, 1973
- , Devrimler ve Tepkileri (1924-1930), Ankara, Başnur Matbaası, 1972
- , Milli Mücadele'de Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa, Trabzon, KTÜ Matbaası, 1981
- , Erzurum Kongresi, Ankara, Nüve Matbaası, 1968
- , Sivas Kongresi, Milli Mücadele Tarihi, Ankara, Başnur Matbaası, 1969
- , Trabzon Tarihi, Fetihden Kurtuluşa Kadar, Ankara, Kalite Matbaası, 1975
- , Üçüncü Meşrutiyet 1920, Ankara, Başnur Matbaası, 1970
- , Atatürk ve Trabzon, Trabzon, Özkan Ofset Matbaası, 1981
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, Milli Mücadele Başlarken, C. II, Ankara, TTK Yayınları, 1965
- GÖRGÜLÜ, İsmet, On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922, Ankara, TTK Yayınları, 1973
- GÖZÜBÜYÜK, A.Şeref, KİLİ, Suna, Türk Anayasa Metinleri, Tanzimattan Bugüne Kadar, Ankara, Ajans Türk Matbaası, 1957
- GÜLEKLİ, Nurettin Can, ONARAN, Rıza, TBMM 50. Yıl Dönümü 1920-1970, İstanbul, MEB Yayınları, 1973
- GÜNER, Zekai, KABATAŞ, Orhan, Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990
- GÜNEŞ İhsan, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1970), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları., 1985
- HALİL, Neşet, Büyük Meclis ve İnkılap, Ankara, TBMM Matbaası, 1943
- İĞDEMİR, Uluğ, Heyet-i Temsiliye Tutanakları, Ankara, TTK Yayınları, 1989
- İLK MECLİS ANKETİ, Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Beklentileri, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2004
- İNÖNÜ, İsmet, Hatıralar, I. Kitap, İstanbul ,Bilgi Yayınevi, 1985
- KALKAVANOĞLU, İlyas Sami, Milli Mücadele Hatıralarım, İstanbul, Ekicigil Matbaası, 1957
- KANDEMİR, Feridun, Siyasi Cinayetler, İstanbul, 1955
- , Hatıraları ve Söylemedikleriyle Rauf Orbay, İstanbul, 1965

- KANSU, Mahzar Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,C. I, Ankara,TTK Yayınevi, 1988
- KAPANCI, Hamit, Defter-i Hatırat (Yayınlanmamış)
- KARA, Osman, Milli Mücadelede Trabzon, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1987
- KARABEKİR, Kazım, Ermeni Dosyası, İstanbul,Emre Yayınları, 1995,
-----, İstiklal Harbimiz, İstanbul,Emre Yayınları, 1993,
-----, İstiklal Harbinin Esasları, İstanbul, Timaş Yayınları, 1992
-----, İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa, Yahya Kahya Olayı, İstanbul, Emre Yayınları, 1993
- KARABRAHİMOĞLU, Sacit, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara, Ege Matbaası, 1968
- KARAMAN, Sami Sabit, İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa, Trabzon ve Kars Hatıraları İstanbul, Arma Yayınları, 2002
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, Ankara, TTK Yayınları, 1995
- KARNAP, Huriye, Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'e Trabzon. I – II. Dönem Milletvekilleri, Ankara, MK Yayınları, 2006
- KEKEÇ, Ahmet, Ali Şükrü Bey Cinayeti, Birinci Meclise Yapılan Darbe ve Faili Meşhur Bir Vak'a, İstanbul, İşaret Yayınları, 1994
- KİLİ, Suna, GÖZÜBÜYÜK, Şeref , Tanzimattan Bugüne Kadar Türk Anayasa Metinleri, Ankara,Ajans Türk Matbaası, 1957
- KİLİ, Suna, Türk Devrim Tarihi, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2003
- KSENOPHON, Anabasis Onbinlerin Dönüşü, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul,Sosyal Yayınları, 1998
- KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990
- KURT, Yılmaz, Pontus Meselesi, Ankara, TBMM Basımevi, 1995
- KUTAY, Cemal, Kurtuluş ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974
- LERMİOĞLU, Muzaffer, Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş - Hicret Hatıraları, İstanbul, Kardeşler Basımevi, 1949
- MİSİROĞLU, Kadir, Ali Şükrü Bey; Şehid-i Muazzez, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1996

- , Yunan Mezalimi, Türk'ün Siyah Kitabı, İstanbul, Sebil Yayınevi, 1992
- MUMCU, Ahmet, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1982
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Ankara, AAM Yayınları, 1990
- OKANDAN, Recai, Amme Hukukumuzun Ana Hatları, Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri, İstanbul, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, 1977
- OKYAR, Ali Fethi, Üç Devirde Bir Adam, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980
- ORHUN, Hayri, KASAROĞLU, Celal, BELEK, Mehmet, ATAKUL, Kazım, Meşhur Valiler, Ankara, İç İşleri Bakanlığı Yayınları, 1969
- ÖNAL, Sami (Yay.Haz.), Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler, İstanbul, Literatür Yayınları, 2003
- ÖZALP, Kazım, Milli Mücadele 1919-1922, C. I, Ankara, TTK Yayınevi, 1998
- ÖZCAN, Ufuk, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Milli Mücadelenin Anlamı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, 1991
- ÖZEL, Sabahattin, Milli Mücadelede Trabzon, Ankara, TTK Yayınları, 1991
- ÖZGÜL, Cemil, Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1919-23 Nisan 1920), Ankara, TTK Yayınları, 1989
- ÖZKAN, Hülya, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Karşıtı Faaliyetleri (4 Mart 1919-16 Ekim 1920), Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1994
- ÖZKÖK, Rüknu , Milli Mücadele Başlarken Düzce-Bolu İsyanları, Ankara, 1971
- ÖZTÜRK, Kemal, İlk Meclis (Belgesel), İstanbul, İnkılâb Yayınları, 1999
- SAKALLI, Bayram, Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, İstanbul, İz Yayıncılık, 1997
- SARAY, Mehmet, Türk Devletlerinde Meclis, Demokratik Düşünce ve Atatürk, Ankara, AAM Yayınları, 1999
- SARCAN, Ali, Samsun Tarihi, Ankara, Kültür Matbaası, 2002
- SEÇKİN, Nalân, İlk Meclis'tan Kalanlar (1920-1970), Ankara, Divan Matbaası, 1970
- SELEK, Sabahattin, Anadolu İhtilali, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1987
- , Milli Mücadele, Erzurum'da Gergin Günler, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1999

- , Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı), İstanbul, Örgün Yayınları,
1982
- SELVİ, Haluk, Milli Mücadelede Erzurum (1918-1923), Ankara, AAM Yayınları,
2000
- SEZGİN, Ömür, Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1984
- SONYEL, R. Salahi, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, C. II, Ankara, TTK Yayınları, 1986
- , Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'nin İç Alemi, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1967
- ŞEN, Ömer, Trabzon Tarihi, Trabzon, Derya Kitabevi, 1998
- ŞENER, Cemal, Topal Osman Olayı, İstanbul, Yeni Gün Haber Ajansı, 2001
- ŞİMŞİR, Bilal, Ankara "Ankara Bir Başkent'in Doğuşu", Ankara, Bilgi Yayınevi, 1988
- , Bizim Diplomatlar, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1996
- , Lozan Telgrafları II(Şubat-Ağustos 1923), Ankara, TTK Yayınları, 1994
- TANÖR, Bülent, Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001
- TANSEL, Selahattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, İstanbul, MEB Yayınları, 1991
- TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit, Trabzon'un Yakın Tarihi, Trabzon, KTÜ Matbaası, 1986
- TEVETOĞLU, Fethi, Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987
- , Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Ankara, TTK Yayınları, 1991
- TRABZON İL YILLIĞI (1973), Trabzon, Trabzon Valiliği Yayınları, 1973
- TRABZON, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, 1997
- Trabzon'un Kurtuluşu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, 1995
- TUNAYA, Tarık Zafer, Hürriyetin İlanı; İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar, İstanbul, Baha Matbaası, 1959

- , Türkiye’de Siyasi Partiler, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989
- , Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002
- , Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003
- , Türkiye’de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, C. I, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984
- TUNCAY, Mete, Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999
- TURAN, Osman , Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1993
- TURHAN, Mehmet, Siyasal Elitler, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1991
- TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl, Cumhuriyet Nasıl Kuruldu, İstanbul, İnkılap Yayınları, 1955
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, Ankara, MEB Yayınları, 1978
- TÜRK İSTİKLAL HARBİ (İç Ayaklanmalar) 1919-1921, C. VI, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1964
- TÜRK PARLAMENTOCULUĞUNUN İLK YÜZYILI (1876-1976), Yay. Haz. Siyasi İlimler Türk Derneği, Ankara, Ajans Türk Matbaacılık, 1976
- TÜRK SİLAHLI KUVVETLERİ TARİHİ, TBMM HÜKÜMMETİ DÖNEMİ (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923), Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Basımevi, 1984
- TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ALBÜMÜ (23 Nisan 1920- 20 Ekim 1991), Ankara, TBMM Genel Sekreterliği Yayınları, 1994
- USTA, Veysel, Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerde Trabzon, Trabzon, Serander Yayınları, Haziran 1999
- UZLU, Alâaddin, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti’nin Milli Mücadele’deki Yeri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1987
- ÜNAL, Tahsin, Türk Siyasi Tarihi (1700-1958), Ankara, Emel Yayınları, 1977
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, İlk Meclis, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı Matbaacılık, 1999
- YAVUZ, Ünsal, Atatürk, İmparatorluktan Milli Devlete, Ankara, TTK Yayınları, 1990

- YÜKSEL, Ayhan, Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2005
- YÜKSEL, Murat, Ali Şükrü Bey ve Topal Osman Ağa, Trabzon, Eser Ofset Matbaası, 1993
- ZÜRCHER, Erik Jan, Milli Mücadele’de İttihatçılık, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003

b) Makaleler

- AKANDERE, Osman, “Mustafa Kemal’in 9. Ordu Kıta’atı Müfettişliğine Tayini ve Bu Görevle İlgili Olarak Kendisine Verilen Talimatnamenin Mahiyeti”, ATA Dergisi, S.1, Konya, 1991
- AKSİN, Sina, “Birinci Meşrutiyet Meclisi Mebusanı”, A.Ü.S.B.F.D., C. XXIV, S.1, Ankara, 1970
- AŞAN, Muhammet Beşir “Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon İle Olan İlişkileri”, Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2000
- Bülent ATALAY, “Trabzon Metropolit Hrisanthos’un Pontus Meselesine Dair Türkiye Dışında Yaptığı Bazı Faaliyetler”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil ve Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001, Trabzon, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002
- AYBARS, Ergün, “Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti”, IX. Türk Tarih Kongresi, C. III, Ankara, 1981
- BIYIKLIOĞLU, Tefvık, “Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Hukuki Statüsü ve İhtilalci Karakteri”, Belleten, C. XXIV, S. 96, Ankara, Ekim 1960
- ÇAPA, Mesut, “Milli Mücadele Dönemi’nde Trabzon’da Mitingler”, Türk Yurdu, C. 17, S. 122, Ankara, 1957
- , “Karadeniz’de Pontusçuluğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisine Sadakatleri, Hıristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu”, 19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999, Bildiriler, Yay. Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodoman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1988
- , “Karadeniz’de Yunan Gemilerinin Faaliyetleri ve Trabzon Üzerindeki Etkileri”, Askeri Tarih Bülteni, S. 42, Ankara, 1992

-----, “Milli Mücadele Döneminde Trabzon’da Rum-Pontus Meselesi”, Türk Kültürü, S. 356, Ankara, 1997

-----, “Trabzon’da Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Seçimleri ve Vali Hamit Bey”, Tarih İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994

-----, “Trabzon’da Rus İşgali ve Sonuçları”, Türk Kültürü, C. 37, S. 433, Ankara, 1999

ÇİÇEK, Rahmi, “Merzifon Ameri kan Koleji ve Pontus Meselesindeki Yeri”, 19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999, Bildiriler, Yay. Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodoman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1988

DAYI(DERİNSU), S. Esin, “Erzurum Kongresi’nde Pontus Meselesi”, 19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999, Bildiriler, Yay. Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodoman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1988

EKEN, Halit, “Mutasarrıf Hamid Bey’in Özel Notlarında 1919 Yılında Canik Sancağındaki Siyasi Olmayan Asayiş Sorunları ve Çözüm Arayışları”, 19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999, Bildiriler, Yay. Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodoman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1988

ENGİNÜN, İnci, “Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı ve Yazarlarımız”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. II, S. 6 , Ankara, Temmuz 1986

ERDEHA, Kamil, “Türk-Rum İlişkileri ve Kıbrıs Tezimiz”, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, S. 36, Ankara, Nisan 1974

EVSİLE, Mehmet, “Atatürk’ün Samsun’a Çıktığı Sırada Samsun ve Çevresinin Asayiş Durumu”, 19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999, Bildiriler, Yay. Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodoman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1988

GEREDE,Hüsrev,”İstanbul Felaketi-1”,Hakimiyet-i Milliye, 10 Nisan 1920

GİRİTLİ, İsmet, “Samsun’da Başlayan ve İzmir’de Biten Yolculuk (1919-1922)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 3, S. 7, Ankara, Kasım 1986

GÖK, Dursun, “Türk Yunan İlişkileri ve Megal-i İdea”, ATA Dergisi, S. 8, Konya, 1999

-----, “İkinci Büyük Millet Meclisinde Muhalefetin Ortaya Çıkışı”, ATA Dergisi, S. 1, Konya, 1991

GÜLER, Ali, “Tarih Boyunca Rumların Türkler ile Olan İlişkileri”, Askeri Tarih Dergisi, S. 46, Ankara, 1999

HACIFETTAHOĞLU, İsmail, “Kuruluşundan Fethine Trabzon’un Kısa Tarihi ve Fethi”, Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon’un Fethi, Yay. Haz., İsmail Hacifettahoğlu, Ankara, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2001

İNAN, Kenan, “Trabzon’un Fethi”, Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon’un Fethi, Yay. Haz., İsmail Hacifettahoğlu, Ankara, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2001

KIRZIOĞLU, Fahrettin, “Erzurum Kongresinin Sağ Kalan Beş Mümessili”, Türk Kültürü, S. 85, Ankara, 1969

KONUKÇU, Enver, “Hüsrev Gerede’ye Göre Mustafa Kemal’in Samsun Yolculuğu”, 19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999, Bildiriler, Yay. Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodoman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1988

KURAN, Ercüment, “Milli Mücadele Esnasında Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, Yay. Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodoman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1988

MUMCU, Ahmet, “Misak-ı Milli ve Anayasamız”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 1, S. 2, Ankara, AAM Yayınları, Mart 1985

-----, “Osmanlı Devletinde 1876 Anayasasına Değın Temel Hak ve Özgürlükler İle 1876 Anayasasının Temel Yapısı”, Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı, Ankara, 1981

-----, “Nurettin Paşa Pontusçuları Anlatıyor”, Yakın Tarihimiz, C. II, İstanbul, 1961

ÖZBUDUN, Ergun, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukuki Niteliği”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 1, S. 2, Mart 1985

ÖZKAYA, Yücel, “1914-1918 Yılları Arasında Birinci Dünya Savaşı”, Milli Mücadele Tarihi-Makaleler, Yay. Haz. Berna Türkdogan, Ankara, AAM Yayınları, 2002

ÖZSAİT, Mehmet, “İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi”, Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2000

ÖZTOPRAK, İzzet, “Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986, Yay. Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodoman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun, 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 1988

PARMAKSIZOĞLU, İsmail, “Trabzon’un Fethi - 26 Ekim 1461” Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon’un Fethi, Yay. Haz., İsmail Hacifettahoğlu, Ankara, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2001

PİYALE, Mesut, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Bölümü, 1992

SAKA, Hasan, Dış Ticaret ve Gümrük Politikası, Ankara, Maarif Matbaası, 1945

SARISAMAN, Sadık , “Birinci Dönem TBMM’de Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey’in Faaliyetleri” Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, Trabzon, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002

SEMİZ, Yaşar, “Mondros Mütarekesinden Sonra Karadeniz’de Umumi Vaziyet ve Atatürk’ün Samsun’a Çıkışı”, ATA Dergisi, S. 6, Konya, 1994

-----, “T.B.M.M.’nin Açılışı ve Kamuoyunun Heyecanı” Akademik Kültür Araştırmaları Dergisi, S.8, Konya, 1995

SERTOĞLU, Midhat, “Trabzon Bölgesinde Rum-Pontus Cumhuriyeti Kurulması Faaliyetleri”, BTDD, S. 41, Haziran 2000

TEKİNDAĞ, Şehabettin, “Trabzon- Rum İmparatorluğu’nun Fethi”, Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon’un Fethi, Yay. Haz., İsmail Hacifettahoğlu, Ankara, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 2001

TEVETOĞLU, Fethi, “Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar”, Türk Kültürü, S. 82, Ankara, 1969

TUNAYA, Tarık Zafer, “Bağımsız Türkiye Kurucusu Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin 50. Yıldönümünde”, BTDD, C.6, S. 31, Nisan 1970

ULU, Cafer, “Milli Mücadele Yıllarında Rum Azınlığının Türkiye’deki Zararlı Faaliyetleri”, BTDD, C.7, S. 41, Haziran 2000

URAL, Selçuk, “Kurtuluştan Mütarekeye Kadar Trabzon Vilayetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil ve Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001, Trabzon, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2002

UZUNÇARŞILI, İbrahim Hakkı, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, Belleten, C. 20, S. 80, Ankara, TTK Yayınları, 1956

EKLER

MECLİSİN AÇILIŞI (23 NİSAN 1920)

MECLİSTE BİR TÖREN

ALİ ŞÜKRÜ BEY (1884 -1923)

CELALEDDİN BEY (1867 -1929)

AHMET FAİK BEY (1865 -1930)

HAFIZ MEHMET BEY (1874 -1926)

HAMDİ BEY (1888-1969)

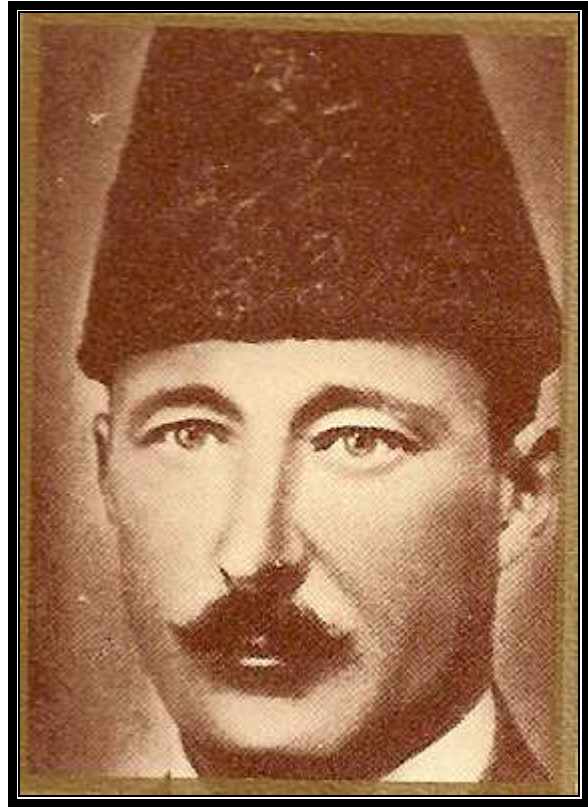

HAMİT BEY (1878 -1928)

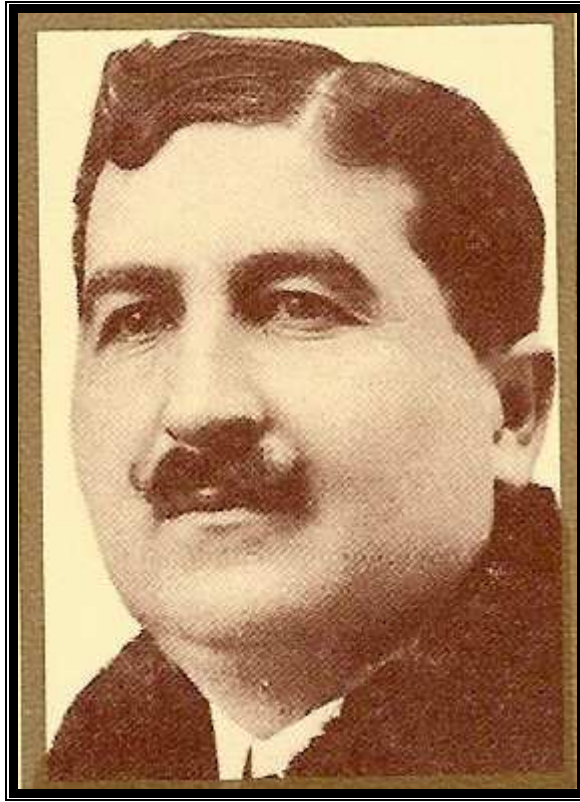
HASAN BEY (1885 -1960)

HÜSREV BEY (1885 -1962)

İZZET BEY (1860 -1920)

MEHMET RECAİ BEY (1886-1933)

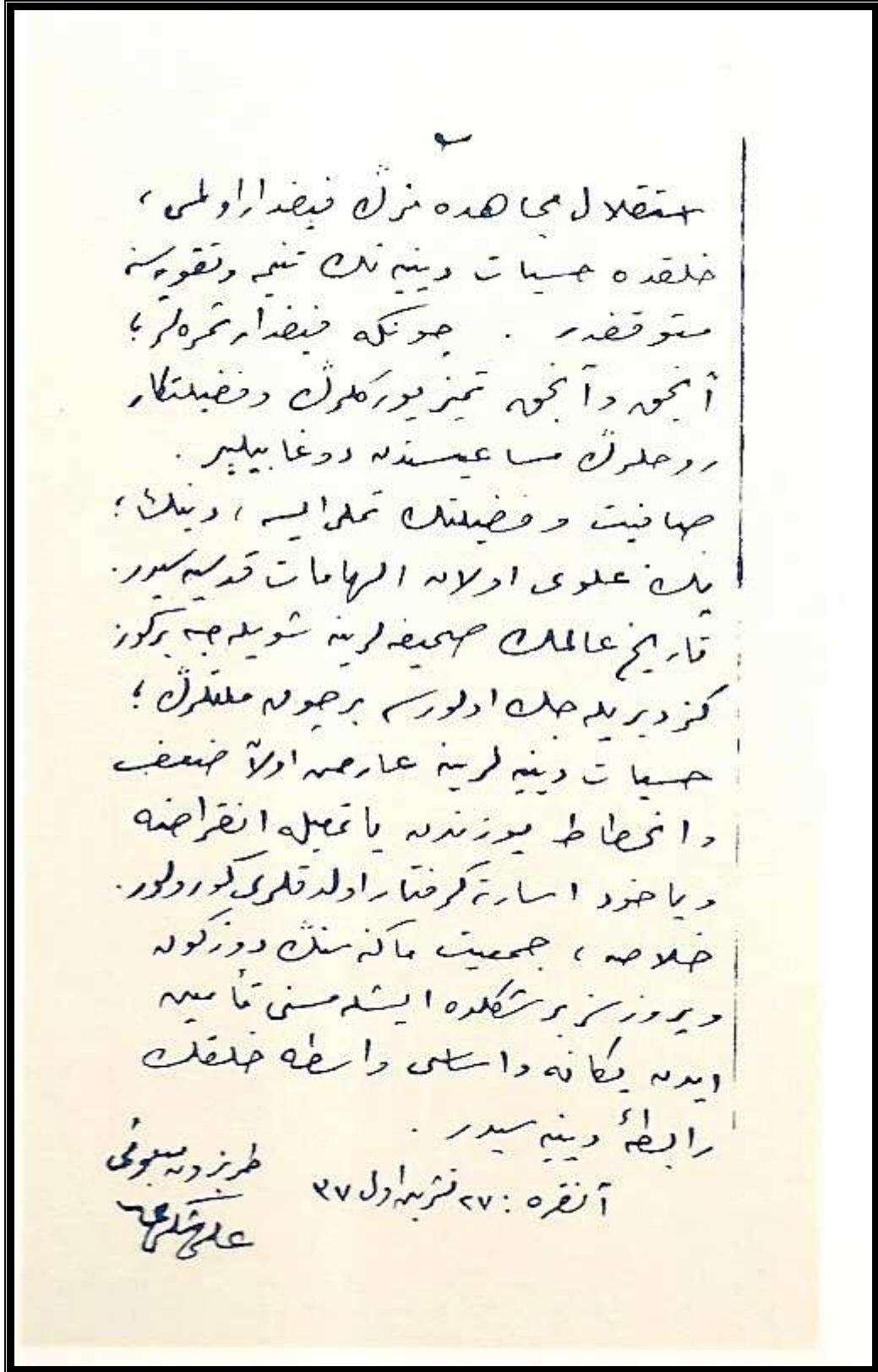

MİLLETVEKİLLERİ MECLİS ÖNÜNDE TOPLU HALDE

EK-1

Ali Şükrü Bey'in Kendi El Yazısıyla Gelecekte Beklentisi *

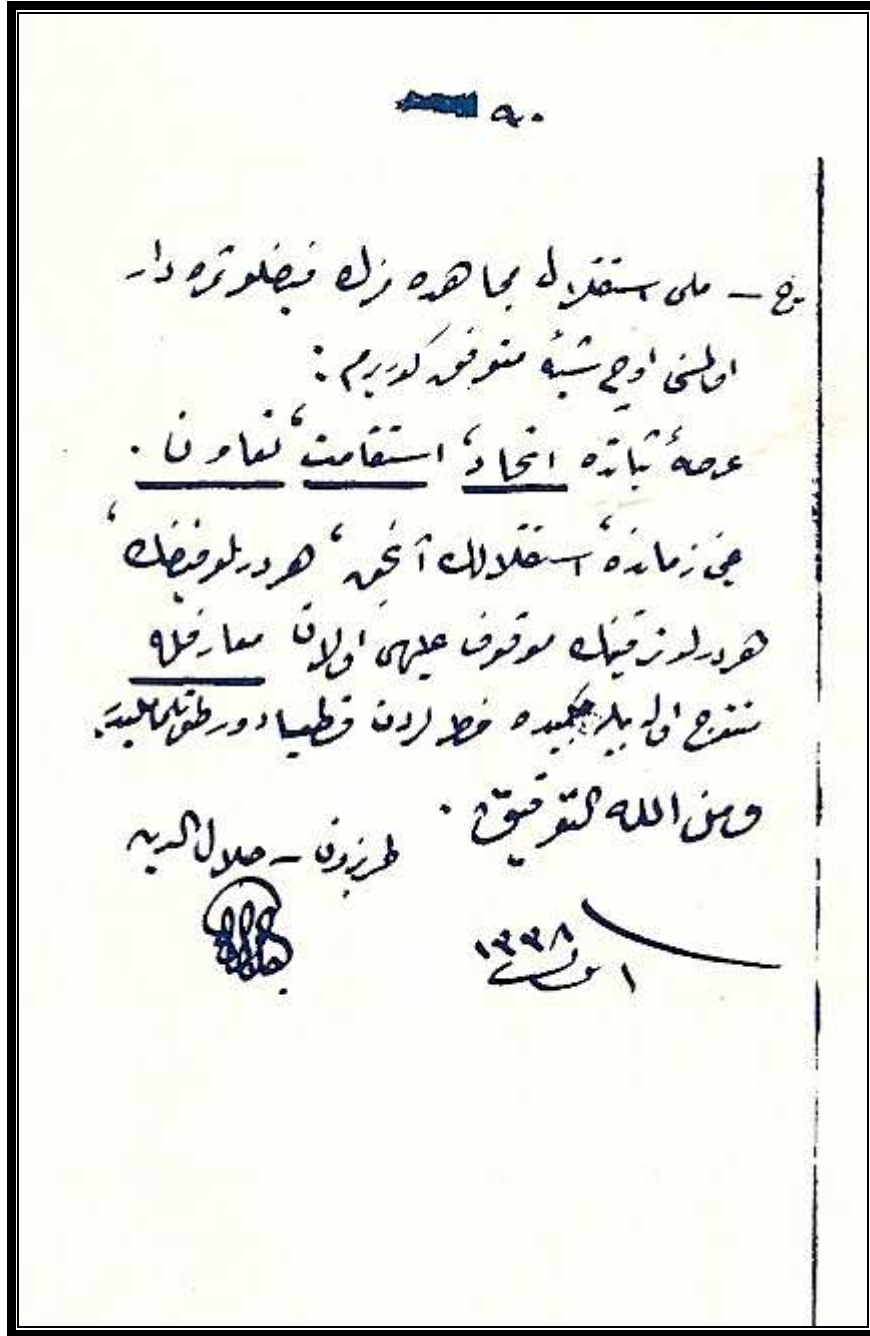

*Bkz. İlk Meclis Anketi, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, TBMM Basımevi, Ankara, 2004, s.364

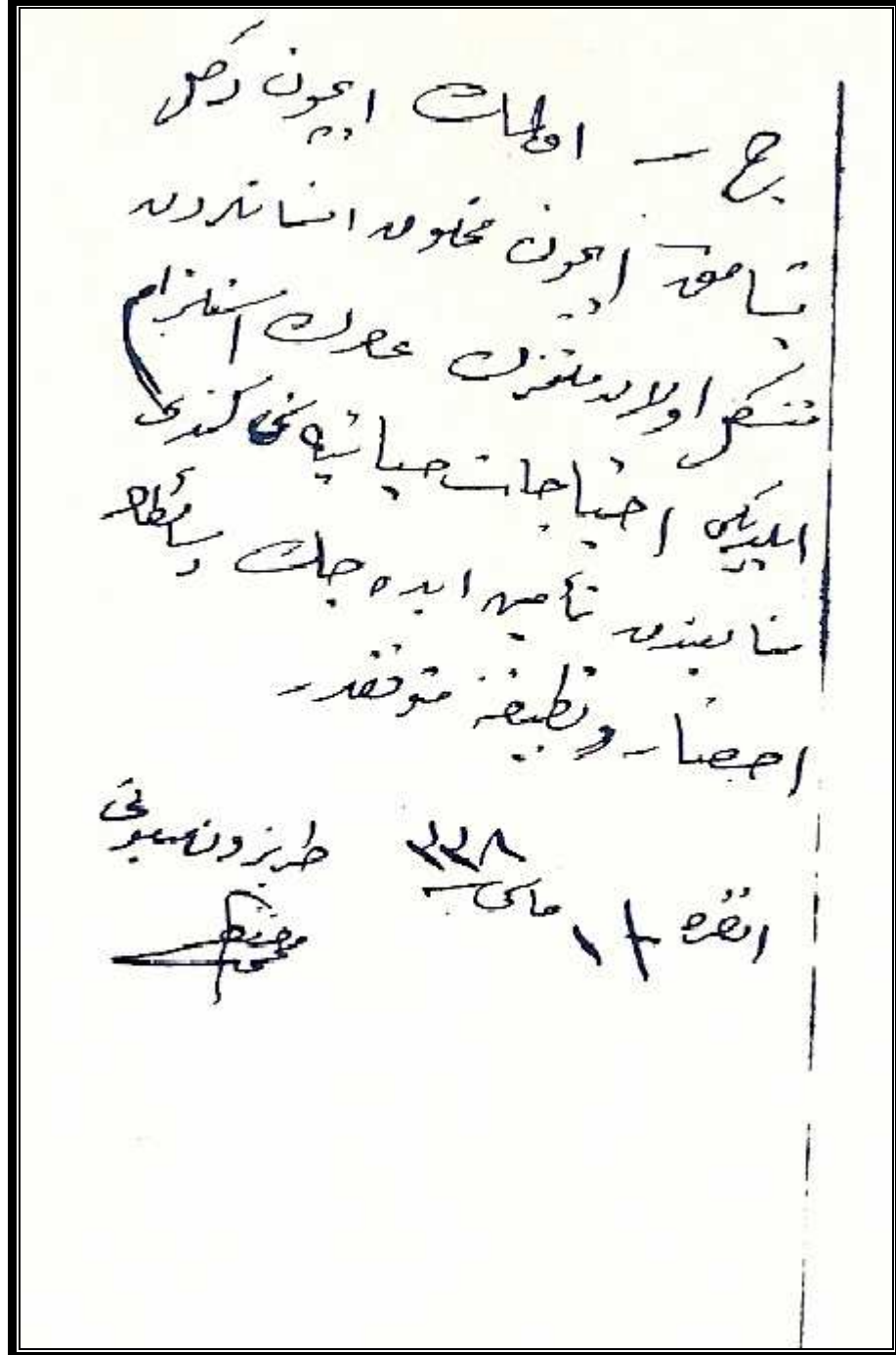
EK-2

Celalettin Bey'in Kendi El Yazısıyla Gelecekte Beklentisi *

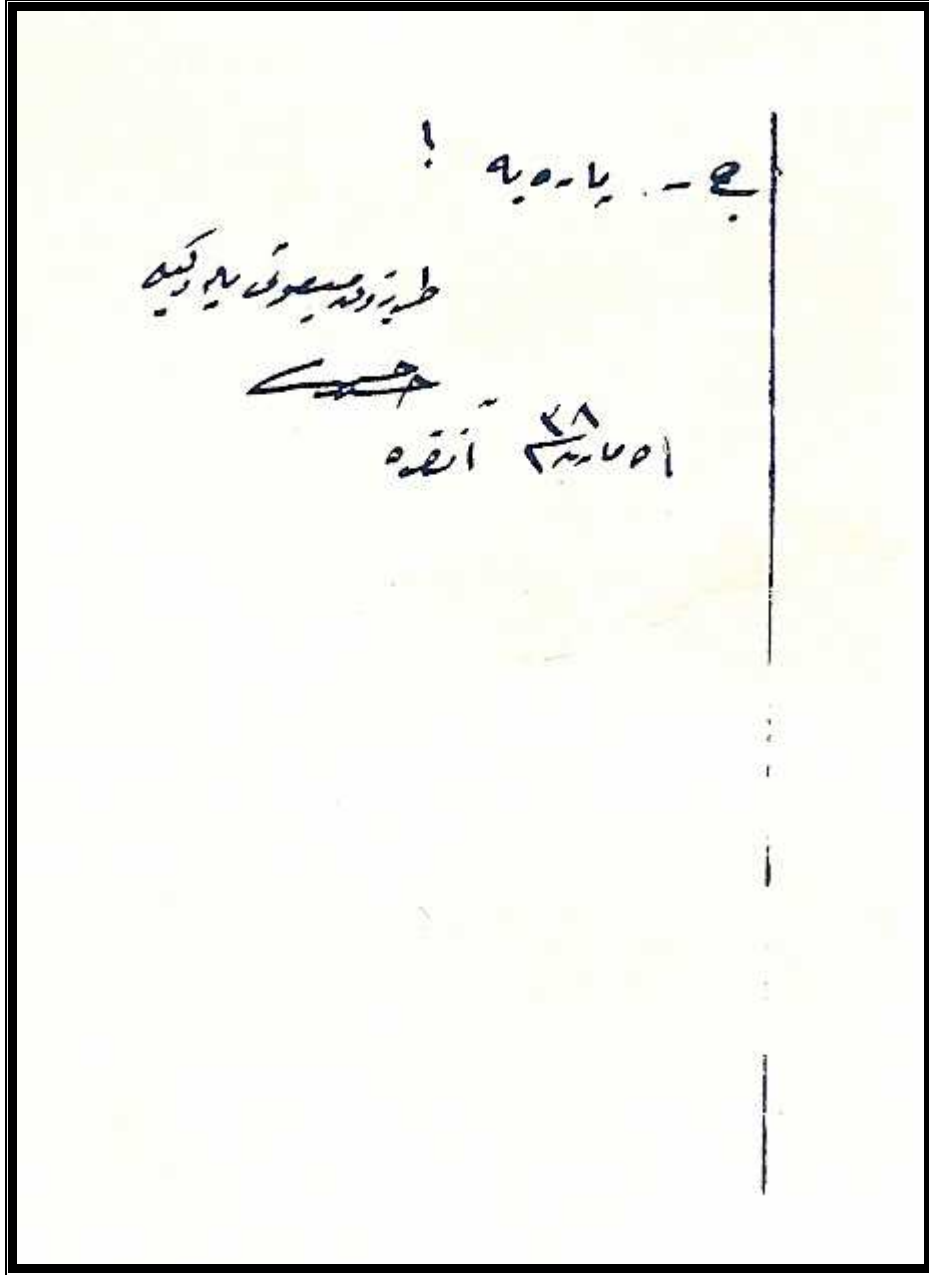
EK-3

Hafız Mehmet Bey'in Kendi El Yazısıyla Gelecekte Beklentisi *

EK-4

Hasan Bey'in Kendi El Yazısıyla Gelecekte Beklentisi *

* İlk Meclis Anketi, s.367

Hüsrev Bey'in Kendi El Yazısıyla Gelecekte Beklentileri - 1 *

ع
 به بیست و اندون سوزی المدیورم . اسالید اخلده
 نای صلی اولدوقده صهره لورکیارک فیضه برکلت
 ملرک مسعود برکت اولرجه باید اولس نهم سوزقده
 مستدریزی سطله دورنه بره دوشوشیرید ، مستحق
 جدره بوغورده صغیراج بازی یازورانه بوکولاسوزا
 عطفه بیکه قدر قضا قیسم جرفه سوزی دزیک
 صهرید جواب ویره صلی . قدیم بو سندی عادی
 دسوزی (دین سوزی) اولرجه ایکی آریجه سوزم .
 برقیس استقون سوزی جدری (برارلیک) قویله صولت
 سقره صوقجهن آدویا ، اویقا سزایک ، صسته
 و عزاندرک بو ای صرائی بوک ، سحرکلیله
 اناه آت زواله قیله سقران سنده سزای
 اولدین سوزی و عیالی بریارده . صیاد صرک
 و روسیه انقدوبه نئی احصا دیرک . او سوزو اولده
 یک او سوزو سده ایچون . روسیه دروسانی
 جن بیه ارتقای سوزی و نیازجه انبالقدهن اولرجه
 بو قیله اسقالی و طرته دی ایتمه . نیازعلیه
 سوزی لوزک . سنده و زازک ، لیا بوزک ، جن
 تجرید قیله سزک سنده باید یس ، زاعمرک ان
 بیه اصولده آرمس لوزک ، عجمان و زرضی بلایک

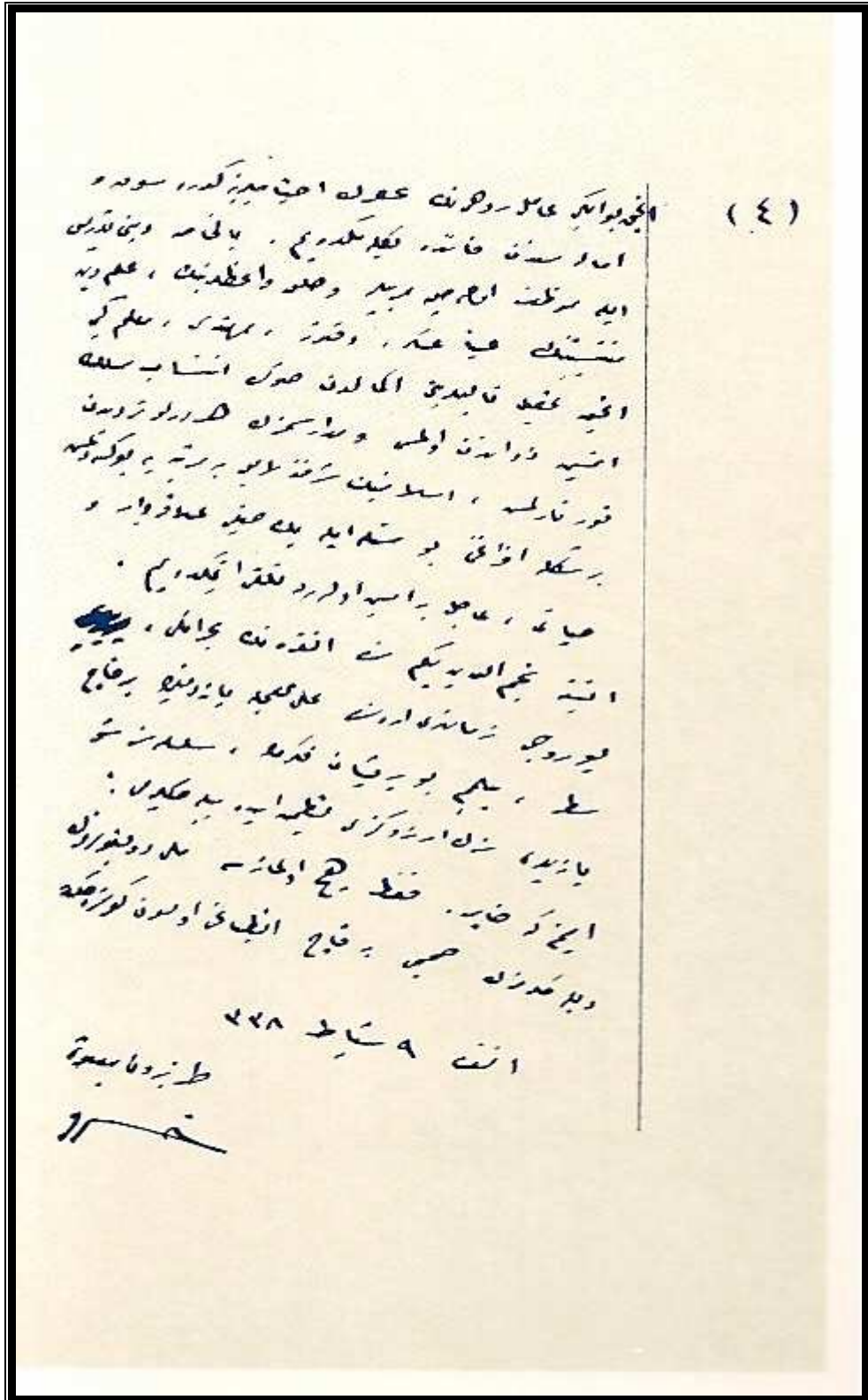

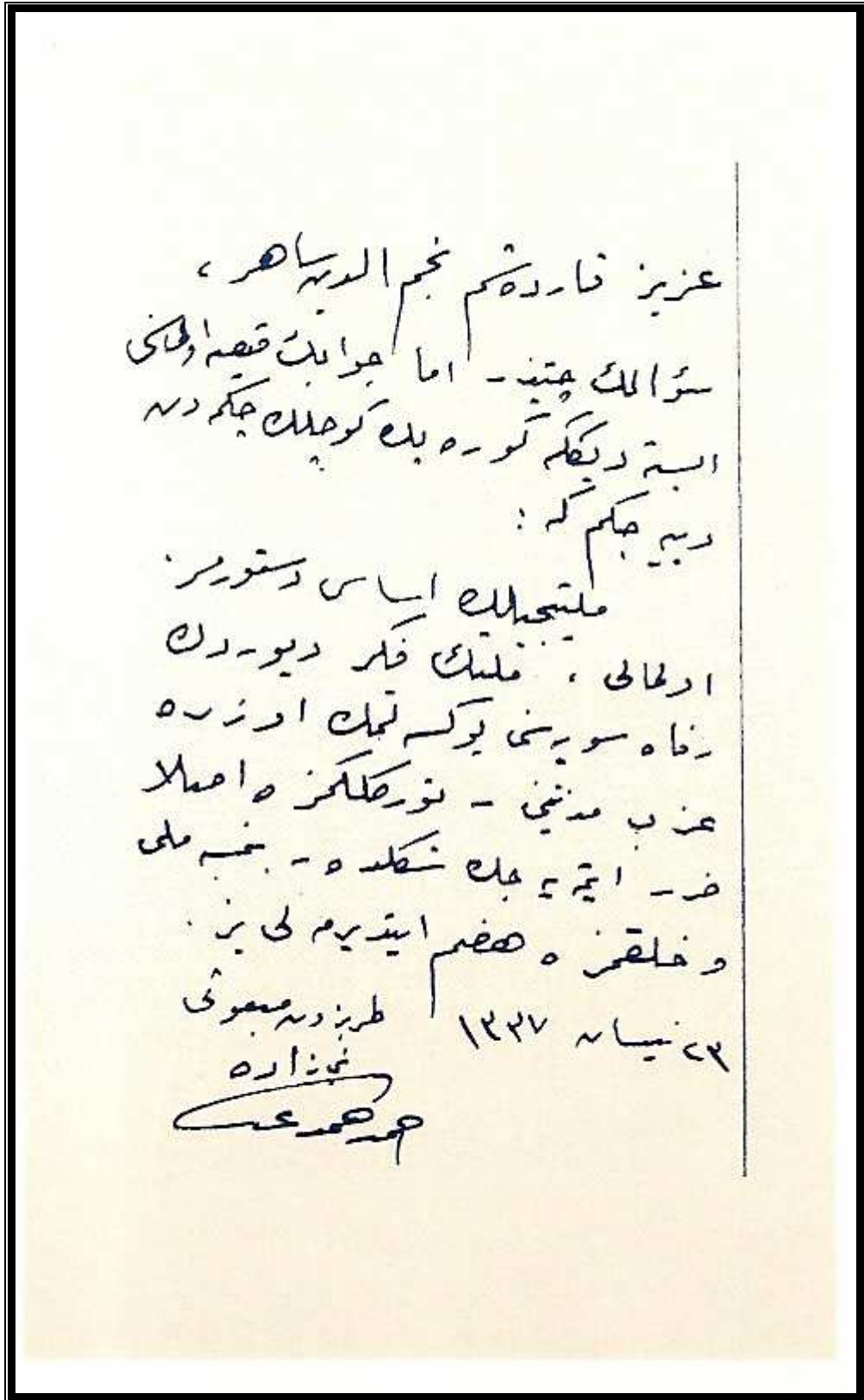

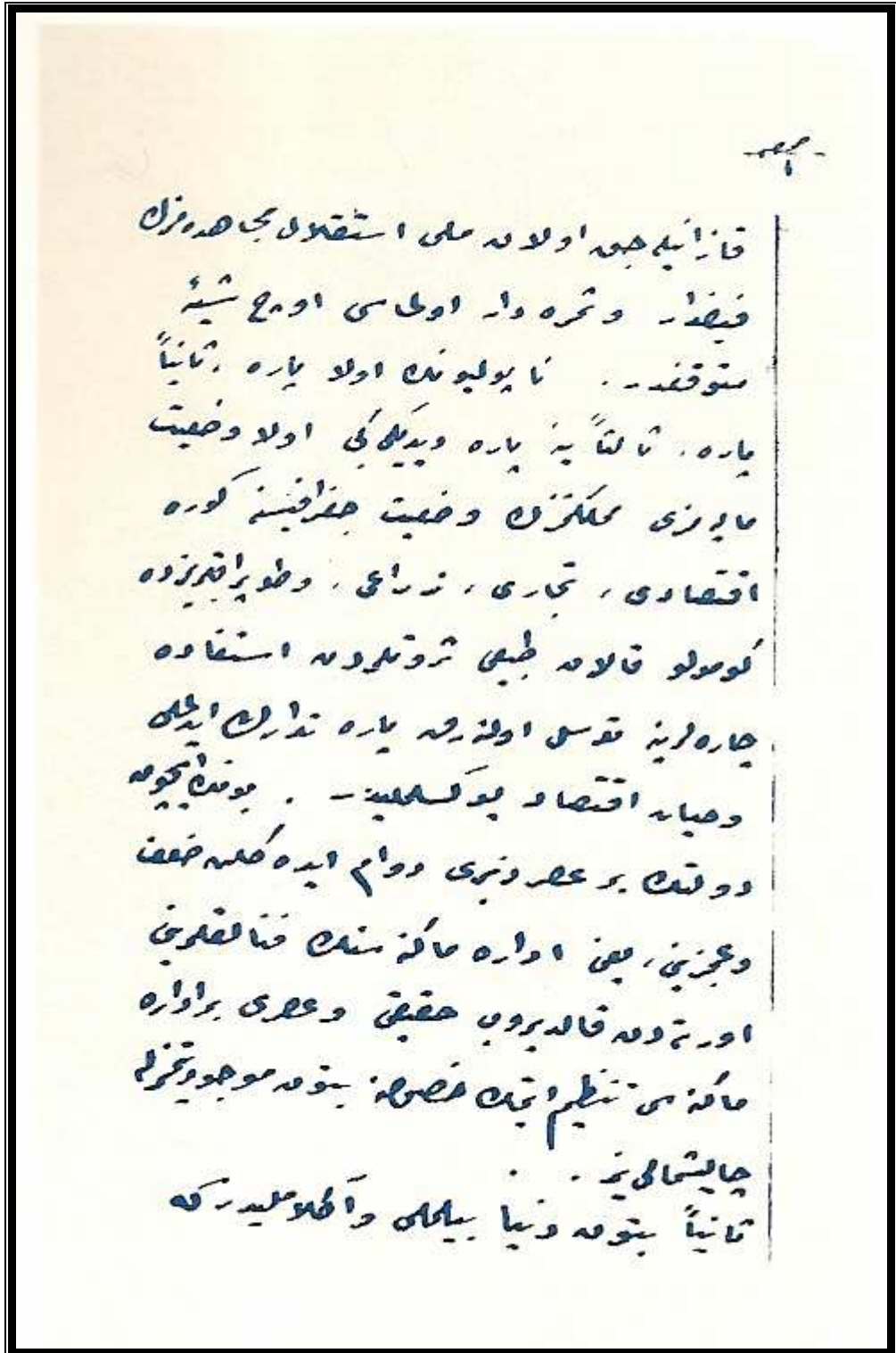
Hüsrev Bey'in Kendi El Yazısıyla Gelecekte Beklentileri - 4 *

EK-9

Hamdi Bey'in Kendi El Yazısı İle Gelecekte Beklentisi *

مصنوبانه، اهلاصه و حبه اعقابيه و نيازي
 ان بولك بر ملكي تورك ملتيد .
 بوندك ايجونه قانوني زوده و اخلاصيه
 حاده ملتيد تويو اظفابيه، ترخيح سويكته
 چاره كو بولون بتونه خلق روهي، ديني
 اهلاصيه، ملي، اجتهادي حبه صاهي قيلمه
 لوزمه . بونفصلا ملتريك انك
 قاتار، انك اجتهاد و پده بزوره قنقري
 بو عالي و ظيفري درجه ايد انك حدي
 و جذري بر صورتده عهده، تقالي،
 دوعزي بولون عطفه كرايم بورد، انك
 جسم ملتيد او ياندي و ملتيد . علم و عرفانه
 هر طرفده بولك، بولك ايجونه
 ملتيد بخت و ايتاه، حبه صاهي
 اهلاصه ايد منتصف كنج منور كورته
 دار بخت، قدر كورته طوغري بايتاه.

ÖZGEÇMİŞ

1980 Trabzon İli Çarşıbaşı İlçesi'nde doğdu.

1992 Çarşıbaşı Gazi İlkokulu'nu bitirdi.

1995 Çarşıbaşı Çok Programlı Lisesi'nin Orta kısmını bitirdi.

1998 Şalpazarı Lisesi'ni bitirdi.

1999 Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Tarih Bölümünü kazandı.

2003 Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Tarih Bölümünden başarı ile mezun oldu.

2003 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisansa başladı.